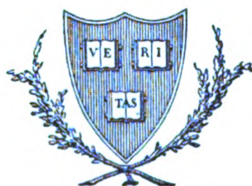
Tesutʻiwn Seghbestrosi patmutʻean ew M. Khorenatsʻwoy

Barsegh Sargisean, Pope Sylvester I

VE
RI
TAS

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԱՂԲԵՐԱՑ

ԳՐԵԱՑ

Հ. ԹԱՐՍԵՂ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՅՈՒԽՏԷՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ

ՎԵՆԵՏԻԿ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1893

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ ԱՂԲԵՐԱՑ

ԳՐԵԱՑ

Հ. ԲԱՐՍԵՂ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

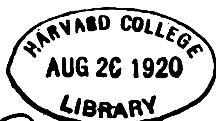
ՅՈՒԽՏԷՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1893

Sarkisian, Parsegh.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԵՂԲԵՍՏՐՈՍԵԱՆ պատմութեան, կամ լաւ ևս **Աւանդութիւն** (Légende) հայերէն թարգմանութիւնն՝ որ կը գտնուի Սոկրատայ պատմագրութեան այլ և այլ ձեռագրաց մէջ, արդէն 'ի վաղուց գրաւած էր իմ ուշադրութիւնը՝ Մ. Խորենացւոյ և Զենոբայ հետ ունեցած առընչութեամբք. բայց այն օրէն 'ի վեր երբ հայագէտն Ա. Կարրիէր յայտնեց [1], — համեմատութեամբ, — անոր յունահեա բնագիրն՝ իբրև նորագիւտ աղբիւր Խորենացւոյ Բ. Գրոց ՁԳ գլխոյն, աւելի ևս շահագրգիռ դարձաւ ինձ համար: Առաջին կէտով միայն, — եթէ ուրիշ շարժառիթք ևս չկնէին, — արժան էր հրատարակել զայն իբրև գործ Նախնեաց, յունարենէն ունեցած առաւելութիւնները կամ թերութիւնքը ցուցնելու աղագաւ: Բայց որովհետև յիշեալ մեծանուն գիտնականն՝ իր վերջին յօդուածովն ուրիշ նոր յայտնութիւն մ' ևս ըրաւ, — յեղափոխելու չափ զօրաւոր Հայոց պատմահօր և անոր պատմութեան ժամանակակիտին վերայ գիտնոց [2] կարծիքը. երկրորդ փափաք իսկ յայտնեց հրատարակուած տեսնել զայն, իբրև նպաստաւոր իւր արտայայտած կարծեաց: Ուստի այս կրկին պատճառ ունելով մեզ յորդոր, կու գանք սիրայօժար կատարելու այս ծառայութիւնս:

Հրատարակութիւնս, — յորում նպատակ դրած ենք ոչ միայն դնել դիմացէ դիմաց հայ և յունարէն բնագրերը՝ նշանակելով անոնց և ուրիշ գրչագրաց տարբերութիւնքը, այլ մանաւանդ քննելով Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի առեղծաբանութեանց հնագոյն աղբիւրքն, և ցուցնել Խորենացւոյ անոնցմէ միոյն աւելի՝ քան թէ Սոկրատայ թարգմանութեան հետ ունեցած աղերսը, — կարծեմ թէ, ընդհակառակն, Կարրիէրի կարծեաց աւելի աննպաստ՝ քան թէ նպաստաւոր արդիւնքներ յառաջ պիտի բերէ: Մենք այս գրութեանս դեռ ձեռք չի զարկած արդէն համոզուած էինք այս բանիս.

1. « Հանդէս ամսօրեայ » թիւ 7 Օգոստ. 1892:

2. Այսպէս հայագէտն Դօկտ. Վէտտէր կը գրէր իր մէկ թղթին մէջ, թէ Կարրիէրի գիւտէն վերջ այլ ևս չկարէ ընդունիլ Խորենացւոյ Պատմութիւնն իբր Ե դարու գործ:

սակայն և այնպէս պէտի շանանք, – եթէ կարելի է, – խուսել որ և է սուանձին ծկտումներէ. որովհետև սկզբան խնդիր մ'է այս, և ոչ թէ անձնական պայքար. ճըշմարտին յայտնութիւնն է ինչպէս նորայն՝ այսպէս և իմ միակ նպատակն:

Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեամբ, – որուն հետ հակասական պարագայիւք և հակապատմական վէպերով միացած են նոյնպէս Կոստանդիանոսի, անոր հօր Կոստասայ Քլորոսի և մօրը Հեղինեայ արարուածներն, – 'ի վաղուց զբաղեցան քննասէրք և զբաղեցուցին զընթերցողս, ոմանք **Բարոնիոսի**՝ *և այլք* **Ալէք. Նաթալիսի** *կուսակից լինելով: Բայց յամին* 1886 **Աբբայն Դիւշէն** *իր մեծագործ և բազմազանն հրատարակութեամբ* [1], *– յետ որոյ նախկին հրատարակութիւնը կորոյս իր նշանակութիւնը, – հմտալից և անաչառ զննութեամբք 'ի հիմանց ուսումնասիրեց սեղբեստրոսեան ստեղծաբանութիւնը, ոչ միայն շահեկան տեղեկութիւններ տալով անոր լատին* [2], *յոյն* [3] *և ասորերէն բնագրոց և անոնց հրատարակութեանց վերայ, այլ ցուցնելով հնագոյն աղբերքը, նոցա կիրառութիւնը, գրութեան մերձաւոր ժամանակը կամ ծագումը:*

Հեղինակս՝ հայերէն թարգմանութեան բնաւ յիշատակութիւն չըներ. կ'երևի թէ դեռ տեղեակ չէր անոր գոյութեան: Բայց վերոյիշեալ եռալեզու բնագրոց վերայ եղած իւր և նախորդ գիտնոց աշխատասիրութեանց արդիւնքն այն եղաւ, ընդունել զլատիներէնն՝ իբրև բնագիր այլոց, հիմնեալ այն փաստերու վերայ, թէ նախ **Սեղբեստրոսի Վարուց** *թէ՛ յունարէնն թէ՛ ասորերէնի, – պէտք ենք ըսել թէ և՝ հայերէնի, – գլխագրերն իրարմէ շատ կը տարբերին ձևով և պարունակութեամբ. իսկ լատիներէնի գլխագիրք առ հասարակ մի և նոյն ոճով և կրարու համաձայն կը ներկայացնեն զայն, բաց 'ի մի քանի համառօտութեանց և յաւելուածներէ: Բ. Բաց 'ի այն ընդհանուր երևոյթէն, – ըստ կարծեաց Դիւշէնի, – կան մասնական կռուաններ իսկ. այսինքն է լատիներէնի Յառաջաբանը՝ ձևով, լեզուական կազմակերպութեամբ և գաղափարաց արտայայտութեամբ յար և նման է այն երկու նամակաց, որք* **Հերոնիմեան Վկայաբանութեան** *իբրև ներածութիւն ծառայած են, և բանից զտութեամբ բոլոր այն ժամանակի գրուածներէն գերազանց է: Գ. Լատին* feria *բառի յոքնակի կամ եզակի գործածութեան անդրադարձութիւնն, որ յունին համար ըստ ինքեան անհասկանալի է. զի աստ կը գրուի* ἡμέρα πρώτη, δευτέρα, τρίτη, *և այլն. և ոչ թէ* feria prima, secunda, tertia, etc. *Դ. Յունական եկեղեցւոյ արարողութեան համաձայն չեն* **Տօնա-ցուցի***, հինգշաբաթի հանդիսաւորութեան և շաբաթ օրուան պահքի ծագման մասին տուած մեկնութիւններն. և հետևաբար յունի մի համար կարևորութիւն չէին կարող ունենալ, այլ հռովմէական եկեղեցւոյ և հռովմայեցւոյ մի քաջ կը յարմարին: Ե. Կապիտոլիոնի, Լատերանու, կոստանդիանոսեան և ուլպինեան տաճարաց, ինչպէս սրբոցն Պետրոսի և Պօղոսի վկայարանաց տեղագրական տեղեկութիւնքն իսկ կը ցուցնեն, թէ հռովմայեցի մէկն, և կամ գէթ Հռովմայ այցելու մի գրած էր զանոնք, զանց ընելով դեռ ուրիշ այնքան յիշատակարաններ, որք լատին վկայաբանութեանց և նոյն իսկ* Liber Pontificalis *ին մէջ ստէպ կը յեղյեղին:*

1. ***Liber Pontificalis***, texte, introduction et Commentaire, Paris T. 1. p. CIX–CXX.

2. *Որ ծանօթ է մակագրութեամբս* Vita Silvestri, *և կը գտնուի Միլանի ձեռագիրներէն մօտ յամն* 1475 *եղած հաւաքման Բ. հատորին մէջ, այսպիսի խորագրաւ:* Sanctorum sive vitæ Sanctorum Collectæ ex codicibus mss. Milan.

3. Surius, ***Vitae Sanctorum***. — Combefis, ***Illustri Christi martyrum triumphi***, Paris 1659. — Land, *Anecdota Syriaca*.

Դիւշէնի այս սրամիտ դիտողութիւնները՝ անտարակոյս լոտ բաւական զօրեղ փաստեր են եզրակացնելու, թէ սուրբ լատիներէնն աւելի հին է քան այժմեան յոյնն, ասորին և հայն, և թէ բաղդատութեամբ անոնց բնագիր ըլլալու գէթ երևոյթն ունի: Բայց թէ իրօք այդ կարծեցեալ լատին բնագրէն յառաջ Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի սահեղծարանութեանց ուրիշ աւելի հին յոյն կամ ասորի աղբերք եղած չե՞ն արդեօք, յորոց 'ի վերջկոյս Ե դարուն խմբագրուած ըլլայ լատիներէնն. այս է ահա մեզ համար մեծ նշանակութիւն ունեցող հարցն և բազմակնճիռ հանգոյցը, զոր Դիւշէնի հետ՝ անոր նախորդ և յետագայ գիտնականք իսկ գոհացուցիչ կերպով չլուծեցին ցարդ: Հանգոյց մի՝ որ Սեղբեստրոսի Վարուց հետ յինքն ծրարած է, — չգիտեմ ինչպէս, — նաև Խորենացւոյ պատմագրութեան Բ. Գրոց ՁԴ գլուխն և անոր հեղինակութեան զաղտնիքը: Սակայն լոտ իս այս հարցս հաւաստի և պատմական եղելութիւն մ' է, այնպիսի դիպաց և աւանդութեանց հետ կապուած, որոց հնութիւնն անժխտելի է. և մենք պիտի ջանանք մերովսան ակներև ընծայել զայն:

Սուքիաս վարդապետ Պարոնեան անցեալ տարի հրատարկած իր լուրջ յօդուածովն[1] ուզելով պաշտպանել Խորենացւոյ Պատմագրութիւնն իբր 'ի վերահաս վտանգէ, ախոյեան հանդիսացաւ Կարրիէրի. և ընդունելով հանդերձ գաղղիացի գիտնականին ըրած գիւտին և անկէց հանած եզրակացութեան ծանրութիւնն, այս միջոցս գտաւ ազատելու զԽորենացին, ըսելով, թէ « Ոչ թէ Խորենացին այդ Սեղբեստրոսի Վարուց յոյն բնագրէն քաղած է զիւրն, այլ թէ՝ եթէ ինքն և եթէ այդ յոյն կամ նախորդ լատին շարագրութիւնն՝ ուրիշ նախագոյն շարադրութենէ մը քաղած են, և անտի իսկ է նմանակցութեանց և ոչ — կատարեալ նմանակցութեանց — երևոյթք յիշեալ (այսինքն է Սեղբեստրոսի Վարուց և Մ. Խորենացւոյ պատմութեան Բ. Գրոց ՁԴ գլխու) հատուածոց մէջ »:

Ուղիղ է և շատ բնական բանիրուն վարդապետի սոյն դիտողութիւնը. բայց նա չապացուցուց, թէ որն էր արդեօք այդ հին շարադրութիւնը, յորում միայն կայացած էր բազմապատիկ դժուարութեան հետ՝ նոյնպէս անկէց յառաջ գալիք հետևութեան շահեկանութիւնն:

Սակայն երբ Կարրիէր՝ իր բնական համեստութեան մէջ գրուած երկրորդ յօդուածով՝ վերստին ապացուցանէր ելաւ Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն թարգմանութեան հետ ունեցած աղերսներով, այն ատեն Պարոնեանի լռութեան հետ՝ զարմանքն ալ մեծ եղաւ, թէպէտ և Մխիթարեան Հարքս աղդէն 'ի Վաղուց Հայկազեան Բառագրքին և վերջերս եղած ուրիշ հրատարակութեանց մէջ ծանուցած էին ոչ միայն յիշեալ թարգմանութեան գոյութիւնը, այլ նոյն իսկ Խորենացւոյ հետ ունեցած անոր աղերսը. ուստի բոլորովին անծանօթ չէր այլոց, ինչպէս ենթադրած է Կարրիէր: Նաև այնուհետև ազգային թերթերու մէջ ոմանք ցաւով սրտի, իսկ այլք նորասիրութեամբ Խորենացւոյ պարտութեան և Գաղղիացւոյ յաղթանակի համբաւն հնչեցուցին ամենուրեք:

Ստ. Մալխասեան՝ **Խորենացւոյ Նոր ուղեցոյցը** մակագրեալ իր գեղեցիկ յօդուածովը[2] քննելով Կարրիէրի գիւտին և ցուցմանց զօրութիւնը, կը յայտարարէ, թէ « Մ. Խորենացի շատ անգամ անողոք քննութեան բովերէ անցել է, բայց այս անգամուան պէս վտանգաւոր դրից մէջ զանուած չէր երբէք: Խնդիրն այժմ այնպէս դրուած է,

1. Տես « Հանդէս ամսօրեայ », Թիւ 11, Նոյեմ. 1892, էջ 343:
2. Տես « Մուրճ » 1892 N. 12. էջ 1852:

որ եթէ մի ուրիշ յաջող լուծում չըգտնէ, մեզ պէտք է ստիպէ ընդունել այս երկուսից մէկը. կամ՝ որ Խորենացին Ե դարի մատենագիր չէ, այլ Զ. դարու երկրորդ կիսում, մինչև իսկ Է. դարու վերջերում ապրող մարդ. կամ եթէ Մ. Խորենացի մէկն յիրաւի ապրել է Ե. դարում՝ ուրեմն Խորենացւոյ պատմութիւն կոչուած գիրքը նորա գրածը չէ, այլ մի կեղծիք է Զ. կամ Է. դարերի »:

Մալխասեանց՝ յետ պարզելոյ իւր ընթերցողաց առջև Կարրիէրի յօդուածոց միտքը, կը ծանուցանէ, թէ այն յաջող ճանապարհն ինքը գտած է. որով պիտի պաշտպանէ զԽորենացի հակառակ Կարրիէրի, և լուծէ անոր հզրակացութիւնքը: Այս ճանապարհս է, — ըստ Մալխասեանի, — թէ Խորենացւոյ Պատմ. Բ. Գրոց ՁԳ երորդ գլուխը Մովսիսի վաւերական գործ չէ, այլ յետոյ ուրեմն ԺԱ. դարուն ներմուծուած է անոր պատմութեան մէջ:

Այս ենթադրութեանս լորև եզրակացուցիչ և հաստատուն ապացոյց մէջ կը բերուին երեք փաստեր. Ա. Խորենացւոյ Պատմ. Բ. ՁԳ գլխոյն մէջ Հայոց դարձին 'ի քրիստոնէութիւն և անոր անմիջապէս յաջակից դիպաց յիշատակութիւն չկայ բնաւ, մինչդեռ իր ժամանակին ըրած էր զայն Մովսէս. ուրեմն յետ ժամանակաց յապաւուած է այն գլուխն՝ անծանօթի մի ձեռքով, և անոր տեղ փոխանակուած է Սեղբեստրոսեան ստեղծաբանութիւնը, որով կազմուած է այժմու ՁԳ գլուխը: Բ. Խորենացւոյ պատմ. այն պակասը պէտք է որ զետեղուած ըլլար Բ. Գրոց ՁԲ և ՁԴ. գլխոց մէջ տեղ. զի պատմութեան կարգն իսկ զայդ կը պահանջէ: Գ. Խորենացւոյ նախկին ձեռագրաց մէջ եղած է հաւաստեաւ այն ՁԳ. գլուխն, որ կը բովանդակէր Հայոց դարձի պատմութիւնը. և այս բանս կ'ապացուցուի Ասողկայ պատմութեան[1] 60–62 էջերու համեմատութեամբ, որ Խորենացւոյ պատմագրութենէն քաղուած է, և ուր 'ի միջի այլոց կը յիշուին սրբոց Հռփսիմեանց գալուստն 'ի Հայս, Գր. Լուսաւորչի մուտն 'ի վիրապ, եւքն և վարդապետութիւնը:

Մալխասեանի այս գիւտս իսկ բոլորովին նոր է և հանճարեղ՝ հանգոյն գիւտին Կարրիէրի. բայց պէտք է յաւելուլ և զայս, թէ վերջնոյն հաւասար՝ յառաջնոյն կարծիքն ևս շատ և շատ դժուարութեանց կը բաղխի, և այնքան պիտի կարենայ նա վերականգնել զԽորենացի, որքան Կարրիէր սապալել համարեցաւ: Եւ յերաւի դիտելու ենք նախ, որ մէկ կողմէն դժուար է ընդունել, թէ այսպիսի ներմուծում մի տեղի ունեցած ըլլայ, — առանց բացառութեան, — Խորենացւոյ պատմագրութեան բոլոր ձեռագրաց մէջ. իսկ միւս կողմէն՝ որ բնաւ հետք մի մնացած չըլլայ ոչ Մովսիսի գրչագիրներէն միոյն և ոչ իսկ Ասողկէն յառաջ նախնեաց գրուածոց մէջ՝ այն հարազատ կարծուած ՁԳ. գլխէն: Բ. Նոյն իսկ Խորենացւոյ ՁԳ. գլխու Ա. պարբերութեան մէջ ուղղակի Տրդատայ հեթանոս եղած ժամանակի նշանաւոր մէկ դէպքին վերայ կը խօսուի, այն է Աշխադարայ դստեր Աշխէն տիկնոջ հետ ամուսնանալուն վերայ, և ոչ թէ քրիստոնեայ լինելուն: Ուրեմն եթէ այդ գլուխն յետոյ ուրեմն ներմուծուած ենթադրենք, այն ատեն նորա ներմուծողը շատ խեղճ դեր կատարած պիտի լինէր, յիշելով Տրդատէն տարիներ վերջ եղած Կոստանդիանոսի դարձը, և առանց բանաւոր պատճառի, զանց առնելով զՏրդատայն: Իսկ եթէ Խորենացւոյ ընծայենք այդ գլուխն, այն ատեն դիւրհասկանալի կ'ըլլայ այն. վասն զի ասա Մովսիսի միայն նպատակն էր յիշեալ երկու վեհապետաց հարսանեաց զուգադիպութիւնը պատմել, և ոչ թէ Տրդա_

1. Տպագր. Պետրբուրգի, 1883:

սայ պարծը, զոր Ագաթանգեղոս վուլի պատմած էր իր ամենուն ծանօթ գործին մէջ, զոր և Խորենացին կը յիշատակէ 'ի վերջ ՁԹ. գլխուն: Մովսիսի պատմագրութեան այլ և այլ տեղեաց մէջ ըրած ազդարարութիւններէն իսկ գիտենք, թէ նա այն կէտերուն վերայ զոր Ագաթանգեղոս պատմած էր՝ ինքը լռութիւն կը պահէ. և հոն կը նոխանայ, ուր նա լռած է. — օրինակի աղագաւ Հռիփսիմեանց ազգաբանութեան և ուղեւորութեան, ինչպէս նաև Նունեայ և Մանեայ պատմութեան, Տրդատայ գահակալութեան տարեթուին, անոր և Գրիգորի մահուան մասին: Գ. Խորենացւոյ սղաքան զրչով միայն կարէլին այնքան բազմազան նիւթեր՝ մի քանի տողերու մէջ համառօտուիլ այնքան ճարտարութեամբ:

Իսկ նկատմամբ Ասողկայ պատմութենէն մէջ բերուած միջին հատուածն, — զոր Մալխասեան՝ Խորենացւոյ անյայտացած գլխէն քաղուած կը համարի, — կարէր ըստ իս կամ ուղղակի Մովսիսի ընծայուած Հռիփսիմեանց ճառէն առնուած ըլլալ, ուր որոշակի կը յիշուին թէ Հռիփսիմեանց գալուստն 'ի Հայս, թէ Լուսաւորչայ վարդապետութիւնն և Հայոց դարձը. և կամ յԱգաթանգեղայ: Վերջին կիտի անհնարութիւնն և յառարկողաց պատասխանին թէ և տուած է Մալխասեան, հաստատելով հնգօրեայ [illegible] պահքի յիշատակութեան վերայ, որով Ասողկայ այդ տեղին կը տարբերի Ագաթանգեղոսի « Վաթսուն և հինգ օր » բացատրութենէն, և միայն Մովսիսի անյայտացած գլխէն պէտք է որ ուղղակի առնուած լինի: Սակայն դիտելով որ Ասողկայ այն տեղին գրեթէ բառ առ բառ նոյն է Զենոբայ մէկ տեղւոյն[1] հետ, զոր Սեղբեստրոսի վարուց հայ թարգմանիչն իսկ մէջ կը բերէ, և Հայոց Տօնապատճառներու մէջ իսկ կը յեղյեղուի. և որովհետև Զենոբ Ագաթանգեղոսէն փոխ առած է իւր այդ տեղին և անոր անունն իսկ կը յիշէ, ուրեմն Խորենացւոյ կորսուած գլուխ մ' երազելու Կարլիէրի դէմ զօրաւոր փաստ մի չկարէ լինել: Ուր թողունք որ Ասողկայ այդ միջին հատուածին ոճն իսկ կը տարբերի առաջին և վերջին հատուածոց ոճէն, յորս զգալի է երկուստեք եղած նմանութիւնն:

Դ. Ասողկայ այս բացատրութիւնն իսկ, թէ « Եւ 'ի [illegible] (թագաւորութեան) [illegible] սուրբ կուսանքն Հռիփսիմեանք և Գայիանեանք վասն աստուածպաշտութեան հալածեալք 'ի Դիոկղետիանոսէ, եկեալ 'ի Վաղարշապատ քաղաք՝ զմարտիրոսական չարչարանս ընկալան 'ի Տրդատայ արքայէ », աւելի Ագաթանգեղայ՝ քան թէ Խորենացւոյ պատմութեան աւանդածին համաձայն է. վասն զի վերջինս՝ վերոյիշեալ ճառին մէջ Տրդատայ գահակալութեան տարեթիւը Դիոկղետիանոսի գահակալութեան յերրորդ տարին դնելով կը լռէ. իսկ առ Ագաթանգեղ՝ ընդհակառակն, Հռիփսիմեանց 'ի Վաղարշապատ գալն և նահատակուիլը՝ Գրիգորի վիրապէն ելլելու տարւոյն մէջ կը դրուի, որ համդիպեցաւ Տրդատայ գահակալութեան 15 երորդ տարին, — մուտքը առաջին տարւոյն մէջ նշանակելով:

Մալխասեան՝ Խորենացւոյ Բ. Գրոց ՁԹ գլխոյն մէջ Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ համար ըսածը՝ Հռիփսիմեանց ճառի մէջ աւանդածին հակասական համարելով, անտի ևս առաջնոյն անհարազատ ըլլալը կը ծեռնարկէ: Սակայն այդ իսկ զօրաւոր

1. Ուր կ'ըսուի. " Եւ նորա ելեալ ('ի վիրապէն) ժողովեաց զնոսա առ ինքն. և հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ առաջի իւր կալով, լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղան յաւուրս սրբոյն Գրիգորի ... զոր և Առաջաւորք կոչեմք ":

կուսան մի չէ. որովհետև ոչ Հռիփսիմեանց արքայազուն ըլլալէն Կոստանդիանոսի արիւնակից ըլլալ կը հետևի, և ոչ իսկ Կոստանդիանոս Հեղինեայ պոռնկէն ծնանելովն Կոստասայ կամ կայսերական որդի ըլլալէն կը դադրի. հետևաբար այն երկու գրուածոց մէջ իրական հակասութիւն չկայ ինչպէս կը կարծուի:

Հանդերձ այսու ամենայնիւ Մալխասեանի գտած միջոցը կարող է լինել եթէ ոչ վերջին, այլ անտարակոյս զօրեղ մարտկոց մի զԽորենացին պաշտպանողաց, թէպէտև անբաւական առ 'ի տալ նմա յաղթանակել: Բայց մենք անհրաժեշտ հարկ մի չենք տեսներ զԽորենացին անդամհատելով պաշտպանել. վասն զի Մովսէսի պատմագրութեան երկբայութեանց ենթարկուած գլուխները՝ եթէ ամէն անգամ իբրև անհարազատ 'ի բաց բառնային ք, այն ժամանակ անոր սեփական բան չպիտի մնար. և իրօք ի՞նչ մնաց Գուտշմիթի քննադատութենէն ազատ: Ուստի մենք կ' ուզենք իւր պատմական ամբողջութեամբը ճակատեցնել զնա ընդդէմ ախոյենից. այսինքն է ընդունելով անոր պատմագրութեան Բ. ԶԳ գլուխն իբրև հարազատ գործ, թէև տգէտ ընդօրինակողաց ձեռքերի ուրեք ուրեք աղաւաղած ըլլան զայն: Խորենացին հայկական պատմաբանից հսկայն է և հնութեանց գանձ. և եթէ տոկաց տևեց տարիներ յառաջ տևտոնեան ծանր հարուածոց, նոյնը դիւրաւ չպիտի ընկճի նաև քաջակորով Նորմանի շողացուցած սայրասուր սլաքի ներքև:

Այս նպատակաւ պիտի ջանանք ցուցնել Ա. թէ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութիւնք՝ մինչև ցարդ կարծուածէն շատ աւելի հին են, և յարևելից առած իրենց նախկին ծագումն և ծնունդը: Բ. Թէ Ե. դարուն վերջին քառորդին հազիւ ուրեմն տարածուեցան մինչ 'ի Հռովմ և 'ի սփիւռս արևմտեան ազգաց: Գ. Թէպէտև այս ժամանակէս յառաջ 'ի գործածութեան էին արևելեան և արևմտեան սահմանաց մէջ, մերթ վիպասանութեան և մերթ վկայաբանութեանց ձևով, բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրն դեռ առանձին ունէր իր գոյութիւնը. իսկ Զ. դարուն սկիզբը հազիւ ուրեմն խմբագրուեցան 'ի մի, քաջ լատինագէտ յոյնի մի ձեռքով, յորում ժամանակի նշանաւոր փոփոխութիւններ ևս կրեց, և ընդունեց իր մէջ ընդարձակ յաւելուածներ լատին եկեղեցւոյ յայնժամու արարողութեանց և կատարուած բարեկարգութեանց համաձայն: Դ. Թէ Կոմբեֆիսիոսի հրատարակած յունարէնը թէպէտև բնագիր չէ, այլ թարգմանեալ 'ի լատինէ, սակայն ունի ինչ ինչ 'ի հնագոյն յոյն աղբերաց: Ե. Թէ հայերէնը հաւատարիմ թարգմանութիւն չէ 'ի յունէ, այլ պարզապէս անոր հետևողութեամբ եղած զատ խմբագրութիւն մի, և գործածած է այնպիսի աղբիւրներ՝ զորս յոյնը չէր ճանչնար: Այն բազմաթիւ յաւելուածներն և յապաւումներ, փոխադրութիւնք ամբողջական էջերու, խուռն տարբերութիւնք բանից և անուանց, զորս քննած և պիտի նշանակենք՝ ըսածնիս լիովին կը հաստատեն: Զ. Թէ Խորենացի ոչ Սեղբեստրոսի Վարուց հայեցի թարգմանութիւնը կը ճանչնար և ոչ իսկ կարէր անոր բանաքաղ կամ բանագող լինել, այլ ընդհակառակն անոր աղբերք թէ և համառօտ և միակողմանի, բայց մէկէն աւելի էին և ընտիր: Սակայն անոր գործածած յոյն բնագիրը, — գէթ Կոստանդիանոսի պատմութեան մասին, — իւր առջև ունեցած է նաև հայ թարգմանիչը, որուն լեզուն և գրիչը Մովսէսի լեզուէն շատ տարբեր և ստոր են: Է. Թէ հայերէն թարգմանութիւնն եղած է Կարրիէրին ենթադրած ժամանակէն շատ ետքը, եթէ Փիլոնի Տիրակացւոյ ևս հարկ ըլլայ ընծայել Սոկրատայ պատմութեան երկրորդ կամ նոր թարգմանութիւնը, զի այնպիսի ոճեր և ասացուածներ 'ի գործ ածուած են հոն, զորս Ժ դարէն վերջ եկող գրութեանց մէջ միայն կարելի է գտնել: Իսկ Սեղբես-

տրոսեան սաեղծաբանութեան ներմուծումը ԺԱ – ԺԲ դարուց մէջ կատարուած է հաւանօրէն, և այն խսկ Սոկրատայ նոր թարգմանութեան և Յայսմաւուրաց մէջ միայն. իսկ հին թարգմանութիւնը, – որ կը գտնուի Երուսաղեմայ ձեռագրի մի մէջ, և որոյ գոյութիւնն ստուգեցինք ժամանակաւ 'ի վանս դրկուած մի քանի թերթ ընդօրինակութեան համեմատութեամբ, – չի պարունակեր Սեղբեստրոսի Վարքը: Դիտելու ենք և այս, որ յիշեալ դարերէն յառաջ ոչ ոք 'ի տոհմայնոց յառաջ բերած է երբէք հաւատուածս ինչ Սեղբեստրոսի Վարքէն, ըստ հայ թարգմանութեան, այլ Միքայէլ Ասորին, – որ յիշեալ դարերէն վերջն է, – կը յիշէ զայն՝ ասորի հեղինակէ մ'առնելով, ուրուն անունն և ժամանակը ծանօթ են արդէն: Ը. Կարրիէրին եզրակացութիւնը հայերէն թարգմանութեան հին, այն է, Ե դարուն եղած ըլլալն՝ պարզ ենթադրութեան մի վերայ հաստատուած են, և չկարեն լինել յամենայն դէպս իբրև ապացուցեալ ճշմարտութիւն մի: Այս մասին՝ մեծարոյ գիտնականն իսկ վերապահութեամբ միայն յայտնած է իր միտքը, որ յայտնի ապացոյց է անոր ճշմարտասիրութեանը:

Այս ընդարձակ ծրագրիս համաձայն պէտի լինենք մեր հրատարակութիւնը. բայց առաջարկեալ ծանր խնդրոց յաջող լուծումն սալու համար, համառօտիւ պէտի քննենք, – ներածութեանս մէջ, – նախ Սեղբեստրոսի վարուց աղբիւրներն, ապա ջանալ մերովսանն ապացուցանել վերոյիշեալ կէտերը: Բայց նախ պարտք կը համարիմ ծանուցանել, թէ բաց 'ի Դիւշէնի մեծագանձ հրատարակութենէն, – որոյ անունն և տեղին կանխելով ծանուցինք, – ուրիշ ծանօթ գիտնականի մի, այն է Արթուր Լ. Ֆրոթինկհամի փոքրիկ՝ բայց հմտալից գրուածքն [1] ևս հասաւ ինձ յօգնութիւն, – իմ ազնիւ բարեկամացս ձեռնտուութեամբ, – որոյ խորագիրն է. L' Omelia di Giacomo di Sarug, sul Battesimo di Costantino imperatore, tradotta ed annotata. Արդ՝ իրենց տեսակին մէջ մին քան զմիւսն գերազանց այս երկու հրատարակութիւնքս՝ իրենց ամփոփ պարունակութեամբը մեծ դիւրութիւն ընծայեցին ինձ:

Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեան աղբիւրները լաւ ուսումնասիրելու համար՝ երեք դասաւորութեամբ կը վերածենք զայնս. Ա. Բիւզանդական կամ յոյն աղբիւրներ: Բ. Լատին կամ արևմտեան: Գ. Ասորա – հայ – արաբական:

Արդ՝ ուշի ուշով քննելով բիւզանդական հնագոյն աղբերքը, կը տեսնենք, որ նոքա Սեղբեստրոսի Գործերէն յառաջ՝ Կոստանդիանոսի արարուածներով կամ պատմութեամբ սկսած են աւելի զբաղիլ. և ապա ժամանակի և դիպաց բերմամբ զանոնք իրարու հետ զուգած են: Զոսիմոս [2] հեթանոս պատմագիրն, որ ծաղկեցաւ և գրեց հաւա-

1. Որ հրատարակուած է 'ի Հռոմ յամին 1882, և այն քաղաքի թագաւորական Ակադեմիայի գործոց մի մասը կը կազմէ:

2. Հին և նոր մատենագիրք իրարու անմիաբան կ'ընթանան այս պատմագրիս ճիշդ ժամանակակէտն որոշելու մէջ: Ոլիմպիոդորոս՝ յամի տեառն 410 – 425 միջոցին կը դնէ: Հենրիկոս Վալեսիոս Սուիդասայ հետևելով՝ Անաստաս կայսեր ժամանակակից կը համարի զնա: Պրոկղոս Դիադոքոս՝ դաստիարակ կ'անուանէ իրեն. և Ռայտէրմայր՝ 431–591 կը հասցնէ զնա: Սակայն մենք երկու նշանաւոր յիշատակութեանց վերայ հիմնուած, զոր կ'ընէ նա ինքն Զոսիմոս, 410–431 ծաղկած կը համարինք զնա: Արդ՝ նա իր Գ գրոց ԼԳ գլխում և Դ գրոց ԾԹ գլխում կ'ողբայ իր ժամանակի բիւզանդական կայսրութեան վիճակն, ըսելով, թէ բարձեալ է հինաւուրց զօրութիւնն. նահանգներէն ոմանք բարբարոսաց իշխանութեան ներքև ինկած են, և ոմանք ամայացած: Այժ, այս վիճակիս հասաւ արևմտեան կայսրութիւնը կամ Ոնորիոսի և Արկադիոսի մանուկ թագաւորաց ժամանակ, և կամ փոքր Թէոդոսի, երբ Ալարիկ և Ռադագայիս մէկ կողմէն Գթաց

նօսէն, յամի Տեառն 410–431, իր պատմագրութեան վեց Գրքերը, նախ Բ. Գրոց Է. գլխուն մէջ խօսելով զՄեծէն Կոստանդիանոսէ, կ'ըսէ, թէ նա **պոռնիկ կնկանէ** մի ծնեալ էր, և կը ձկտէր ձեռք բերել **իր հօրը** Կոստասայ Քլորոսի թագաւորութիւնը: Մի և նոյն գրոց Թ. գլխուն մէջ ծանուցանելով Կոստասայ մահը և անոր իշխանութեան թեկնածուները, կ'ըսէ, թէ ոչ ոք անոր հարազատ որդւոցմէ արժանի դատուեցաւ ա_նոր յաջորդելու. այլ յուսով պարգևաց ընտրեցին մեծամեծք զԿոստանդիանոս, որ ոչ էր ծնեալ 'ի պատուաւոր կնոջէ: Իսկ նոյն գրոց ԻԹ. գլխուն մէջ կը ծանուցանէ մեզ Կոստանդիանոսի մօր **Հեղինեայ** անունն ևս, – Կոստանդիանոսի 'ի Հռովմ երթալն, – **տրիբունան** կախարդաց անձնատուր ըլլալը, – ընտանի թերափներն (lari) իրեն առ_նուլը, – կինն և որդին սպաննելը, – մաքրուելու համար քրմաց տուած խորհուրդն արհամարհելն, – Սպանիայէն 'ի Հռովմ եկած **Եգիպտացի առնէ** միջոցով դառնալն 'ի քրիստոնէութիւն և սրբուիլը, – Կապիտոլիոնի մէջ տօնս ուրախութեան կատա_րելն, և հուսկ հեթանոսական տաճարներ աւերելը, այլովք հանդերձ:

Մէջ բերենք բնագրի այդ երեք տեղիքն ևս, ըստ լատիներէն թարգմանութեան Բ. Գ. Նիեբուրի [1]. « Ac Diocletianus quidem annis tribus post mortuus est. Qui vero iam facti erant imperatores Constantius et Maximus Gallerius etc. *Constantinus natus ex consuetudine mulieris parum honestæ, et quæ non in manum imperatori Constanzio legitime convenisset*, iamdudum cum animo suo imperio cogitans, etc... ad *Constantium patrem proficiscendum, qui apud nationes transalpinas erat, et in Britania* plerumque vivebat ». Երկրորդ տեղին. « Cumque contingeret, *ut Constantius imperator eodem tempore de vita decederet: neminem prætoriani milites ex legitimis ipsius liberis idoneum regno iudicarunt; sed Constantinum ad hoc aptum videntes*, simulque spe magnificarum largitionum erecti, *Cæsaris ei dignitatem tribuerunt; cujus imagine Romæ pro more exhibita*, etc... Constantino quidem ex animi sententia conatum suum succedere, *qui muliere non matrona genitus esset; se vero talis imperatoris filium, neglectum iacere, paternum* imperium obtinentibus aliis », etc... Երրորդն այս_պէս. Postquam universum imperium ad unius Constantini potestatem rediisset... et patritis ad huc sacris utebatur, non tam honoris religio-

հրոսակներով, միւս կողմէն ալ Գայինաս յաւեր յապականութիւն դարձուցին զայն: Անաս_տասայ ժամանակ ևս տկարացաւ, բայց այս առաջին անգամ չէր և Զոսիմոս չէր կրնար բաղդատել նախնի ժամանակաց հետ: Բ. Զոսիմոս կայսերաց պատմութիւնը կը հաս_ցընէ ցամն 410, այսինքն է Ոնորիոսի վեցերորդ և Կրտսեր Թէոդոսի երրորդ տարին, և հոն կը դադրեցնէ: Ուստի քանի որ նա ուրիշ պատճառ չի ցուցներ այնպիսի դադար_ման, մենք կարենք եզրակացնել, թէ գուցէ նոյն իսկ այդ ժամանակ կտրուած ըլլայ նորա կենաց թելը, կամ գրիչը դադրած:

Գ. Զոսիմոս Սիրիանոսի տաղից ներբողը կ'ընէ իր երկասիրութեանց մէջ. իսկ Սի_րիանոս 410–431ի ժամանակ գրած է զանոնք. ուրեմն Զոսիմոսի խօսքն եթէ կեն_դանի Սիրիանոսի վերայ է, նա ինքն և 431ին մօտեր պէտք է որ ապրած լինի: Դ. Սո_զոմէն իսկ, որ մօտ յամն 439 գրեց իր պատմագրութիւնն և ընծայեց Փոքր Թէոդո_սի, Ա. Գրոց Ե. գլխուն մէջ Զոսիմոսէն հատուած մի մէջ կը բերէ Կոստանդիանոսի մասին և անոր հերքումը կ'ընէ:

1. Տես. Edit. Bonnæ 1837.

nisve causa, quam necessitatis; quo fiebat ut et *hariolis fidem haberet*, expertus vera *eos predixisse de rebus omnibus* quas feliciter gessisset, at ubi Romam venit, omnis arrogantiæ plenus, ab ipso *lare* sibi sumendum impietatis exordium putavit, etc... qumque Constantini mater Helena tantam calamitatem ægro ferret animo et intolerabilem ex cæde iuvenis dolorem perciperet, quasi consulans eam *Constantinus malum majori sanavit*, etc... et præterea contemptæ sacramentorum religionis, *ad flamines accendes admissorum lustrationes poscebat*. Illis respondentibus non esse traditum lustrationis modum, *qui tam fæda piacula eluere posset*, *Egyptius quidem* [1] *ex Hispania Romam delatus palatinisque* mulierculis familiaris factus, et *ad Constantini colloquium admissus*, *sententiam doctrinæ Christianorum habere vim abolendi quodqunque peccatum confirmavit* », etc.

Հոս աւելորդ կը համարինք քննել, թէ ստո՞յգ են արդեօք Զոսիմոսի՝ Կոստանդիանոսի համար ըսածները. այլ այսչափս ակներև կը տեսնուի, թէ հեթանոս մատենագրիս աւանդածները սերտիւ կապուած են Կոստանդիանոսի հնագոյն կենսագրութեան մի հետ, որ Ցակ. Սրճեցւոյն ևս ծանօթ էր, ինչպէս և մերոյս Խորենացւոյ, — զորս յետոյ պիտի տեսնենք: — Դիւրէն՝ Զոսիմոսէն ծագած չի համարիր Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութիւնը: Այս ըստ իմիք ճշմարիտ է. վասն զի պատմագրիս քով Սեղբեստրոսի ոչ անուան յիշատակութիւն կայ և ոչ իսկ անոր գործոց մանրամասնունքն՝ հանդերձ կայսեր մկրտութեամբը: Սակայն Զոսիմոսէն մէջ բերուած տեղիքը ոչ միայն չեն մերժեր զայն, այլ մանաւանդ Կոստանդիանոսի դարձի պարագաներով կը հաստատեն իսկ: Զոսիմոսի աւանդածները շատ աւելի պատմական են, քան թէ Սեղբեստրոսի Կենսագրութիւնը, որ բոլորովին հակապատմական և հակաժամանակագրական վիպասանութեան կերպարանք առած՝ է քրիստոնէի մի գրչի ներքև: Վերջինս հակառակ Եւսեբեայ, Սոկրատայ և Նմանեաց, բոլորովին 'ի բաց թողուցած է Կայսեր պատմական մկրտութեանը, 'ի Նիկոմիդիա, — Արիանոսաց դէմ ունեցած հակառակութեանն համար. — Իսկ Զոսիմոս, ընդհակառակն, միայն Կոստանդիանոսի նախկին դարձն և սրբուիլն 'ի մեղաց կը յիշէ, Եգիպտացւոյ յորդորմամբ, առանց մերժելու անոր 'ի Նիկոմիդիա կատարուած մկրտութիւնն և դրօշմ ընդունելը: Շատ աւելի ճիշտ է և բանաւոր Զոսիմոս, երբ կ'աւանդէ, թէ Կոստանդիանոս իւր գործած եղերանց համար և 'ի խայթէ խղճին դարձաւ քրիստոնեայ, և այնու յուսաց քաւել իւր բարոյական հիւանդութիւնը, քան Սեղբեստրոսի **[illegible]** *հեղինակն, — որ ուզելով ծածկել քրիստոնեայ Կայսեր յանցանքը, երևակայեալ բորոտութիւնն հնարած է՝ իբր 'ի պատուհաս յԱստուծոյ: Ցակ. Սրճեցին՝ ոչ միայն « գերեաց (քրիստոնէից) առաջնորդի » յիշատակութեամբ, այլ նոյն իսկ Կայսեր բորոտութեան այլաբանական նկա-*

1. *Զոսիմոսէն յիշուած եգիպտացին, որ Սպանիայէն 'ի Հռոմ եկած, Կոստանդիանոսի արքունեաց մէջ մուտ գտած և կայսեր դարձին պատճառ եղած է, անտարակոյս* **Ոսիոս** *մեծանուն եկեղեցականն է, որ Նիկիոյ Ա. ժողովքին մէջ նախագահ ևս բազմեցաւ (տես Սոկրատ* **[illegible]** *Ա. գլ. ԼԱ)։ Այս բանս դեռ աւելի որոշ պիտի տեսնուի Սրճեցւոյ ճառին մէջ, ուր « Առաջնորդ գերեաց կամ քրիստոնէից » կոչուած է — զատ 'ի Սեղբեստրոսէ, — և կայսեր դարձի պատմութեան մէջ իբրև առաջին և ամենամեծ դեր խաղացող ներկայացուած:*

րագրութեամբը՝ Զոսիմոսի աւանդածը կը հաստատէ: Ուրեմն այս ակն յայտնի վկա-յութեանց հանդէպ այլ ևս չենք տարակուսիր եզրակացնել, թէ **Զոսիմոս ինքն չէ նախ-կին հեղինակ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի Պատմութեան, այլ անշուշտ ունեցած է իր դիմաց Դ. դարու հեղինակութիւն մի, յորմէ այն համառօտ տեղեկութիւնները միայն քաղած է, որք իրեն համար պատմական արժէք ունէին, և կամ նպաստաւոր էին իր հեթանոսական դի-տաւորութեան. և թէ այս հեղինակութիւնս արևելքի մէջ և արևելեան լեզուով գրուած էր**:

Սոզոմէն՝ որ 439ին մօտերը գրեց իր պատմագրութիւնը [1], նախ իր առաջին գրոց Բ. գլխուն մէջ կը յիշէ [2] զՍեղբեստրոս իբրև նշանակելի եպիսկոպոս Հռովմայ առ կե-սարութեամբ Կոստանդիանոսի և Կրիսպեայ: Գ. և Դ. գլխոց մէջ կը պատմէ անոր Մաքսենտիոսի հետ առաջին անգամ պատերազմած ժամանակ խաչի նշանին երևու-մը, — քահանայից մեկնութիւն ուզելը, — զօրքը խաչը Տէրութեան նշան, — կամ ըստ Խոր. **Սեգնան** = σύμβολον ընելն և յաղթութիւնը: Ե. գլխուն մէջ յառաջ կը բերէ հելլենաց վաղեմի այն զրոյցը, յորում գրեալ էր, թէ Կոստանդիանոս ապօրի-նաւոր ժառանգ էր թագաւորութեան, — իր ազգականները սպաննելէն վերջ իր յան-ցանքը քաւելու համար **Սոպատրոս** պղատոնական իմաստասիրին խորհուրդ հար-ցուց, թէ կա՞յ արդեօք քաւութեան միջոց մի, և երբ ժխտողական պատասխան ընդունեցաւ, այն ատեն դիմեց եպիսկոպոսաց, որք խորհուրդ տուին մկրտութեամբ սրբուիլ:

Աւելորդ կը համարինք Սոզոմէնի այս վերջին տեղին արտագրել. զի բառ առ բառ Զոսիմոսի մէջ բերուած տեղեաց հետ նոյն է, զորս համառօտելով մէջ բերինք. այլ դիտել կու տանք միայն, թէ Սոզոմէն կամ ուղղակի Զոսիմոսէն առած է, և կամ ա-նոր հնագոյն աղբերէն: Ցիրաւի նորա այս խօսքերն իսկ լսածնիս կը հաստատեն. « Scio quidem *gentiles* (յոյնն Ἕλληνες) vulgo narrare solitos » etc. Եւ անդէն կը յաւելու. « Verum hæc mihi videntur esse conficta ab illis, qui Christianam religionem vituperare student ». Իսկ այնպէս կ'երևի այս տեղ-ւոյս ամբողջութենէն, թէ Սոզոմէն Սոպատրոսի տուած խորհուրդի մասին միայն կ'ընդդիմաբանէ Զոսիմոսի, և ոչ թէ Կոստանդիանոսի ծննդեան համար աւանդածին, որ իւր գրչագիրներէն ոմանց մէջ իսկ կար այնպէս, ըստ ծանօթութեան հրատարա-կողաց. մանաւանդ թէ իրմէ աւելի հնագոյն պատմագրին, — այն է Եւսեբիոսի [3] քով, — ուսկէ առնելով Հերոնիմոս [4] մէջ կը բերէ այսպէս. « Constantinus decimosexto imperii anno diem obiit in Britannia Eboraci, postquam *filius ejus Constantinus ex concubina Helena procreatus regnum invadit:* quarto autem persecutionis anno Constantinus regnare orsus ».

1. Edit. Henr. Valesii, Augustæ Taurinorum 1797.
2. Ըսելով " Consulibus Crispo, et Constantino Cæsaribus, Romanæ quidem ecclesiæ Silvester Præsulatum gerebat ".
3. Եւսեբիոսի մեզի ծանօթ գործոց մէջ բնաւ չենք գտներ այդ տեղեկութիւնը Կոստան-դիանոսի ապօրինաւոր ծննդեան վրայ. Հերոնիմեան Մեկնութեան հրատարակիչք ևս բան մի չեն զուրցեր, թէ ինչպէս կամ ուստի՞ առած է զայն Հերոնիմոս: Շատ հաւանա-կան է կարծել, թէ Կեսարացի երկդիմի պատմիչն և ժամանակագիրը Կոստանդիանոսի մահուանէն վերջ այդպիսի բան մ'ալ կարող եղած ըլլայ գրել. այսպէս նաև 'ի Նիկոմի-դիա կատարուած ուրիշ խորհուրդ մի՝ մկրտութեան տեղ առած:
4. Տես 'ի Մեկնութեան անդ Eusebii Cæsaren. Cronicon.

Հինգերորդ դարու յիշատակարան մի, այն է Կ. Պոլսոյ Ս. Պօլիեւկտոսի եկեղեցւոյ մէջ եղած միւսիոն որմնանկարը [1], զոր կանգնած էր արեւմտեան Կայսեր (յամին 472) Ոլիբրիոսի դուստրն Յուլիանա Անիկիա, կը ներկայացնէր նաեւ Կոստանդիանոսի կայսեր վաղեմի մկրտութեան սրբարուածն եւ այսպէս.

"Ενθ' ἵνα καὶ γραφίδον ἱερῶν ὑπὲρ ἄντυγος αὐλῆς
ἔστιν ἰδεῖν μέγα θαῦμα, πολύφρονα Κωνσταντῖνον,
πῶς προφυγὼν εἴωλα, θεημάχον ἔσβεσε λύσσην,
καὶ Τρίαδος φάος εὗρεν ἐν ὕδασι γυῖα καθήρας.

Դիւշէն [2] առանց մերժելու անոր Կոստանդիանոսի ստեղծաբանեալ մկրտութեան հետ ունեցած աղերսը, պատմական մկրտութեանն 'ի նպաստ աւելի հաւանական եղած կը համարի այս խօսքերս, բայց մենք Բօքի [3] և Ֆրոնթինգամի հետ՝ առաջին մկրտութեան իբրև յիշեցուցիչ կը համարինք զայն: Եւ յիրաւի, վերը արտագրուած յոյն բնագրի μέγα θαῦμα բացատրութիւնն՝ երկրորդ կամ 'ի Նիկոմիդիա կատարուած մկրտութեան եթէ վերաբերենք, կը մնայ առանց նշանակութեան. այնու զի քրիստոնեայ կայսրը իւր դարձէն մինչև կենաց վերջը զարմանք չէ որ Երրորդութեան վերայ որոշ ծանօթութիւն ունենար, մանաւանդ եթէ Նիկիական դաւանութիւնն եւ 'ի նկատի առնումք: Իսկ եթէ նորա դարձին և առաջին մկրտութեան տանք, այնուհետեւ արդարև կը լինի զարմանալի, և այսպէս ալ հաւկանալի է: Բ. Դիտելու ենք, որ Τριάδος φάος εὗρεν բառերն այն մկրտութեան ժամանակ կատարուած անսովոր իր մի կը նշանակեն, և այս բացատրութիւնս կը գտնուի ոչ միայն Սեղբեստրոսի Վարուց մէջ, ուր յետ ըսելու, թէ մկրտեաց զթագաւորն Τριάδος ὀνόματι, անդէն կը յարէ. ἐξαίφνης λαμπηδών τῆς ἀμέτρου φωτὸς πλήρης ὑπάρχων ἐξέλαμψεν, καὶ ἦχος, և այլն. այլ նոյն իսկ Սրճեցւոյ ճառին մէջ, զոր յետոյ պիտի քննենք: Առ Ագաթանգեղոսի եւս նման բացատրութիւն մի կայ, Տրդատայ մկրտութեան նկարագրութեան մէջ, յասելն. «Եւ լոյս սաստիկ երեւեալ 'ի նմանութիւն սեան լուսաւորի, կայր 'ի վերայ ջուրցն». Թէպէտև չենք կրնար ըսել, թէ Գրիգորի կենսագրին եւ ծանօթ եղած ըլլայ Սեղբեստրոսի Վարքը: Իսկ մէջ բերուած յոյն յիշատակարանէն, — եթէ ստուգիւ մօտ յամն 472 յօրինուած է, — կարեմք եզրակացնել, թէ անկէ շատ տարիներ յառաջ Կոստանդիանոսի՝ 'ի Սեղբեստրոսէն մկրտուած ըլլալու կամ գրաւոր և կամ անգիր աւանդութիւն մի Յունաց մէջ ամենուն ծանօթ եղած պէտք է որ ըլլար, որուն վրայ հիմնուած՝ յօրինուեցաւ ապա այն որմնանկարն, արձանագրութեամբ հանդերձ:

Թողլով առ այժմ Է. և Ը. դարուց յունական միւս աղբիւրները, — որոնք զլխովին տարբեր պարագայիցմէ և յազդեցութեանց մղուած են, և մենք ժամանակին ցոյց պիտի տանք. — որոնենք թէ ինչ ժամանակի և պարագայից մէջ կարէին գրուիլ, — յԱրևելս, — Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի արարուածներն, իրենց նախկին և պարզագոյն ձևին մէջ:

Տարակոյս չկայ, թէ այսպիսի բան մի Կոստանդիանոսի և իւր մօր Հեղինեայ կենդանութեան ժամանակ դժուարաւ կարէին իրագործուիլ. վասն զի այդ միջոցին

1. Տես Antologia græca, ed. Jacobs T. 1. p. 8.
2. Etude sur le Lib. Pont. p. 172-173.
3. Christliche Kunstblätter, Freiburg, Febr. 1869, p. 145-151.

Հրեայք, հեթանոսք և Արիանոսք կը երկնչէին, իսկ քրիստոնեայք առիթ չունէին ստեղծաբանութիւններ յօդել անոնց վերայ, քանի որ Եւսեբիոս և այլք կենդանի վկայք էին նոցա գործոց, և հաւանօրէն ստուգապատում երկերով իսկ հռչակած էին անոնց գործերը: Սակայն նշանաւոր դէպք մի, այն է Նիկիոյ ժողովքին գումարումն և Կայսեր այն սրբազան գործին մասնակցիլը՝ յարմար առիթ մի կրնային համարիլ զէթ անոր մկրտութեան խնդիրը ծնանելու: Այո՛, Կոստանդիանոս թէ և ներքսապէս ջերմ քրիստոնեայ, բայց առանց մկրտութեան յերեխայից սակի էր, և չէր կրնար ըստ ինքեան հաղորդիլ ժողովականաց սրբազան արարողութեանց. այլ որովհետև ժողովական Հարց հաւանութիւնն և անոր փափաքը զայս կը պահանջէին, — պարզապէս խաղաղութիւն պահելու համար. ուստի կամ անոնց կողմանէ, — զժողովուրդը չգայթակղեցնելու աղագաւ, — և կամ ժողովուրդն ինքնին կարէր այնպէս համբաւել, թէ Կայսրն 'ի սկիզբն դարձին իւրոյ՝ մկրտուած էր 'ի Հռովմ՝ Սեղբեստրոսի ձեռքով. և ժողովրդեան մէջ շրջող ընդհանուր կարծիք մի՝ կարէր առանձին այս ինչ կամ այն քրիստոնեայ մատենագրի գրութեան իսկ նիւթ ըլլալ:

Իսկ անոր ապօրէն ծննդեան, — Հեղինեայ և Կոստասայ արարուածովք, — ինչպէս նաև զահակալութեան և դարձի պատմութիւնքը բոլորովին տարբեր ժամանակի և պարագայից բերմամբ աւելի պէտք է որ եղած ըլլան: Երբ Կոստանդ արիոսեան, Յուլիանոս Ուրացողն և Վաղէս՝ անոր մահուանէն վերջ, այն է 337 – 379 իրարու յաջորդելով, հալածանք են հանեցին քրիստոնէութեան դէմ, և հեթանոսք և Հրէայք մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ Արիանոսք զօրացան բանիւ և գործով, այնուհետև ամէն տեսակ ստայօդ պատմութիւններ սկսան գրել հեթանոսութեան կործանիչ և ուղղափառութեան պաշտպան Կայսեր վրայ: Այո՛, Կոստանդիանոսի պէս աշխարհական և աւետարանական դիւցազնի մի ձեռքով և կարճ ժամանակի մէջ գործուած քաղաքական, կրօնական և բարոյական այն ահագին յեղափոխութիւններն յԱրևելս և յԱրևմուտս՝ չէին կրնար վրիպիլ նոյն իսկ Նոր պղատոնական իմաստասիրաց մտքէն և գրչէն. որք մինչև այն ատեն քօղարկուած եղելութիւնքը սկսան ալ արձակ համարձակ 'ի գիր արձանացնել, որոնց ուղղափառք ալ հակառակը կը ջանային հաստատել: Այսպէս ուրեմն բիւզանդական կայսերութեան, կամ լաւ ևս Արևելքի մէջ՝ յառաջ եկան առաջին քրիստոնեայ Կայսեր Պատմութեան կրկին հոսանքներ. մին քրիստոնէական և ջատագովական, իսկ միւսն հակաքրիստոնէական և ամբաստանական: Այսպիսի մրցութեան մի գոյութիւնն 'ի Դ դարու կը հաստատեն Գր. Նազիանզացին (Ճառ Ե. գլ. Ի) և Թէոդորետոս (Գ. գլ. Է), որք յիշելով Յուլիանոսի գործադրած չարահնար միջոցները՝ Կոստանդիանոսի արարքը ջնջելու մասին, կը յաւելուն, թէ հեթանոսաց և քրիստոնէից մէջ վիճաբանութիւններ ևս կ' արծարծէր, արգիլելով վերջիններուս մեկնաբանել և ուղղել առաջնոց խօսածն և գրածները: Իսկ այն երկու հակառակ կուսակցութեանց իբրև ճշմարիտ ներկայացուցիչներ կը հանդիսանան Ե. դարու առաջին կիսուն, — ինչպէս տեսանք, — Զոսիմոս և Սոզոմէն: Առաջինը հաստատուած նոր պղատոնական դպրոցի հնագոյն գրութեան մի վրայ, 'ի լռութեան դատապարտած է Կոստանդիանոսի և Հռովմէական կայսերութեան վրայ սքանչելեօք կատարուած գործերն, իբրև մեծեղեռն բռնակալ մի նկատելով զնա. իսկ Սոզոմէն հետևելով Եւսեբեայ՝ անտովր կորովով մի կը ջանայ ցրել անոր և համախոհից աւանդածները: Վերջնոյս Ἕλληνες յոքնակի կոչմանէն կը տեսնուի, թէ Կոստանդիանոսի մասին ուրիշ շատ գրութիւններ ևս ըլլալու էին ստուգիւ, թէպէտև ժամանակը քիչ բան հասուցած է մեզ:

Արդ՝ երբ Արևելքի մէջ քրիստոնեայ և հեթանոս մատենագիրք այսպէս կը մոռցէին լռարու հետ՝ Կոստանդիանոսի վերայ, յԱրևմուտս ընդ հակառակն դեռ լռութիւն կը պահուէր: Եւ Ամբրոսիոս, Իդատիոս, և Պրոսպէր Ակուիտանացի՝ Եւսեբիոսէն ուսած_ները միայն կը կրկնաբանէին, թէ ըլլայ նորա ծննդեան և թէ մկրտութեան նկատ_մամբ: Սակայն Ե դարուն վերջին քառորդին այս խորհրդաւոր լռութիւնս կ'ընդհա_տի, թէպէտև անոր բուն պատճառը ոչ ոք 'ի քննասիրաց կարաց յայտնել ցարդ: Ոմանք Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի **Վարուց** *բացակայութեանը կ'ընծայեն այն երևոյթը. բայց այս չէ ուղիղ. զի արևմտեայն եկեղեցեաց և ժողովրդեան մէջ իսկ արդէն 'ի վաղուց պէտք է որ մտած ըլլային այդ գրուածները:*

Յամին 494 **Գելասիոս** (Գ) *պապի անուամբ ընդունելի և անընդունելի գրոց* **Ցանկը**[1] (De recipiendis et de non recipiendis libris *ըստ լատին բնագրին*) *առա_ջին անգամ կու գայ 'ի հանդէս, և այնպիսի որոշ կերպով կը խօսի Սեղբեստրոսի* **Վարուց** *վերայ, որով վերը ըսածնիս կը հաստատուի: Գրութեանս հեղինակը կը ծա_նուցանէ, թէ* « Item Actus beati Silvestri, Apostolicæ sedis præsulis licet *ejus, qui conscripsit, nomen ignoretur, a multis tamen in urbe Roma catholicis legi cognovimus et pro antiquo usu multæ hoc imitantur Ecclesiæ* ».

Այս հակիրճ խօսքերէս կը հետևի Ա. թէ Սեղբեստրոսի Վարուց մուտն և գործածու_թիւնը նոյն իսկ Հռովմայ մէջ՝ 492 *էն շատ տարիներ յառաջ եղած է. որով բազումք կարող եղան ընթեռնուլ զայն: Բ. զի* **Հռովմի** *սովորութեան համեմատ շատ եկե_ղեցիներ անոր հետևած էին ցայն վայր. այսինքն է զայն գործ ածէին:* « Multæ Ecclesiæ » *բացատրութիւնն եթէ բացառութեամբ Հռովմայ մասնաւորն եկեղեցեաց համար եղած համարինք, — զոր չեմ կարծեր, — կը հետևի, որ գէթ յամէն* 470–494 *պետք է որ լատին լեզուով խմբագրութիւն մի և կամ թարգմանութիւն մ'եղած ըլլար, զի յունարէնը հազիւ թէ սակաւուց ոմանց ծանօթ էր դեռ. այնու մանաւանդ որ այս ժամանակէն յառաջ, ինչպէս ըսուեցաւ, Սեղբեստրոսի* **Վարուց** *գրաւոր յիշատակու_թեան մի չենք հանդիպիր՝ լատին ուրիշ մատենագրաց քով: Իսկ եթէ արևելեան եկե_ղեցեաց համար ըսուած է, այնուհետև կը հետևի, թէ* 470 *էն յառաջ իսկ կային յու_նարէն և ասորերէն լեզուով գրուած վարքի գործեր, որոնք ապա ժամանակաւ նիւ_թեր մատակարարեցին լատիներէն խմբագրութեան մի: Այս երկու կէտերս իսկ ժա_մանակին պիտի ջանանք ապացուցանել. բայց այժմ այսքանս դիտելու ենք, որ լա_տիներէն կարծեցեալ բնագրին՝ այլ և այլ ժամանակաց և հանգամանաց մէջ մասնաւոր գրուածներէ կազմակերպուած խմբագրութիւն մ' ըլլալը՝ նոյն իսկ անոր պարունա_կութենէն քաջ կը տեսնուի:*

Լիբերիոսի[2] *անուանեալ* **Գործերը**[3] (Gesta Liberii), — *որք ընդունելով կերպն*

1. Migne, Patrol. Lat. T. LIX, p. 173-174. – Duchesne. Lib. Pont. p. 255-257: – *Այս գրուածքս ապացուցուած է, թէ Գելասիոսի հարազատ գործ չէ. բայց ընդունուած է որ* 492–496 *ին միջոցները գրուած է. որուն համար այսպէս կը գրէր առ իս հայրն սրբա_զան Հնախօսութեան Դէ Ռոսսի.* " Il Catalogo di libri approvati o disapprovati attribuito al papa Gelasio, se non è propriamente di quel pontefice, *è compilazione fatta poco dopo l' età sua*. In alcuni antichi codici è attribuito al papa Ormizda „.

2. *Այս պապս յամին* 325 *յաջորդեց Յուլիոսի, և յամին* 366 *վախճանեալ է։*

3. *Տես* Coustant, *Epist.* Romanorum Pontificum. Paris 1721, Append. p. 90. *Այս գրու_թեանս անհարազատութիւնն ևս ապացուցուած է Բոլլանտեանց և Դիւշէնի ձեռքով։*

հնագոյն Սեղբեստրոսի Վարուց, կը ջանան միաբանել իսկ զանոնք պատմութեան հետ, – հետեւեալ խօսքերով՝ ուրիշ նոր լոյս մ՚ ես կու գան սփռել ցայս վայր յայտնած մեր կարծեաց վերայ, այսպէս. « Anno regni Constanti regis nepotis Constantini Magni viri, etc. Hoc cum legisset (Liberius) *ex libro antiquo, edoctus a libro Silvestri* episcopi Romanorum, eo quod et publice prædicaret; quia in nomine Jesu Christi, a *lepra mandatum fuisse per Silvestrum* Constantinum patruum Constantis; erat enim Constans non integre Cristianus... *Baptizatus autem* ab Eusebio Nicomediensi, in Aquilonia villa ». Ցետոյ կ՚ըսուի, – ՚ի դիմաց Կոստանդեայ առ Լիբերիոս. Sacrilegum Liberium, qui dixit patruum meum fuisse leprosum et baptizatum a Silvestro episcopo, et mundatum... dum abiero » etc.

Լիբերիոսի Գործոց անծանօթ հեղինակն Կոստանդ, Կոստաս և Կոստանդիանոս անունները խառն ՚ի խուռն յիշելով, իրարու հետ կը շփոթէ. սակայն շատ նշանաւոր են անոր աւանդութեան հետեւեալ կէտերը. Ա. Ճառերն գրուածքի մի որոշ յիշատակութիւնն, որ հանեալ կամ յիղեալ էր ի Վարուց Սեղբեստրոսի: Բ. Կոստաս է Եւսեբիոս Նիկոմիդացիէն մկրտուողն, և ոչ թէ նորա հայրը Կոստանդիանոս: Գ. Կոստանդ կայսեր Լիբերիոս պապին համար ըսուած խօսքերն, որք անոր կամ պաշտօնական և կամ ոչ պաշտօնական թղթերէ առնուած ըլլալ կը թուին:

Այս վերջին կէտս դեռ աւելի ուշագրաւ կը դառնայ, երբ Եւսեբիոս պապին Գործերն [1] (Acta, և Փելիքս Բ.ի (355–358 ին) սանդղարանութիւնն [2] իսկ կը միաբանին հաստատել: Ցիրաւի վերջինս (տես Lib. Pont.) այսպէս կը բարբառի. « Hic declaravit *Constantium* filium Constantini *hæreticum, et secundo rebaptizatum ab Eusebio* Nicomediensi iuxta Nicomediam in Aquilone villa », etc. Արդ այս, – ինչպէս նաև սիմմաքեան ըսուած անհարազատ գրութիւնք և գործք Բ. ժողովոյն Հռովմայ, – կարծես թէ մէկ գրչի տակ հաւաքուած գրութիւն՝ ամէն ջանք կ՚ընեն, պատմական ընելու սեղբեստրոսի սանդղարանութիւնը, հակառակ պատմութեան: Բնաւ չենք տարակուսիր, թէ անոնց հաւաքողը Զ և Է դարուց պարունակին մէջ ապրող լատին մէկն ըլլայ. սակայն այս իսկ առանց տարակուսի է, թէ յիշեալ պապերու գրաւոր և հնագոյն յիշատակարաններ ես ունեցած է նա իւր դիմաց՝ իբրև ատաղձ, յորոց մին էր և Սեղբեստրոսի Վարուց բնագիրն և անոր լատին խմբագրութիւնը, զորս յիշուած տեսանք ՚ի գործս Լիբերիոսի: Այս խմբագրութեանս մէջ նշանաւոր է Ուրբանեան քահանայապետին հատածը, – զոր Դիւշէն յամին 514, իսկ Ցովհ. Դէ Ռոսսի 494–496 ին գրուած կը համարին. – որ Գելասիոսի և Փելիքսի մէջ բերուած տողերը գրեթէ բառ առ բառ կրկնելով, կը յիշէ նաև զՍիւրափտիմ լեռը, ուր աքսորուած էր Սեղբեստրոս. « Hic in exilio fuit in montem *Syraptim* persecuzione Constantini concussus, et postmodum rediens cum gloria, baptizavit Constantinum Augustum, quem curavit Dominus per baptismum a lepra ».

« Cum legisset » բացատրութիւնն իսկ կը ցուցնէ, թէ Լիբերիոս չէր անոր հեղինակն, այլ յետագայ մէկն ՚ի Զ դարուն, որ աչքի զարնող կերպով շփոթած է Կոստանդ, Կոստանդիանոս և Կոստաս անուանքը իրարու հետ։

1. Տես Bolland. T. III. p. 167.
2. Տես Duchesne, *Etude sur le Lib. Pont.* p. 183 - 191.

Լատին այս անհարազատ՝ բայց հնագոյն աղբերաց վրայ յաւելունք նաև **Ս. Հե-րոնիմոսի** ընծայուած թուղթը [1], – գրեալ առ **Եւստոքիոս** ոմն, – **վասն կապանաց Ս. Պե-տրոսի** (De vinculis Petri), ուր Պետրոս և Պօղոս առաքելոց երևումն ևս կը յիշուի առ Կոստանդիանոս՝ այսպէս. « Sic quousque ad Magni Constantini imperium ventum est, qui postquam *dignatione superna, per Sanctos apostolos Petrum et Paulum visitatus*, et per Silvestrum Papam baptizatus est; et ex persecutore fidei defensor, et mandatum Christi custoditor assiduos factus est ».

Արդ՝ մինչև հիմայ մէջ բերուած լատին հնագոյն աղբերաց, այն է Լիբերիոսի, Գե-լասիոսի, Փելիքսի, Եւսեբիոսի, Քսեստոսի, Սիմմաքոսի, Որմնզդէսի և այլն Քահանայա-պետաց գործերու աւանդածները եթէ բերենք 'ի մի, կ'ունենանք Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեան էական մասունքը: Ուստի կարեմք այսպէս ծեռն-արկել. կամ այն է՝ թէ այս անհարազատ գործոց աւանդածներուն վերայ հիմնեալ՝ բարձրացել է Սեղբեստրոսի **վարուց** շինուածն. կամ ընդհակառակն այս անհարա-զատ **գործերը** առհասարակ Սեղբեստրոսի **վարքէն** քաղած են իրենց աւանդածները, և կամ ընդունել, թէ ոչ Սեղբեստրոսի **վարքն** յիշեալ գործերէն, և ոչ այն Գործերն՝ Սեղբեստրոսի մեզ ծանօթ Վարքէն առնուած են ուղղակի. այլ թէ եղած է երկո-ցունց հնագոյն աղբիւր մի և կամ մէկէն աւելի աղբիւրներ, յորմէ յառաջ եկած ըլլան երկաքանչիւրքն:

Առաջին կէտը կարելի չէ ընդունել, վասն զի յիշեալ Գործերէն զէթ ոմանց մէջ այնպիսի տեղեր կան, որք ուղղակի Սեղբեստրոսի Վարքէն առնուած կը տեսնուին: Երկրորդ կէտը, – եթէ Քահանայապետական Գրքի (Liber Pontificalis) խմբագրու-թեան ժամանակակէտը միայն 'ի նկատի առնունք, – ըստ ինքեան հաւանական կ'երևի, բայց որովհետև անուրանալի է նոյնպէս, թէ վերը յիշուած քահանայապե-տական անհարազատ գրոց մէջ եղած աւանդութիւնքն իսկ հնագոյն յիշատակարա-նաց վերայ հաստատուած են, և չէ մարթ բացէ 'ի բաց մերժել զանոնք. ուրեմն այդ ևս մեզ անընդունելի է: Այսպէս ուրեմն իբրև ստոյգ եղելութիւն կը մնայ ընդունել վերջին կէտը, որուն նպաստաւոր են մինչև ցայս վայր յոյն և լատին հնագոյն աղ-բիւրներէն մէջ բերուած տեղիքը, որոնք թէպէտև մի և նոյն դիպաց վերայ կը խօ-սին, բայց քանիծն զանազանութեամբ յիրերաց և 'ի **վարուց** Սեղբեստրոսի: Իսկ ընդ-հակառակն բոլոր այն լատին և յոյն մատենագիրներն, որք վեցերորդ դարէն կամ Սեղբեստրոսի Վարուց երկրորդ խմբագրութենէն վերջը կու գան 'ի հանդէս, աւելի կը համաձայնին իրարու, գոգցես իմն յայտնելով, թէ ամէնքն ալ մի և նոյն խմբա-գրութենէն լուսաւորուած կը խօսին :

Բաց աստի՝ ուրիշ տարօրինակ երևոյթ մ' ալ կ'ելլէ մեզ ընդ յառաջ, որ այնքան աւելի զգալի է, որքան ընդհանուր. այսինքն է, Ե դարու վերջին քառորդէն սկսեալ

1. Opera S. Hieron. Paris 1643. T. IX, *Epistola* 35.

Այս թուղթս ոմանք 'ի գիտնոց՝ Հերոնիմոսի ժամանակակցի մի գործ կը համարին: Տրոհիթինզահմ հաւանական չի կարծեր զայն, բայց պատճառ մ' ալ չի նշանակեր իւր երկբայութեան: Սակայն Եւստոքիոս, – որուն հետ է թղթոյս հեղինակին աղերսը, – եթէ, որպէս կարծեմ, Կեսարացի սոփեստէսն է, այնուհետև կարելի է ըսել, թէ այդ թուղթը ոչ միայն Հերոնիմոսի, այլ գուցէ թէ անկէց տարիներ իսկ յառաջ գրուած ըլլայ:

մինչև ԺԲ դար՝ լատին մատենագրաց մեծ խումբ [1] մի անընդհատ յաջորդութեամբ կը յեղյեղեն Սեղբեստրոսի Վարքը: Իսկ առ Յոյնս, ըստ հակառակին, մինչև Է դարուն վերջը խոր լռութիւն կը տիրէ. Յով. Մալալա Անտիոքացին միայն բացառութիւն մի կը կազմէ, յիշելով որոշակի Կոստանդիանոսի, Հեղինեայ և Հռոմայ ժողովրդեան մկրտութիւնը Սեղբեստրոսի ձեռքով: Բայց դիտելու ենք, որ այդ հեղինակն խոյ Զ. դարուն վերջն է, երբ Սեղբեստրոսի Վարուց լատին խմբագրութիւնն արդէն կատարուած և յունարենի ևս փոխուած էր:

Արդ՝ մինչև հիմայ յոյն և լատին հին աղբերաց քննութենէն որոշ տեսնուեցաւ և մենք չենք վարանիր եզրակացնել, թէ [illegible] Այն, նախ և յառաջ Բիւզանդիոնը սուրբ Հռոմայ զԿոստանդիանոսեանը. իսկ Հռոմ վերադարձոյց զայն Բիւզանդիոնի Սեղբեստրոսի Վարքը նորանոր յաւելուածներով հանդերձ:

Այսպիսի անստոյգ բայց և աներկբայելի տուրևառութեան մասին՝ հետևեալ ծանրակշիռ հարցերը բնականապէս կ՚ ելլեն ընդ առաջ, և մենք պէտք ենք ըստ կարելւոյն լուծել զանոնք: Ա. Թէ ինչ ղիպաց և պարագայից բերմամբ Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ պատմութիւնն անցաւ յԱրևմուտս, և ինչ պայմաններով եղան ընդունելի: Բ. Թէ, որ ժամանակ և ինչ հանգամանաց ներքև միացան Սեղբեստրոսի արարուածքն անոնց հետ և եղան Յունաց ընդունելի:

Առ այս դիտելու ենք նախ, որ ըստ վկայութեան Նսեբիոսի [2], Կոստանդիանոսի մահուանէն անմիջապէս յետոյ՝ Յոյնք և արևելեայք սկսան շուտով տօնել զնա, իբրև զառաքելոց Առաքելոց: Այս տօնն ըստ հին տումարին յունական եկեղեցւոյ կը կատարուէր, — զոյգ ընդ Հեղինեայ, — ՚ի 21 [3] Մայիսի, այնքան մեծաշուք՝ մինչև տէրութեան ատեանք անգամ կը փակուէին: Ուստի այս առթիւ բնական էր որ Յունաց, այսպէս և Հայոց փայլուն և հետևակ հանճարներ սրէին իրենց միտքն և գրիչը, այնպէս ներբողեաններով հռչակել անոր անցեալ կեանքն և կենաց արարուածները, որ իրենց և քրիստոնէութեան պարծանքն եղած էր: Այսպէս ուրեմն ՚ի վաղ ժամանակաց մինչև ցծ դար պէտք է որ գրուած լինէին բազմաթիւ գրութիւններ, թէ և ժամանակը քիչ բան հասուցած է մեզ: Նոյն իսկ մեր աղքատին մատենագրութեան մէջ կը տեսնենք այսպիսի զրուցաց այլ և այլ հետքեր: Փ. Բուզանդացին՝ Ցակ. Մծբնացւոյ արարուածով, Ագաթանգեղոս՝ հրեշտակի երևման և թագադրութեան վէպով, այսպէս և Զենոբ, մանաւանդ Խորենացին երկիցս իբրև համաշխարհի տօնական սուրբ յիշատակութեամբ արծազանգել կու տան, յաստուածուստ Կոստանդիանոսի վերայ կատարուած սքանչելեաց: Երկրորդ եթէ Հայք և Միջագետք՝ Աբգարու և Տրդա_

1. Գր. Տուրացի (Hist. Francorum) յամին 539-5395, Ս. Ալդելմոս (Bibl. Patrum, Paris T. III. p. 290) է. դարում: Բեդա՝ Ը. դարում, Ադրիանոս Ա. յամին 772–795 առ Կոստանդին և Իրինէ գրած թղթոց մէջ (Տես Sacrosancta Concilia, Labbei, Venetii, T. VIII, p. 748), — Նիկողայոս Ա. (Տես Hard. p. 154) յամին 858–867, — Ադոն Վիեննացի (Hist. Christ. De la Barre, Paris 1583, f. 496) յամին 850–875, — Յովհաննէս Սարկաւագ (Տես Muratori, *Rerum* italica Script. T. I. P. II, p. 293) յամին 872, — այսպէս յետոյ Լեւոն Թ., [illegible], Հերման Լ[illegible], Ոտտոն [illegible], [illegible], և այլք յոլովք:
2. Bolland. *Acta Sanct.* Aug. T. III. p. 578. et Maï. T. V. p. 12 - 14.
3. Կենսագրութիւն Կոստանդիանոսի, Դ. Գիրք:

տայ առաջին քրիստոնեայ Թագաւորաց և նոցա դարձի պատմութիւնը բարեպաշտութեամբ վիպասանութեան փոխեցին, Յոյնք կամ նոյնք չէին կրնար մնալ անտարբեր նաև Կոստանդիանոսի նկատմամբ: Հետևաբար զուգեցին անոր վարքը՝ ժամանակակից մեծ եկեղեցականի մի կամ սուրբ հօտապետի գործոց հետ, ինչպէս Աբգարուն՝ Ադդէի, և Տրդատայն՝ Գր. Լուսաւորչի հետ, Արիոսեանց բերանը գոցելու համար. և ո՞վ արդեօք Սեղբեստրոսէն աւելի մեծ սրբութեան և հեղինակութեան համբաւ տարածած էր յԱրևելս և յԱրևմուտս. և կամ որո՞ւն պատմութիւնը աւելի քան զՍեղբեստրոսին ծածկուած 'ի խոր հնութեան և զննութեան:

Երրորդ՝ երբ Արևելք իր եկեղեցական բազմախուռն պատմագրաց ձեռքով, առիթ և դիւրութիւն ունէր ո՛ր և է սրբազան վէպ կամ դէպք 'ի գրի առնուլ և տարածել, Արևմուտք, ընդհակառակն դեռ անոնցմէ ոչ մէկն ունէր. հետևաբար ամէն գրական և կրօնական նորութիւն, ամէն հնագոյն վէպ յԱրևելից անցնելով հոն՝ արձագանգ կու տար: Անտարակոյս այս տեսակ անվաւեր գրուածոց հետ անցան նաև Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ վիպասանութիւնքն ևս: Այո՛, Բարոնիոսէն և 'ի Բոլլանդեանց սկսեալ մինչև Դիւշէն և Ֆրոհթինգահմ՝ գիտնականք առհասարակ յայսմ կը համաձայնին: Ո՞չ ապաքէն Սեղբեստրոսի **Վարուց** առանձին մասանց վերլուծութիւնն իսկ զայս կը հաստատէ: Մենք աւելորդ կը համարինք այս տեղ ուրիշներէն այնքան անգամ կրկնուած փաստերը վերստին յեղյեղել. այլ թէ ի՞նչ պարագայից բերմամբ մտաւ, և թէ ի՞նչպէս նորոգուելով՝ վերադարձաւ յետ դարու միոյ յԱրևելս: Այս էական կէտս ոչ ոք 'ի քննասիրաց ըստ արժան բաւականին պարզեց. որով և անոր ծագման մասին եղած քննադատութիւնք իսկ մնացին ապարդիւն, և կամ խակ ու վաղահաս պտուղներ յառաջ բերին:

Արդ՝ նորոյն Հռովմայ կամ Բիւզանդիոնի և հնոյն մէջ եղած կրօնական յարաբերութիւնքը [1] որչափ ևս սերտ և բազմակողմանի եղած ըլլան Ե. դարու մէջ, որչափ որ ալ Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ յիշատակը նուիրագործուած էր 'ի Հռովմ, սակայն և այնպէս չենք կրնար ըսել, թէ այն դարու առաջին քառորդին և հոգևոր իշխանութեան բացայայտ վճռով մի մտած ըլլայ անոնց ստեղծաբանութիւնն 'ի Հռովմ. այլ կամ արևելքէն հոն ուխտի գացող բարեպաշտ եկեղեցականաց և կամ յոյն գաղթականաց և գրագիտաց ձեռքով մտած անդ. և մտաւ հաւանօրէն Քաղկեդոնի ժողովքէն ետքը. այսինքն է հակաքաղկեդոնեան **Ակակիոսի** և **Պետրոսի** գրգռմամբ եղած աղմկալից օրերուն մէջ, երբ **Յովհ. Աղեքսանդրացի** հայրապետին հետ՝ ուրիշ բարեփառ եկեղեցականներ և աշխարհիկք իսկ ապաւինեցան արևմտեան կայսրութեան մայրաքաղաքը: Այս բանիս յայտնի ապացոյցն արդէն տրուած է մինչև այն ժամանակ լատին մատենագրաց պահած խոր լռութեամբը, զոր տեսանք 'ի վեր անդր:

Իսկ Ե. դարու երկրորդ կիսում երբ Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ ստեղծաբանութիւնք դեռ նոր մտան 'ի Հռովմ, ոչ այնքան իրենց հակապատմական պարունակութեամբը թերևս, որքան լեզուով դժուարամատչելի եղան ժողովրդեան. բայց ժառանգաւորաց մէջ կային ծանօթք հելլէն լեզուին, մանաւանդ թէ գաղթական յոյներ ևս,

1. Քահանայապետական գրոց անծանօթ **Հեղինակը** (տես Դիւշէն, Liber Pontif. p. 255) խօսելով Գելասիոսի գործոց վերայ, կ'ըսէ, թէ « Hujus temporibus, այսինքն է 492 – 496 *iterum venit relatio de Grecias*, eo quod multa mala et homicidia fierent a *Petro* et *Acacio* Constantinopolim. Eodem tempore fugiens Iohannes Alexandrinus episcopus catholicus et venit Romam ad sedem apostolicam, » etc.

որք մատչելի ըրին զայն բազմաց: Թեպէտև դար մ'ամբողջ սահեր անցեր էր քրիստոնէութեան այն կրկին դիւցազանց գործոց և յիշատակարանաց վրայէն, սակայն անոնց վէպերն և յիշատակը տակաւին կենդանի էին Հռովմայ և անոր դրացի երկրաց մէջ: Կենդանի էին դեռ 'ի բերան ժողովրդեան [illegible] *ընտ՝ Սեղբեստրոսի արարուածովք. կենդանի և կանգուն կային Կոստանդիանոսի հոյակապ տաճարն և սրբազան նուիրատուութիւնք, այսպէս և Կապիտոլիոն, որք զխոնոց պատմական ծանօթութիւնները կը լծակցէին ռամկին մէջ շրջող վէպերու հետ, զորս կը յեղյեղէին Հռովմ եկող գացողներուն ականջն 'ի վեր. և Ս. Պետրոսի և Պօղոսի գերեզմանաց այցելուք կ'առնուին և կը տանէին մինչև Արևելքի խորերը: Եւ յիրաւի եթէ Սիմմաքեան հաւաքածոյից կամ* Liber Pontificalis *գրոց հեղինակք յետ երկուց դարուց կարացին այնքան բան աւանդել նախնի քահանայապետաց գործերու մասին, ո՛րչափ ուրեմն նոյնքան դար յառաջ ապրողք: Սեղբեստրոսի պաշտօնն և յիշատակն թէ առանձին և թէ հասարակաց յիշատակարաններով*[1] *արդէն նուիրագործուած էին, ոչ ինչ նուազ և Կոստանդիանոսին, երբ Սեղբեստրոսի* [illegible] *ստեղծաբանութիւն եկաւ աւելի ևս ժողովրդական գործել զայն: Հռովմայ զխոնական դասը համաձայն չգտնելով այն զրութիւնը՝ Եւսեբիոսի, Հերոնիմոսի և Ամբրոսիոսի աւանդածներուն հետ, խեթիւ նայեցաւ անոր վերայ. բայց որովհետև ժողովրդեան մէջ շրջող զրուցաց համաձայն էր, այն պատճառաւ խսկ ունեցաւ բազմաթիւ ընթերցողներ, — ըստ վկայութեան Գելասիոսեան ցանկին. — և եկեղեցեաց մէջ խսկ գործածական դարձաւ: Բայց այսու հանդերձ բաւական դժուարութեանց հանդիպեցաւ Հռովմայ մէջ մինչև որ ընդունելի եղաւ: Ուստի այս և ուրիշ կրօնական դէպք մի առիթ տուին Գելասիոս պապին հրապարակաւ յայտարարել, թէ այն գրուածքը կարէր այնուհետև արձակ համարձակ վերծանիլ. և այս դէպքս էր Բիւզանդիոնի և Հռովմայ եկեղեցեաց և վեհապետաց մէջ տեղի ունեցած նոր յարաբերութիւնն, զոր քահանայապետական գրոց հեղինակն մասնաւոր կերպով նշանակած է, — Գելասիոսի ձեռքով եղած կարևոր բարեկարգութեանց մէջ ժամանակագրական մեծ սխալով մի, — Ակակեանց և Պետրոսեանց կուսակցութեանց մէջ ունեցած դատավարութեամբ, և Անաստաս կամ լաւ ևս Զենոն կայսեր հետ ըրած ազդու բանակցութիւններով:*

Սակայն Գելասիոս՝ այնպիսի պաշտօնական յայտարարութիւն մ'ըրած ժամանակ **pro urbis et orbis,** *չէր կրնար սեղբեստրոսեան և կոստանդիանոսեան ստեղծաբանութիւնքը ըստ նախկին ձևին ներկայացնել. որովհետև այն զրութիւնն արևելեան եկեղեցւոյ և մտաց ծնունդ ըլլալով, մեծաւ մասամբ Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ վերայ կը դառնայր, և արևմտեանէն աւելի արևելեան եկեղեցւոյ և կայսերութեան վիճակը վեր բռնել նկրտած էր: Ուրեմն Գելասիոսի յայտարարածը Սեղբեստրոսի Վարուց նոր խմբագրութիւնն էր, զոր խւր ըրած եկեղեցական բարեկարգութեանց համաձայն ձևած էր: Եւ որովհետև Քաղկեդոնի ժողովքէն յետոյ Բիւզանդիոնի պատրիարքներէն ոմանք՝ Կոստանդնուպօլսոյ ժողովոյն տուած պարզ պատուոյ արտօնութեան վերայ յեցած, կը պահանջէին*[2]*, որ ոչ միայն կայսերական քաղաքի մետրապօլտա-*

1. *Տես.* **De Rossi,** *Coll.* **1872, p. 83. – Muratori,** ***Litter.*** **Rom. T. I, p. 454, – Duchesne,** ***Liber.*** **Pontif. p. 201.**

2 *Այս պատմական եղելութիւն մ'է, զոր Անատոլիոս և Յուստինիանոս երէց մինչև ծայրայեղութեան հասուցին, բռնաբարելով և տանջելով զարբազան քահանայապետն* **Վիգիլ**... *Կ. Պօլսոյ արգելարանաց մէջ:*

կան ամծուը գործադրական լիուսաւութիւն ևս ունենայ Փոքուն Ասիոյ և Յունաստանի եկեղեցեաց վերայ, այլ նոյն իսկ անկախ ըլլայ Ս. Պետրոսի գերագոյն գահէն, իբր հաւասար նմին. ուրեմն Գելասիոս քաղցրութեամբ անոնց փառասիրական ձկտումնե֊րը խոնարհեցնելու, և երկու եկեղեցեաց մէջ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի օրով հաստատուած վաղեմի միութիւնն ամրապնդելու համար, և ցուցնելու մանաւանդ թէ Բիւզանդիոնի առաջին կայսեր դարձն և կրօնական բարեփոխութիւնքն՝ անդուստ 'ի վերուստ Հռովմայ Հայրապետին, այն է Ս. Սեղբեստրոսի ձեռքով կատարուած էին, հարկ էր որ անոր **Վարուց** մեծ կարևորութիւն տայր, և այնու մանաւանդ ա֊նոնց բերանը կարկէր:

Յիրաւի, նոյն իսկ այն **Վարուց** լատին խմբագրութեան և արևելեան հնագոյն աղ֊բերաց մէջ եղած աչքի զարնող տարբերութիւնքն իսկ յայտնի հաւաստիք են այսպիսի եղելութեան: Բ. Այսու միայն կը մեկնուին և հասականալի կ'ըլլան այն երկու խորհըր֊դաւոր կէտերն, այսինքն թէ ինչու համար մինչև Ե դար լատինք խոր լռութեան քող մի ձգելով Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեան վերայ, կարծես խեղդամահ առնել կ'ու֊զեն զայն, մինչդեռ արևելեայք յաճախակի կոչումներ կ'ընեն անտի՝ ընդդէմ Արիա֊նոսաց և հեթանոսաց. իսկ վեցերորդ դարէն վերջ, ընդհակառակն, նոքա կը լռեն, — զոգցես իմն տհաճ և անհաւան երևցնելով եղած փոփոխութեան վերայ, — ուր լատինք մեծաձայն աղաղակաւ կը հռչակեն զայն: Այո՛, Յոյնք կը մնան անբարբառ մինչև Ը. դարը, վերահաս վտանգ մի միայն, — այն է **Պատկերամարտից** մոլորութիւնը, — կու գայ լուծել անոնց զաքարիական լռութիւնը և կու տայ բարբառել:

Թէոփանէս [1] պատմագիրն խլախուսած **Ադրիանոս** Ա պապին առ Կոստանդիանոս և Իրենէ գրած թղթոց [2] վերայ, յորս մէջ կը բերուին, — Սեղբեստրոսի վարքէն, — Ս. Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի պատկերաց և առ Կոստանդիանոս երևման հատուած֊քը, — առաջին անգամ ասպարէզ կ'ելնէ, — յամին 785–818, — և կը թօթափէ անոր ենկատմամբ յոյն մատենագրաց երկդարեան լռութիւնն և քունը: Այո՛, նա կը զուգէ Կոստանդիանոսի պատմական գործերը՝ Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեանց հետ, զի յետ յիշելոյ խաչի երևումը, Մաքսենտիոսի յաղթելն և նորա դարձը, կը ծանուցանէ և Սեղբեստրոսի ձեռքէն ընդունած մկրտութիւնը: Նորա մէջ բերած այն փաստը, թէ Կոստանդիանոս՝ Եւսեբիոս Նիկոմիդացիէն շատ յառաջ մկրտուած էր 'ի Հռովմ, ապա թէ ոչ չպիտի կարենար Նիկիոյ ժողովքին մասնակցիլ, եթէ հաւաստի ևս չընդունինք, սակայն անտարակոյս կամ Դ. դարու Կոստանդիանոսի ջատագովա֊կան գրուածքէ մ'առնուած է, — զորս 'ի վեր անդր ենթադրեցինք, — և կամ Գելա֊սիոսի թղթերէն:

Գէորգ Միանձն, մականուանեալ **Ամարտոլոս**՝ ամբողջ գլուխ մի, — այն է Ա. գլ. Դ, — նուիրած է՝ համառօտելու Սեղբեստրոսի **Գործերը**, դնելով անոր խորագիր Ἐκ τοῦ Βίου ἁγίου Σιλβέστρου [3]. Հեղինակս Կապիտոլիոնի վիշապի արարուածով կը սկսի. բայց դուրս թողուցել է կայսեր դարձի և 'ի Նիկոմիդիա կատարուած մկրտութեան պատմութիւնքը: Առասպելեալ մկրտութեան 'ի նպաստ կը ջանայ ա֊ւելի փաստեր բերել:

1. Տես Ed. Bonn. 1839, T. I, p. 19, 24, 25.

2. Այս թղթերէն առաջինը, — գրեալ յամին 783, — կարդացուեցաւ Նիկիոյ Բ. ժողովոյն մէջ՝ 'ի հերքումն պատկերամարտից:

3. Տես Migne, Patrolog. Græc. T. C, p. 646.

Սիմէոն Մետափրաստէս [1], – *յամին* 914 – 965, – *տեղ տեղ յեղաշրջելով մէջ բե֊րած է Սեղբեստրոսի Վարքը, իր մեծագանձ հաւաքման մէջ, տեղ տեղ ալ դուրս թողլով բնագրին այս ինչ կամ այն տեղին. և այս առանց բանաւոր պատճառի մի ըրած չէ:*

Յունական եկեղեցւոյ **Յայսմաւուրաց** *հնագոյնն, այն է Վասիլ Բ. կայսեր անուամբ յամին* 975 – 984 *յօրինուածը, Յունուար երկու կարգելով Ս. Սեղբեստրոսի տօնը, – ըստ վաղեմի յիշատակարանաց, – կը քաղէ անոր* **Վարուց** *էական կէտերն իբրև աներկբայելի այսպէս* « Σίλβεστρος ὁ σοφὸς... πολλὰ θαύματα ἐποίησε, καὶ τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον, τὸν πρῶτον ἐν Χριστιανοῖς βασιλεύσαντα, πρός τὴν Χριστὸν πίστιν ὡδήγησε, καί τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι τὴν τοῦ σώματος λέπραν, καὶ τὰ τῆς ψυχῆς πάθη, διὰ τῆς ἐπιφανίας τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἀπεκάθηρε ».

Սէրժիոս [2] *Յայսմաւուրքն ևս, – գրեալ Ժ – ԺԱ դարուն, – ինչպէս նաև Ժ դարուն գրուած Վատիկանի թիւ* 974 *յոյն ձեռագիրն՝ կը համաձայնին Վասիլեանին: Վերջնոյն մէջ բաց 'ի մկրտութեան յիշատակութենէն, կը պարունակուին նոյնպէս* **արեւելեան եկեղեցւոյ**, **լատինական** *բժշկաց և մանկանց կոտորածի մանրամասնութիւնքը: Այսպէս նաև Ղեւոնդիոս* [3] *ժամանակագիր յամին* 1000 – 1020, *Միք. Գլիկա* [4] *յամին* 1118, *Կեդրենոս* [5] *յամին* 1057, *և Զոնարաս* [6] *յամին* 1118:

Մենք աւելորդ կը համարինք դեռ ուրիշ կոչումներով ծանրաբեռնել մեր գրութիւնը, զի մինչև հիմայ մէջ բերուած ընծայութիւնքս իսկ ըստ բաւականին համոզեցուցիչք են Սեղբեստրոսի **Վարուց** *կրկին խմբագրութիւնք եղած լինելուն, այսինքն են նախկին յունարէնն և լատիներէնն 'ի վերջայս Ե. դարուն, կամ 'ի սկիզբն վեցերորդին:*

Այսուհետև այս կարևոր խնդիրս՝ բոլոր իւր ծանրութեամբը կը կեդրոնանայ արևելեան այն երկու հնագոյն և հմտագոյն աղբերաց վերայ, որպիսիք են ասորին **Յակ. Սրճեցի** *և մերս* **Խորենացի**, *որոնք Ե դարու վերջին կիսում ծաղկեցան և գրեցին իրենց գործերը, և սակայն երկուքն ալ Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեան համանման բաներ կ'աւանդեն մեզ: Բնականապէս ուրեմն այս հարցս կ'ելլէ մեզ ընդ առաջ. Արդեօք սոքա Սեղբեստրոսի Վարուց լատին խմբագրութենէն՝ կամ անոր վրայէն յետոյ ուրեմն եղած թարգմանութենէ՞ մի ներշնչուած գրեցին, թէ ընդհակառակն մեզ անծանօթ յունարենէ և քան զայն հնագոյն գրուածներէ:*

Դիտելու ենք, որ Ասորի մեծ հռետորն և բանաստեղծն՝ իր Կոստանդիանոսի մկրտութեան վերայ յօրինած ճառին [7] *մէջ, երկայն նախերգանքով մի յետ ծանուցանե֊*

1. *Տես* Surius, *De Sanct.* T. VI. p. 1173 - 1187.

2. *Տես* Thes. Monum. eccles. *և այլն, և կամ* Henrici Canisii. *Lec.* Ant. adjecit Jac. Basnage, T. III, p. 1.

3. *Տես* Ed. Bonn. p. 84.

4. Ed. Bonn. p. 46 - 467.

5. Ed. Bonn. 1837. T. I, p. 473.

6. *Տես* Ed. Parisii. T. II, I. XIII, p. 3 - 5.

7. *Որուն խորագիրն է.* « Omelia sopra l' Imperatore Costantino e la guarigione della sua lebbra ». *զոր թարգմանեց յասորւոյն և հրատարակից հանդերձ ծանօթութեամբ և բնագրաւ* **Աւետիք Լ. Յովհաննիսեանց** *'ի Հռովմ* 1882: *Այս ճառս կը գտնուի ասորերէն երկու հնագիր ձեռագրաց մէջ, որք են Վատիկանի թիւ* 117, *և բրիտ. Մուզէոնի թիւ* 803 *գրչա֊*

լոյ իր ունկնդրաց, թէ Կոստանդիանոսի պատմութիւնը պիտի ընէ, անդէն կը նկարագրէ այլաբանօրէն, թէ Կոստանդիանոս 'ի ծնէ բորոտեալ էր. — թէ այս (Նորօրինակ) բորոտութիւնս աւրհնոյն կը կրէր նա իւր ճակտին և շրթանցը վերայ, երբ ծնաւ. — այսպէս կազմեց զնա Աստուած յարգանդի մօրն, հայրը հեթանոս լինելուն համար, և որպէս զի որդին ևս հեշտանաց շուրջ. — այս բորոտութեան աղագաւ այնպիսի գարշահոտութիւն կը բուրէր անկէ, որ բաց 'ի իւր մօրէն՝ ոչ այլ ոք կը հանդուրժէր անոր մօտենալ: — Մինչդեռ. անոր հայրը Կոստաս՝ պերասնեան ամէն բժշկաց ցոյց կու տար զորդին, առողջացնելու յուսով, մայրն ընդհակառակն ցաւագին կը պաղատէր, որ չառողջանայ, զի մի առողջանալով հեթանոս մնայ. այլ կ'աղօթէր որ էրիկը Կոստաս մեռնի, վասն զի ինքը գիտէր թէ օր մի որդին պիտի միապետէր, բարձրացնէր շինել ցին և Նաւամէր Հերբեոյէկասաննեանները: — Աստուծոյ հրեշտակը կը լսէ Հեղինեայ աղերսը, — կ'առնու Կոստասայ հոգին. — մեծամեծք կը խմբուին 'ի թաղել զկայսրն և մխիթարել զՀեղինէ. իսկ նա թէպէտև առ արտաքս կ'արտասուէ, բայց սրտանց կ'ուրախանայ: — Կը լրանան սգոյ օրերն, և Կոստանդիանոսի թագաւորելու ժամանակըն հասած է. — Երկու կոասկցանեանց կը բաժնեան մեծամեծ, — ոմանք երամաց կը համարին անոր յաջորդութեանը, և ոմանք բարբառեալ մի չեն ուզեր կայսր ճանչնալ. — Աստուած կ' որոշէ ապա անոր գահակալութիւնը, — մեծամեծք առհասարակ կու գան մատուցանել անոր իրենց մեծարանքը, բայց նա գարշահոտութեամբ ամենուն զլզուանք կ'ազդէ: — Յետ որոյ ամէն կողմ դեսպաններ կը ղրկէ, և առանձին նամակաւ Բաբելոնին Պատրիարքը կը կանչէ, — խորհուրդ կը հարցնէ իր հիւանդութեան նամար, — նոքա ժամադիր կ'ըլլան վաղին պատասխանելու. — բոլոր գիշերն յօգնութիւն կը կոչեն զՍատանայ և զՍտութիւնը. — կը հասնի առաւօտը, — բազմած է բորոտեալ կայսրն իր գահուն վերայ Քաղդեայք խորհուրդ կու տան, որ 400 մանկլտիս ժողովէ իրենց մարց հետ, զենու զնոսա պղնձէ աւազանի մէջ, լուացուի անոնց արեամբ և պիտի բուժի. — հրաւիրանաց նամակներ [1] կը ղրկուին կայսեր կողմանէ քաղաքի մեծամեծաց և զաւառապետաց, — կը ժողովուին մարք հանդերձ մանկամբք, և դատաւորք կը ծանուցանեն անոնց՝ կայսեր հրամանը. — լուրը կը տարածուի Հռովմայ մէջ. — Գերեաց (քրիստոնէից) առաջնորդը կ'իմանայ ըլլալիքն և կը դիմադրէ. — Նախ կը պաղատի առ Աստուած, ապա թուղթ մի կը գրէ առ Կայսրուհին՝ ծեռնտու ըլլալ իրեն. — կ'ընդունի անոր պատասխանն և աջակցութիւնը, — կը փութայ առ կայսրն, — կ'իմացնէ Քաղդէից խաբէութիւնը, — և մանկանց ազատութիւնը կը խնդրէ, խորհրդոց տալով անոր, որ ձեռնարկ անմեղ արեանց՝ ասաբն ատեանին ջրով մկրտեն և բժշկեն; ապացոյց բերելով Սեղբեստրոսի պէտքն յԱնդրէոս. — կը մերժէ Կոստանդիանոս անոր խնդիրը. — այնուհետև մայր կայսրուհին քուրձ զգեցած կը ճնպէ առ որդին, կը յորդորէ յետ կենալ այն ոճիրէն. բայց 'ի զուր: — Դարձեալ կու գայ զերեաց

գիրք: Առաջինն, — ըստ մանրազնին քննութեան յիշեալ գիտնականին, — գրուածէ 919–927 ի միջոցները. իսկ վերջինը դեռ աւելի հին, ըստ Վրդնի, այսինքն է Թ. դարուն: Այս ձեռագիրս թէև ընտրելագոյն, բայց յառաջոյ և յետոյ պակասաւոր է. Յրոհթինգահմի հրատարակութիւնն առաջնոյն վրայէն եղած է:

1. Որոց խորագիրն է. « Ի կողմանէ կայսեր ողջոյն և քաջողջութիւն քաղաքին և ամենայն մեծամեծաց: Այս թղթերովս կը ծանուցանեմ ձեզ, թէ հանդիսաւոր ուխտ մի պիտի կատարեմ առ ամենայն մարս անդրանկածինս. ուստի ձեզմէ իւրաքանչիւր ոք յղէ առ իս փութով հազար մանկունս, և պիտի ընդունի ինձմէ պարգևս »:

առաջնորդն հանդերձ աւազանով, կը սպառնի, կը սպառնայ, բայց անօգուտ տեղ. — վերջապէս սրտառուչ աղօթքով մի կը կոչէ երկնից Թագաւորին օգնութիւնը. — կը հասնի շուտով հրեշտակ յԱստուծոյ, 'ի կերպարանս բոցավառ երիտասարդի և կը կանգնի կայսեր դիմաց. — կը զարհուրի կայսրն, — կը կանչէ գերեաց առաջնորդը խօսել երկնաւոր պատգամաբերի հետ. — կը հարցուի և պատասխան կ'ընդունուի անկէց, թէ ինքն է Աստուծոյ կողմէն ղրկուած հրեշտակն, և թէ մանկտին չպիտի մեռնին: — Կայսրը զարհուրած կը հարցնէ, թէ ի՞նչ ընելու է: — Առաջնորդը խորհուրդ կու տայ պահել զմանկտին 'ի բանտի, կանգնել աւազան, ընկղմել 'ի ջուր անդր Աստուծոյն զօրութեանց, և եթէ անարատ ելնէ անկէց՝ այնուհետև ազատ է իր հրամանը կատարել: — Կ'ընդունուի առաջարկը, — պատրաստութիւնք կը տեսնուին մկրտութեան. — գերեաց առաջնորդը կ'ընթանայ տալ աւետիս նախ օրհասական մանկանց և մարց և ապա առ եպիսկոպոսն քաղաքին, որ կայր Վաղարշապատ: — Կ'իջնէ հանդիսիւ մեծաւ կայսրն իր պալատէն 'ի տաճարն Աստուծոյ, — քահանայապետն անոր ճակատն օծելուն պէս, որ բորոտովին անսուրբ էր, բորոտութիւնը կը սրբուի. — ամէն կողմէն ուրախութեան և փառաբանութեան ձայներ կը բարձրանան, — կը մկրտուի ընկղմամբ, — աչքերը վեր առած կը տեսնէ Նորատանկ հողր մի, որ կը լնէր Երկրին վրայ. — կ'ելնէ յաւազանէն լի հաւատով, յուսով և սիրով. — շնորհակալ կ'ըլլայ նախ Աստուծոյ և ապա գերեաց առաջնորդին և իր մօրը: — Քահանայապետը կը հաղորդէ զնա կենարար մարմնոյ և արեան Տեառն. — կ'երթան առօք փառօք 'ի պալատն արքունի. — կայսրն կը բազմեցնէ գերեաց առաջնորդը՝ յաջակողմն սեղանոյն՝ առընթեր քահանայապետին. — Լուսոյ էջմիածինն կը գծէ տեղը, ընել ինչ որ բարին է և հաճոյ: — Կը բաշխէ նա հրամանաւ կայսեր զգանձն արքունի մարց և մանկանց սգաւորաց. — կը դատի խստութեամբ զՔաղդեայս. — կը յայտնէ բազմութեան առջև անոնց մոլորութիւնքը և կ'այրէ շինուած հնոցէ մի մէջ: — Կը կործանին կռոց տաճարները, — կը ջնջուի կռապաշտութիւնն, — հիմն կը ձգուի տաճարին Աստուծոյ, — բոլոր քաղաքն և աւանք ուրախակից կ'ըլլան քրիստոնեայ կայսեր, և օրհներգութեան ուղերձներ կը ղրկուին առ նա:

Ահաւասիկ Ցակ. Սրճեցւոյ ճառին պարունակութիւնն, զոր համառօտեցինք աստ, նախ մերայոց ծանօթացնելու, և ապա Սեղբեստրոսի Վարքէն ունեցած տարբերութիւնքն ակներև ընելու համար:

Իսկ Մ. Խորենացին՝ իւր պատմութեան Բ. գրոց ՁԳ. գլխուն մէջ ուզելով զուգել Կոստանդիանոսի ամուսնութեան տարեթիւը ընդ Տրդատայն, կը համառօտէ անոր պատմութեան մի քանի կէտերն և այսպէս. Կոստանդիանոս Կոստասայ Հոռոմոց թագաւորին որդին էր, կ'ըսէ նա, բայց ծնեալ ոչ եթէ Մաքսիմիանոսի դստերէն, այլ 'ի Հեղենայ պոռնկէ, — Կոստանդիանոսի ամուսնանալէն քիչ յետոյ՝ Կոստաս մեռնելով, նա կը յաջորդէ իր հօրը, հրամանաւ Դիոկղետիանոսի. — Թագաւորելէն յառաջ պատերազմի մի մէջ յաղթուելով, սաստիկ կը տրտմի, — քնոյ մէջ կ'երևի անոր յերկնից սուրբ նշանն՝ ոսկեղինման, որոյ վերայ գրուած էր. « Այսու յաղթեա ». — Կոստանդիանոս զայն նշան կանգնելով կը յաղթէ իր թշնամեաց. — յետոյ Մաքսիմինա կնոջմէն գրգռուած՝ քրիստոնէից դէմ հալածանք կը հանէ և շատեր կը նահատակէ. — այս բանիս 'ի պատիժ բոլոր անոր մարմինը Ելեֆանդական կոչուած բորոտութեամբ կ'ապականի. — Պարսկական կախարդներն և Յունական բժիշկներ չեն կարող բուժել զնա. — կը դիմէ նա առ Տրդատ որ-

պէս զի 'ի Պարսից և 'ի Հնդկաց դիւթեր յղէ առ ինքն. – կու գան, բայց 'ի զուր. – քուրմերէն ոմանք՝ դիւաց խրատով խորհուրդ կու տան կայսեր բազմաթիւ տղայս մորթել աւազանի մէջ և անոնց ջերմ արիւնով լուացուիլ և առողջանալ. – հրամանը կը կատարուի, բայց նա լսելով տղայոց և մարց ողբն ու լացը՝ կը գորովի, անոնց ազատութիւնը իր առողջութենէ լաւ համարելով. – որոյ 'ի փոխարէն տեսիլքի մի մէջ յԱռաքելոց պատուէր կ'ընդունի մկրտուիլ 'ի ձեռն Սեղբեստրոսի, որ հալածուելով Սորակտին լեռը պահուըտած էր. – կը հաւատայ 'ի Քրիստոս և կը ջնջէ բոլոր բռնաւորները:

Ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, վերոյիշեալ յոյն և լատին աղբիւրներէն աւելի նոխ են Սրճեցին և Խորենացի. մանաւանդ վերջինս որչափ համառօտ՝ նոյնչափ ևս աւելի մանրամասն կէտեր կը ներկայացնէ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեանց: Վիստոնեան եղբարցմէ և 'ի Հարց մերոց սկսեալ՝ գիտնականք առ հասարակ ուշադիր եղան այս բանիս: Ֆրոհթինգահմ և Դիւշէն՝ իրենց հրատարակութեանց մէջ դիտելով մէկ կողմէն Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութեան արևելեան բնադրոշմը, միւս կողմէն ալ Սրճեցւոյ և Մովսիսի հնութիւնը, հոն յանգեցան, թէ այս երկու հեղինակներէս մին գրած ըլլայ Սեղբեստրոսի ստեղծաբանութիւնը. իսկ անոր նախկին խանձարուրքը դրին յԵդեսիա, կամ 'ի Մծբին: Մանաւանդ թէ Դիւշէն ենթադրելով որ Խորենացին անտարակոյս 451–455 ի միջոցը գրած ըլլայ իր պատմագրութիւնը, չտարակուսեցաւ առաջնութիւնը Մովսիսին տալու, այնու զի Սրճեցին 472 էն [1] տարիներ վերջ խօսած է իւր ճառը. բայց ասկէց ծագելիք դժուարութեանց առաջն առնելու համար, կը յարէ, թէ Ե դարուն Ասորւոց և Հայոց յարաբերութիւնք այնքան սերտ էին, որով միոյն մէջ կատարուած բան մի դիւրաւ կարող էր միւսին փոխանցիլ:

Ցիրաւի, եթէ Խորենացւոյ պատմագրութեան ժամանակամիջոցն՝ անոր Ա. գրոց Ա. գլխէն, և Գ. գրոց վերջին, այն է ԿԸ. գլխէն չափենք, շատ ճիշտ կ'ըլլայ Դիւշէնի եզրակացութիւնը՝ Մովսիսի առաջնութեան մասին. որովհետև Ա. գիրքը գրած ժամանակ՝ Սահակ Բագրատունին դեռ ողջ էր, հանդերձ Վարդանաւ. իսկ վերջին ողբն

1. Դիւշէն իր հրատարակութեան մէջ պատճառ մի չիտար ճառիս 472 էն վերջ գրուած ըլլալուն. իսկ Ֆրոհթինգահմ՝ Սրճեցւոյ ճառի այն բացատրութենէն, ուր յետ յիշելոյ զԵզեկիա, « O gran re Ezechia vieni e conduci con te la penitenza » etc. խօսքերով խօսքն առ ունկնդիրս ուղղելով՝ կ'ըսէ այսպէս․ “ Fin a l ora ho parlato con voi di molte storie, ma d' ora in poi una sarà la storia che tratteremo, parlerò molto sul proposito della penitenza per annunziarla chiaramente agli uditori „, և այլն. կը հետևցնէ, թէ Սրճեցին արդէն 'ի վաղուց քարոզներ խօսած էր, և թէ նորա առաջին քարոզը « Եզեկիէլի կառքին վերայ » տրուածն էր: Սրճեցւոյ անանուն կենսագիրն (տես Assemani Bibl. Orient. T. I. p. 28 - 289) կ'ըսէ, թէ Յակոբ իր կենաց 22 հասակին մէջ խօսեցաւ իր առաջին ճառը՝ Եզեկիէլի կառքին վերայ, և թէ նա ծնած է յամի Տեառն 452: Ուրեմն կենսագրի ըսածին նայելով, յամի Տեառն 474 պէտք է որ արտասանած ըլլար իր այն ճառը, ըստ Ասսեմանեայ 472: Եպիսկոպոս եղաւ 67 ամեայ հասակին մէջ և երեք տարիէն վախճանեցաւ, այսինքն է 521 ին: Ուրեմն կենսագրի աւանդած ժամանակագրութիւնն եթէ ստոյգ համարինք, պէտք է որ Կոստանդիանոսի վերայ խօսած ճառն ալ 474–518 ին եղած ըլլար. զի ըստ վկայութեան նորին իսկ Սրճեցւոյ՝ վերջինն եղաւ այն իր արտասանած ճառերուն, և անկէ վերջ եպիսկոպոսական գործերով զբաղեցաւ:

Բայց զայս ևս դիտելու ենք, որ Ասորիք յաճախ շփոթած են Յակ. Սրճեցին՝ միւս Յակ. Ծննդոցին հետ, որով միոյն ժամանակն և գործերն իսկ կարէին դիւրաւ շփոթած ըլլալ միւսոյն հետ:

յօրինած ժամանակ, դեռ Վահան Մամիկոնեանն իշխած չէր, ապա թէ ոչ Մովսէս պատճառ չպիտի ունենար գանգատելու, թէ « Մակարէ ոչ փրկէ. Եղիսէ՝ (այսինքն է կաթողիկոս) ոչ մնաց՝ կրկին հոգւով օծանել զՑէու ». վասն զի անկէց վերջ, այսինքն է 485 էն ասդին, Վահ. Մամիկոնեան արդէն փրկած էր զՀայս, և Յովհ. Մանդակունի կայր և օծանէր կրկին հոգւով, — այն է ուետարանին և հայրենեաց, — զիշխանը, Վաղարշապատու եկեղեցւոյ մէջ ըրած պերճաբան առեղախօսութեամբ մի: Բայց որովհետև անաչառ քննադատութիւնը՝ Մովսէսի վերոյիշեալ գլուխներն խսկ արդէն երկբայութեանց ենթարկած է, և այսօր իբրև ապացուցեալ ճշմարտութիւն ընդունելու ենք, թէ Խորենացւոյ պատմագրութիւնն՝ ոչ եթէ Ե. դարու առաջին կիսում, այլ 475—480 հազիւ աւարտած է. ուրեմն կարող էր նա նոյն խսկ Սրճեցւոյ յիշեալ ճառը կարդացած ըլլալ, եթէ ուրիշ հնագոյն աղբիւրներ անոր ծանօթ չլինէին: Այս բանս դեռ աւելի հաւանական կ'ըլլայ, եթէ ստոյգ է Թովմ. Արծրունւոյ և Անեցւոյն անոր համար աւանդածը, թէ Խորենոյ ծերոյն կեանքն և գրաւոր գործունէութիւնն՝ երկարաձգեցաւ մինչև Զենոն կայսեր օրերը, որ վասն և պատուական ծեր անուանուած է, որպէս երբեմն Ծերունին Սիմէոն:

Երկրորդ դիտելու ենք և այս, որ Օքսֆորդի Բոդլեան Մատենադարանի ասորերէն թիւ 153 Ձեռագրին մէջ, — յէջ 13—16, — Յակ. Սրճեցւոյ վերոյիշեալ ճառը՝ Ս. Եփրեմի Խուրին ասորւոյ ընծայուած է՝ այս մակագրութեամբս. « Ճառ 'ի Դիրաբնեան յաղթող Բարեպաշտին Կոստանդիանոսի. Տեառն Եփրեմայ Ասորւոյ (ասացեալ) վարդապետի և սեան ուղղափառ եկեղեցւոյ »: Յամին 1863 չտարակուսեցաւ բնաւ Օվըրբէք հրատարակել զայն Ս. Եփրեմի հատընտիր գործոց[1] մէջ. չնայելով որ Բիքէլ, ընդհակառակն, Սրճեցւոյն ընծայած էր զայն, հաստատուելով այն փաստին վերայ, թէ Եօթնական չափով գրուած չէ այն, զոր 'ի գործ ածէր Եփրեմ. այլ 12 ականն վանկաչափով զոր հնարեց Սրճեցին: Այս փաստս ստուգիւ եզրակացուցիչ է, եթէ իրօք Սրճեցիէն յառաջ առ Ասորիս բնաւ գոյութիւն ունեցած չէ 12 վանկաչափը: Բայց Նիրշլ[2] գիտնալով հանդերձ Բիկքելի այս ընծայութիւնս, ընտրեց դարձեալ Եփրեմի գործոց մէջ դասել զայն:

Արդ՝ 'ի նկատի ունելով Մովսէսի պատմագրութեան և Սրճեցւոյ ճառին վերաբերեալ այս կրկին և խնդրական պարագայներս, մենք հոս դիտաւորութիւն չունինք սնդելու, թէ Խորենացին անպատճառ Սրճեցիէն առած է իւր Բ. գրոց ՁԳ. գլխու տեղեկութիւնքն, այլ համոզուած եմք, թէ թէ՛ Սրճեցին և թէ մերս Խորենացի՝ Սեղբեստրոսի Հռովմայ ծանօթ գլուխներէն առած չեն իրենց տեղեկութիւնքը, այլ կամ անոր հինաւուրց բնագրէն, որուն կը հետևէին բազում եկեղեցիք, — ըստ վկայութեան Գելասիոսեան Ցանկին, և կամ Կոստանդիանոսի հնագոյն պատմութենէ մի:

Ցիրաւի առանձին ցուցմանց դեռ չձեռնարկած, նախ իբրև երկուքին վերաբերեալ և ընդհանուր եղելութիւն՝ դիտելու ենք, որ նոյն խսկ երկարաձգելով Սրճեցւոյ ճառի գրութեան ժամանակամիջոցը մինչև յամն 518, յորում կոչուեցաւ յեպիսկոպոսութիւն Բաղնայի, վերջ տալով իր ճառախօսութեանց, և Խորենացւոյ պատմագրութեանն՝ յամն 503, սակայն և այնպէս չէին կարող ականատես ըլլալ՝ ոչ նա սեղբեստրոսեան

1. Այս խորագրով. " S. Ephremi Syri, Rabulæ, etc. Opera Selecta „, Oxford. 1863, p. 355 - 361.

2. " Lehrbuch der Patrologie und Patristik „, Mainz 1883, B. II. s. 263.

Վարուց ասորերէն թարգմանութեան, և ոչ սա՝ յունարէն կամ հայեցի թարգմանութեան: Առ յոյժ արդեօք. վասն զի նախ, — ինչպէս ծանուցինք, — ըստ ընդհանուր կարծեաց քննադատից՝ լատին խմբագրութիւնն եղած է Զ. դարու առաջին քառորդին, իսկ յունարէն թարգմանութիւնն անկէց շատ տարիներ վերջ: Եւ որովհետև նոյնքան ստոյգ է, թէ ասորերէն թարգմանութիւնն ալ յետ ամաց՝ յունարէնի վրայէն եղած է, այսինքն է 530—550 ի մօտեր. իսկ Յակոբ Սրճեցին յամին 521 և Խորենացին 503 արդէն կնքած էին իրենց մահկանացուն. ուրեմն չկարէին կարդալ զայն և ոչ ալ տեղիս մէջ բերել:

Այս բանս այնու մանաւանդ աւելի կը հաստատուի, զի Յովհ. մականուանեալն Աւետեաց[1] և Դիոնեսիոս Թելմահրէ՝ յԱսորւոց, և Թէոփանէս՝ 'ի Յունաց շատ յուշ կու գան 'ի հանդէս. — այսինքն է առաջինը՝ Զ. դարուն վերջ, իսկ երկրորդն և երրորդն՝ յԸ. դարուն, — Սեղբեստրոսի Վարուց ասորի և յոյն թարգմանութեանց իբրև առաջին ներկայացուցիչներ. ուրեմն եթէ Զ. դարուն սկիզբն եղած ըլլային այն թարգմանութիւններն, կարելի չէ որ ամբողջ դար մի 'ի լռութեան մնային և առանց մէկէ մի յիշուելու:

Գալով ուղղակի Սրճեցւոյ ճառի պարունակութեանը, կը տեսնենք անոր մէջ երկու բնորոշ յատկութիւններ, որոնցմով Սրճեցին որչափ որ կը տարաձայնի Սեղբեստրոսի Վարքէն, նոյնքան ևս կը համաձայնի Զոսիմոսի աւանդածներուն: Արդ՝ որչափ որ ալ այլաբանօրէն նկարագրած է նա Կոստանդիանոսի կենսագրութիւնը, և այնպէս կան իսկապէս պատմական կէտեր, զորս նա ինքն ուզած է այնպէս ներկայացնել, — ինչպէս անոր նախերգանքէն յայտնի է: Ուստի նոյն իսկ այս պատմական կէտերուն և Սեղբեստրոսի Վարուց մէջ ահագին խորոց մի կը տեսնուի ակներև: Առաջին՝ դիտելու ենք, որ Սեղբեստրոսի Վարքն՝ Սեղբեստրոսով կը սկսի և կ'աւարտի, Կոստանդիանոսի մասը ոչ ինչ է. իսկ Սրճեցւոյն գլխաւոր նիւթն է Կոստանդիանոս. Կոստանդիանոսի պատմութեամբը կը սկսի և կը վախճանի, Սեղբեստրոս անուան բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Բ. ըստ սեղբեստրոսեան ստեղծաբանութեան՝ Ս. Սեղբեստրոս է միակ գլուխ և գործի կայսեր դարձին, մկրտութեան և բարեզարդութեանց. իսկ ըստ Սրճեցւոյն, ընդհակառակն, ջերմոց Աստուածորդն է պատճառ այսմ ամենայնի, և գլխաւոր գործիչ, որ Կոստանդիանոսի դարձէն յառաջ իսկ ծանօթ էր նմա, և Զոսիմոսէն յիշուած Եկեղեցւոյն հետ նոյն է, այն ինքն է Սոփիա սպանիացին. Սեղբեստրոս միայն կը մկրտէ զնա: Սեղբեստրոսի Վարքը կ'աւանդէ, թէ Սեղբեստրոս այն ժամանակ փախած էր 'ի Սորակտէ լեռը. Սրճեցին, ընդհակառակն, կ'ըսէ, թէ կը գտնուէր յեկեղեցւոջ, երբ զկրեաց առաջնորդը զնաց մանկանց ազատութեան աւետիսը տալու, և հրաւիրելու 'ի մկրտել զկայսրն: Սրճեցւոյ մէջ բերած Կոստանդիանոսի առ մեծամեծս ուղղած նամակն ևս տարբեր յաղբերաց կը յառաջագայի. զի Սեղբեստրոսի վարուց մէջ անոր յիշատակութիւնն իսկ կը պակսի: Սրճեցւոյ ճառին մէջ կայսեր բորոտութիւնն 'ի ծնէ եղած կը պատմուի. իսկ Սեղբեստրոսի Վարքը՝ յետոյ առնեալ եղած կը համարի և 'ի պատուհաս՝ քրիստոնեաները հալածելուն: Վերջինս կ'աւանդէ, թէ 'ի Պարսից անտի հրաւիրեց զբժիշկս և զգէտս Կոստանդիանոս. իսկ Սրճեցին՝ 'ի Բաբելոնէ եկած կը համարի զՔաղդեայս: Սեղբեստրոսի Վարուց մէջ, եկեղեցւոյ պետն է, որ կը յորդորէ զկայսրն, — քաղցրութեամբ և ոչ պատուհասիւ, — յորդորել 'ի

1. Տես Միք. Ասորի. Cronique, traduit par V. Langlois, Venise 1868, p. 113.

դարձ զհեթանոսս և զհրէայս. Իսկ ըստ Սրճեցւոյ ընդհանրականին, զեւբեայց առաջ-նորդն անգթաբար Կայսր Հռովմայեցւոց Հոնորի ի ԴԿ։ Սեղբեստրոսի Վարուց համաձայն Հեղինէի դարձը Կոստանդիանուպոլսէն վերջ պատահել է: Իսկ Սրճեցւոյ ճառին մէջ, ընդհանրականն նա իբր 'ի վաղուց քրիստոնեայ՝ կը ջանայ որդին ևս դարձնել յայն, աշխատելով ընդ զեւբեայց առաջնորդին: Բաց յայսցանէ, դիտելու ենք, որ Սրճեցւոյ քով չկայ բնաւ յիշատակութիւն Կապիտոլիոնի այրին և վիշապին, — Հրէից հետ ըրած Սեղբեստրոսի վիճաբանութեան, — ցլու սպանման և Սեղբեստրոսի ձեռքով յարութիւն առնելուն, — պահոց և ապաշխարութեան, այլովքն հանդերձ: Ուրեմն այս և ուրիշ էական տարբերութիւններէն չափելով, կ'ըսենք թէ, Սրճեցւոյ աղբիւրն ոչ միայն տարբեր ըլլալու էր Սեղբեստրոսի ծանօթ Վարքէն, այլ թէ հաւանօրէն հե-թանոսական եղած է, որուն յայտնի ապացոյց է Զոսիմոսի հետ ունեցած մեծ նմա-նութիւնը, — կայսեր դարձի նկատմամբ:

Իսկ նկատմամբ Խորենացւոյ և Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն թարգմանութեան, դիտելու է նախ, որ այդ թարգմանութիւնն եթէ յամին 690 Փիլոնի Տիրակացւոյ ձեռ-քով եղած ըլլայ, — զոյգ ընդ պատմութեան Սոկրատայ, — և եթէ անկէց 18 տարի յառաջ « Աբրահամ Գրիգորի Զօրափորեցւոյ » ձեռքով, — ինչպէս կ'աւանդէ Էջմի-ածնի Մատենադարանի գրչագրի մ'արձանագրութիւնն [1], — զրէթէ դարական խըռ-րոցին հեռի կ'իյնայ 'ի Խորենացւոյն. ուստի կը մնայ մեզ, — ըստ ոմանց, — կամ ընդունել Խորենացւոյ պատմագրութիւնը իբր ՅԸ. դարուն գրուած, և կամ որոնել ա-նոր ղեռ աւելի հնագոյն աղբիւրներ:

Առաջին կէտը մեզ համար այնքան անյարմար է և կամայական, զոր և ոչ իսկ մանրազնին քննութեան ենթարկել արժան էր, եթէ այլք այնքան կարևորութիւն տուած չըլլային: Արդ՝ անծանօթ Զորոփորեցւոյն և Փիլոնի Տիրակացւոյ ընծայուած կրկին թարգմանութեանց լեզուն և ոճն այնքան ստոր և տարբեր են Մովսիսի պատ-մագրութեան լեզուէն և ոճէն, որքան կապարն՝ յոսկւոյ անտի, և օտար լսելիք միայն կարեն շփոթել զանոնք ընդ իրեարս: Բ. Սեղբեստրոսի Վարուց այդ կրկին թարգմա-նութիւնքն՝ ըստ իս ոչ եթէ Է. դարուն, այլ հաւանօրէն Ժ — ԺԱ. դարէն յետոյ եղած են և Սոկրատայ թարգմանութեան հետ միացած. և հաւանօրէն այսպիսի զրական խարդախութիւն մի յաջողցնելու համար դուրս թողուած են յոյն պատմագրի Ա. գլուխ առաջին տասն գլուխները, պահելով անոր Ցառաջաբանը ԺԱ. գլխուն վերայ:

Թէ ստուգիւ Ժ — ԺԱ դար ծանօթ չէր Հայոց՝ Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն թարգ-մանութիւնն, ունինք ապացոյց նախ ԺԱ դարէն վերջ եկող Ցայսմաւուրք, որք առաջին անգամ անկէց ամբողջական քաղուածներ կ'ընեն, մերթ բառ առ բառ, և մերթ իրենց ուզածին պէս յարմարցնելով. և հայերէնի մէջ չեղած մասունքն ալ՝ յունարենէն կը

1. Ցիշատակարանս՝ այն ձևով ինչպէս արտադրեց « Արարատ, թիւ Ա. 1893 — աղաւա-ղեալ կ'երևի, և կամ սխալ յառաջբերութիւն մ'ըլլալու է Աստղկայ այն տեղւոյն, — Բ. 2, — ուր Սոկրատայ պատմութեան թարգմանութեան համար ըսուած է, թէ կատարեցաւ Փի-լոնի Տիրակացւոյ ձեռքով և Ներսէսի Կամրջաձորեցւոյ պատրկի հրամանաւ. իսկ յիշեալ յիշա-տակարանն, — ըստ Փ. Տէր — Մովսիսեանի հրատարակութեան, — նոյն Կամսարականի հրամանով եղած կը համարի Սեղբեստրոսի պատմութեան թարգմանութիւնը, զոր կարելի չէ ընդունել, զի այն թարգմանութեանց միոյն լեզուն այնքան նոր է, որ և ոչ իսկ Փիլոնի կարելի է ընծայել, բաղդատելով նոյն իսկ անոր ձեռքով կատարուած Սոկրատայ շա-րաբանութեան հետ:

թարգմանեն: Միքայէլ Ասորին իսկ իր վերոյիշեալ տեղին կարծէք թէ հայերէն թարգմանութեամբը ճոխացուցած է: Երկրորդ՝ հայերէն թարգմանութեանց մէջ կան այնպիսի հատուածներ, որոնք կը պակսին յոյն և լատին թարգմանութեանց մէջ. այսպէս ալ վերջնոց մէջ կան շատ բաներ, զորս ՚ի զուր է որոնել հայերէնի մէջ. բայց ցայտնաւորք երբեմն զայն իսկ կը պարունակեն: Այս կարեւոր տեղերս ծանօթութեամբք մատնանիշ պիտի ընենք:

Սակայն ենթադրելով իսկ, թէ Սեղբեստրոսի Վարուց այն կրկին թարգմանութիւնք յէ. դարուն եղած ըլլան, — ինչպէս կ'ենթադրեն Կարրիէր և Փ. Տէր-Մովսիսեան, — ես պիտի ապացուցանեմ նոյն իսկ Սոկրատայ պատմագրութեան թարգմանութեան միջոցաւ, թէ այդ թարգմանութեան հեղինակն աւելի օգտուած է Խորենացւոյ պատմագրութենէն, քան թէ սա՝ անտի: Արդ թէ՛ Սոկրատայ թարգմանութեան, — յէջ 57–61 և թէ Խորենացւոյ Բ. գրոց ՁԶ երրորդ գլխուն մէջ Վրաց թագաւորին Միհրանայ դարձին, — Վրաց խաչին, — սրբուհւոյն Նունեայ, — Հռիփսիմեանց և այլ հատուածները իրարու համաձայն են: Այս անտարակուսելի է, թէ առաջին կէտը, այն է Միհրանայ դարձի պատմութիւնը թէ՛ Մովսէս և թէ՛ Սեղբեստրոսի Վարուց թարգմանիչը՝ Սոկրատայ յոյն բնագրէն օգտուած են կամ արտագրած, իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ շարադասութեամբ: Իսկ մնացած կէտերն, այսինքն են Վրաց խաչին, — Իշխանաց հանած խոտվութեան դէպքին, Նունէ և Հռիփսիմէ անուանց որոշ յիշատակութիւնն, այսպէս նաև Գրիգորի «Գիրքն» կամ Ագաթանգեղոս՝ յոյն բնագրի մէջ բնաւ չկան, այլ կը գտնուին միայն Խորենացւոյ և Ս. Ղևոնդեայ թոռան Հայր Ահարոնի գրութեան մէջ, այն է ՚ի Պատմութեան[1] Աշխարհին Վրաց, — որ մի քանի տարի յառաջ յայտնուեցաւ: Ուստի պէտք է ըսել, թէ Սոկրատայ թարգմանիչն այդ տեղեկութիւնքը կամ Հայր Ահարոնի գրութենէն առած է, և կամ Խորենացիէն, — վասն զի Խորենացին ոչ յառաջնոյ անտի կրնար առնուլ և ոչ վերջինէն, ինչպէս ՚ի հետևեալն պիտի տեսնենք: Հայր Ահարոնէն չէր կարող առնուլ, որովհետև նա յամին 912 գրած է յիշեալ պատմութիւնը, և վախճանած է մօտ յամն Տեառն 931, այսինքն է Սոկրատայ թարգմանչէն երկու և կէս դար վերջ. ուրեմն կը հետևի թէ Խորենացիէն քաղած է զայնս, գրեթէ բառ առ բառ կրկնելով Մովսիսի ՁԶ. գլխու մէկ տեղին, ուր կ'ըսուի. «Կին ոմն, անուն Նունէ, յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց, ՚ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհ Վրաց ՚ի Մծխիթայ, ՚ի քաղաքն նոցա նախագահ», և այլն:

Եթէ բաղդատենք Սոկրատայ թարգմանութեան ԺԶ գլուխն, — ըստ յուն. Դ և ԺԶ, — և Խորենացւոյ Բ. գրոց ՁԸ. գլուխն, ուր կը պատմուի Լիկկիանոսի կապուիլն և արքունեաց փոխադրութիւնն ՚ի Հռովմայ՝ ի Կոստանդինուպօլիս, ճիշդ մի և նոյն երևոյթը կը ներկայանայ դիմացնիս, ինչ որ նկատեց Կարրիէր՝ Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանութեան և Խորենացւոյ յիշեալ գրոց ՁԳ գլխու համանիւթ հատուածոց մէջ: Սակայն կը յուսանք թէ աստ ոչ խոհեմազարդ Գաղղիացին պիտի փորձէ նոյնը եզրակացունել, և ոչ ալ Մալխասեան պէտք պիտի ունենայ անոր եզրակացութենէն խուսելու համար՝ Խորենացւոյ այդ գլուխն իսկ եկամուտ համարել. որովհետև հոս մի և նոյն բնագրէ, բայց տարբեր ժամանակի մէջ և տարբեր գրչով եղած բանահիւսութիւնք են: Դնենք այդ տեղերը դիմացէ դիմաց, հանդերձ յոյն բնագրաւ, իրին ճիշդ եղելութիւնը ներկայացնելու համար:

1. Տես «Այրարատ» Հ. Դ. Վ. Ալիշանի, Վենետիկ 1890, էջ 104–106:

Խոր. Բ. Գլ. ՁԸ.

« Եւ իբրև յայտնեցաւ դաւն, և գիտաց թէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդիանոս, ժողովեաց զզօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ:...

Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս, մատնեաց Աստուած 'ի ձեռս նորա զԼիկիանոս....

Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զՀռովմայեցւոցն ցուցեալ, քսանամեակն 'ի Նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց:

Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ 'ի Հռովմ դառնալ, այլ 'ի Բիւզանդիոն հաստատէր զարքունիսն, յանդիման ժամ Նախարարութեանց Հռոմայեցւոց. զերապայծառ առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ պայծառացուցանէ:

. . . .

Եւ սակս այնորիկ շինեաց յիշատակ իւր առացեալն Ստրատիգին. քանզի 'ի նմա զպատերազմականն յօրինեաց կազմութիւն:...

. . . .

Այլ Կոստանդիանոս անեղապատիկ յարդարեաց, և անուանեաց նոր Հռովմ, իսկ աշխարհն կոչեաց զնա Կոստանդնուպօլիս։

Սոկրատ. Ա. Գլ. Դ. ԺԶ.

... « Ruptoque simulatæ amicitiæ fœdere hostes sibi mutuo facti sunt.. post tempore bello se invicem appetierunt.

Multisque prœliis terra marique consertis devictus Licinius, Constantino se dedidit...

Ita Constantinus totius orbis Romani imperium adeptus, *celebrata* igitur festivitate publica *vicennalium suum*...

. . . .

tum in urbe sibi cognomine, quem quidem Bizantinum ante hac appellatam.

magnopere amplificatus, et ingente cinctam muris variisque ædificis exornatum,

Quæ quidem lex in columna lapidea incisa ac publice in *Strategio* juxta equestrem imperatoris ipsius statuam collocata est.

Constantinopolim nominavit, utque Nova Roma vocaretur.

Հայ. Նորէմ. ԺԶ.

. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .
. . . .

« Իսկ թագաւորն դառնայր յետ այսորիկ յարևմտից 'ի Կոստանդնուպաւլիս

'ի Ի ամի թագաւորութեանն,

և նորոգել... և զհամանուն քաղաքն իւր, մեծացուցանէր բարձր պարսպաւք և ամենապատիկ հրաշալի յաւրինուածովք գշինուածսըն յարդարէր. ըստ որոշման ցուցակաբերան Նոր, յաներևութից զերևելիս աբարեալ, առաւելեալ յամենայնի...

որ Կոստանդնուպօլիս քաղաք անուանեաց, երկրորդ Հռովմ տիրացոյց 'ի վերայ աշխարհին...

Ասեն և զայս, թէ զաղտ‐նի եհան 'ի Հռովմայ **[illegible]** *քերա‐ծոյ, և եդ զնա 'ի* **Փորփիւրն** *ներքոյ սեանն զառ 'ի յիւր‐մէ կանգնեալ. բայց այս մեզ անհաւատալի է, այլոց որպէս կամք իցեն »*

Certe Deorum simulacra ad ornatum urbis Constantinopolitanæ palam proposuit: et tripodas Delphicos in ejusdem civitatis circo publicavit, sed hæc quidem superfluo nunc videntur commemorari ».

և զպատկերս կռոցն ըստ այլ քաղաքացն 'ի յոյժն հրամայէր յարմարել, և զդեղ **Փոր(ր)ինեայն** *զեռեքոտանեայսն յասպարիզի քաղաքին հրապարակեալ դնէր. զայս այժմ աւելորդ է ասել զտեսեալս և զլսեալս »:*

Արդ՝ չնայելով որ Խորենացւոյ գրչագրաց պէս՝ Սոկրատայ պատմութեան գրչագիրք ևս ժամանակաւ խանգարուած են, — ինչպէս կը ցուցնեն **Եպիփան Սխոլաստիկոսի** *ընթերցուածները [1], — սակայն և այնպէս կը ցուցնեն, թէ հայ պատմագիրս կարդացեր է Սոկրատայ յոյն բնագիրը: Բաց անտի ծանօթ է Խորենացւոյ նոյնպէս հինաւուրցն Բիւզանդիոնի շինութեան* **Պալլադիոնն** *[2] ևս, իր վաղեմի արարուածովք, յորմէ քաղուած են* **Աղեքսանդր** *Սևերոսէն և Մակեդոնացւոյն մնացած յիշատակարաններն, զորս զանց ընելու ածել 'ի համեմատութիւն, վասն զի Սոկրատայ քով նման տեղեր չեն գտնուիր:*

Բայց մեր խնդրոյն վերաբերեալ և կարևոր կէտ մ'է հայ թարգմանչի հետևեալ բացատրութիւնն, որ ուղղակի Խորենացիէն առնուած կ'երևի, զի յոյն բնագրին մէջ կը պակսի. « **[illegible]** *, աներևութից զերևելիս արարեալ », բայց թարգմանիչն իր տափակ ոճով Երր. թղթի ԺԱ. 3 էն անյարմար բացատրութիւնն ևս կցած է անոր իր կողմէն: Սակայն Խորենացի իր պատմագրութեան ՁԸ. գլխուն մէջ այնու աւելի բաղդաւոր է, զի Սոկրատայ յոյն բնագիրն կեցած է իբրև խօսուն վկայ, ապա թէ ոչ դարձեալ պիտի ըսուէր, թէ այս տեղերս իսկ Մովսէս հայ թարգմանչէն առած ըլլայ:*

Վերոյգրեալ համեմատութեան արդիւնքը՝ զօրեղ ապացոյց լինելով Խորենացւոյ առաջնութեան և հայ թարգմանութենէն անկախ լինելուն, տեսնենք այժմ, թէ անոր Բ. ՁԳ. գլխու պարունակութիւնն որքան աղերս ունի Սեղբեստրոսի Վարուց հետ:

Արդ՝ դիտելու ենք նախ, թէ ինչպէս Սրճեցւոյ ճառն, այսպէս ալ Խորենացւոյ այս գլուխս բոլորովին Կոստանդիանոսի պատմութեան վերայ կը դառնայ՝ իբրև առանցքի, Սեղբեստրոս լոկ իբրև միջանկեալ դէպք ինչ միայն յիշուած է անդ: Բ. Ինչպէս Սրճեցւոյն՝ այսպէս նաև Խորենացւոյ քով չկայ բնաւ յիշատակութիւն Կապիտոլիոնի այրին և վիշապին, Հրէից վիճաբանութեան, ցլու սպանման և վերկենդանութեան, Հռովմայ ժողովրդեան դարձին և մկրտութեան, և Սեղբեստրոսի ձեռքով կատարուած բարեկարգութեանց: Գ. Սեղբեստրոսի Վարուց յունարէն թարգմանութեան մէջ բնաւ յիշուած չէ Կոստանդիանոս իբրև ծնունդ Հեղինեայ պոռնկի. և սակայն Մովսէս այս մեծագոյն կէտովս իսկ կը տարբերի անկէց, համաձայնելով խոն Հերոնիմեան ժամա‐

1 *Տես* Ed. Valesii 1717, p. 39.

2. *Մատենադարանիս Գ.* **[illegible]** *մէջ, — յէջ* 127. — *կայ հին թարգմանութեամբ «* **[illegible]** *» վեց թերթ գրութիւն մի. բայց աւելի վիպական է, և Խորենացւոյ աւանդածներուն անման;*

նակագրութեան և Զոսիմոսի, քան թէ Սեղբեստրոսի Վարուց: Այս էական կէտերս, որովք Խորենացի կը տարածայնի Սեղբեստրոսի Վարքէն, յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ այն եղած չէ տիրապէս միակ աղբիւր Մովսէսի աւանդածներուն, այլ Կոստանդիանոսի կենսագրութիւն մի՝ Սեղբեստրոսի հետ ունեցած յարաբերութիւններով:

Արդ՝ 'ի նկատի ունենալով մէկ կողմէն ցայս վայր ըրած մեր քննադատութեան արդիւնքը, միւս կողմէն ալ Սեղբեստրոսի Վարուց ծագման, խմբագրութեան և թարգմանութեանց մասին գիտնոց մէջ անորոշ մնացած ծանրակշիռ խնդիրները, իցէ՞ բանաւոր մի քանի ալտաքնայարկար նմանութիւններէ եզրակացնել, թէ Խորենացին Սեղբեստրոսի Վարքէն ուղղակի առած է իր պատմագրութեան Բ. ՁԳ. գլխու տեղեկութիւնները. ապա ուրեմն անոր պատմութիւնը Ե. դարուն վերջը պէտք է որ գրուած լինի: Ոչ, բնաւ ամենևին: Այն եզրակացութիւնն, որ ստուգապէս կատարուած իրաց բնութենէ հանուած չէ, այլ յերկբայութեանց և յերևութից՝ չկարէ լինել ճշմարիտ և անդիմադրելի: Եւ սակայն գիտենք, որ Կարրիէր իր առաջին յօդուածը՝ ափ ափոյ գրելով՝ ուզեց պարզապէս Խորենացւոյ նոր աղբիւր մի յայտնել, Սեղբեստրոսի Վարուց յունարէն թարգմանութեամբ, առանց խորազնին քննութեան. բայց երբ արձագանգ գտաւ այն՝ ազգային քննասիրաց մէջ, այն ատեն խրախուսեցաւ պատմաբանի աչքով՝ վերստին քննութեան բովէ անցնել Խորենացւոյ աւանդածները. և պատմական չգտնելով զայնս, եզրակացոյց, թէ բոլոր այդ հակապատմական տեղեկութիւնքը Կոստանդիանոսի այն պատմութենէն առնուած են, զոր հայ թարգմանիչն իր կողմէն յօրինած և Սեղբեստրոսի Վարուց հետ միացուցած է:

Սակայն ընդունելով իսկ Կոստանդիանոսի պատմութեան գոյութիւնն իբրև ճշմարիտ, կ'ըսենք, թէ Կարրիէրի եզրակացութեան վերջին մասը սխալ է: Այո, այն օրէն 'ի վեր երբ Սոկրատայ ձեռագիրները Կարրիէրի ուսումնասիրութեաց յանձնեցի, հետամուտ էի Կոստանդիանոսի յիշեալ Պատմութեան հեղինակն և բնագիրը գտնել, համոզուած լինելով, որ այն պատմութիւնը բնաւ հայ թարգմանչի գործ չկարէր լինել: Ուրախ եմ որ հայ գրչագրաց միջոցաւ հասայ այդ ցանկալի կէտին. ուստի այժմ կարող եմ ըսել, թէ ոչ եթէ Սոկրատայ գրոց, կամ Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանիչն եղած է հեղինակ Կոստանդիանոսի պատմութեան, այլ անկէց երեք դար յառաջ յոյն մի: Խորենացին, հետևաբար, զայն կը ճանչնար, և անկէ քաղած է զէթ Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ և Կոստասայ մասին տուած տեղեկութիւնքը. հիմնուելով այն գործոյն աւելի հնութեան՝ քան թէ ստուգապատում ըլլալուն վերայ: Խորենացւոյ թարգմանաբար անկէց ըրած փոխառութիւնքը՝ թէ՛ ոճոյ գրութեամբ և թէ՛ ինչ ինչ պարագայներով շատ կը տարբերին Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանութենէն, որուն զաղղիացի գիտնականը բնաւ կարևորութիւն տուած չէ:

Ո՞վ է, ուրեմն, այդ անծանօթ կարծուած՝ բայց բաղդաւոր հեղինակն, որով միայն անմեղ պիտի ելնէ Խորենացւոյ պէս պատկառելի ծերունին և իմաստուն Մենտորը՝ քննադատութեան խստապահանջ և միանգամայն բազմավրէպ ատենէն: Պարիզի Ազգ. Մատենադարանի թիւ 46 հայ Ձեռագիրն՝[1] յետ դնելոյ զԽորագիրս « Պատմութիւն[2] Կոստանդիանոսի Բարեպաշտի և մօրն նորա Հեղինեայ, առաջին քրիստոնեայց », անդէն կը

1. Տես Տօնացոյց մեծ. հտ. Բ:

2. Որ շատ պակասաւոր է 'ի սկիզբն և 'ի մէջն, չգիտեմ հնութեան, թէ ուրիշ պատճառաւ:

ծանուցանէ, թէ « Վասն ծննդեան Խըղորոսին պատմեցից 'ի գրոց սրբոյ վկային Եւ-սիգնեայ » : Այս անուանս հետքն անգամ չի գտնուիր բնաւ. հետևաբար գուշակեցի, թէ կամ Նւսեբիոսի և կամ ուրիշ անուան մ' աղաւաղեալ ձևն ըլլալու է այդ. և իրօք վանացս Ձեռագրաց մին, այս ինքն է, 'ի թու. Հայոց ՊՂ=1441 ին գրուած Ե. Յայսմաւուրքն, — զոր կը յիշէ նաև Առաքել պատմիչն՝ տեսեալ 'ի Սպահան, — յետ կարգելոյ 'ի 21 Մայիսի « Յիշատակ է Կոստանդիանոսի Թագաւորին և մօր Նորա Հեղինեայ », կը յարէ, — փոքրիկ յառաջաբանին մէջ, — թէ « Պատմեցից 'ի գրոց Եւսիգնեայ վկային ». և վեց ու կէս սեան մէջ կը պատմէ Կոստանդ Քլորոսի, Հեղինեայ և Կոստանդիանոսի արարուածները [1], զորս Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանիչն իբրև Նախապատրաստութիւն՝ զետեղած է անոր սկիզբը, հակասելով իր գրած յառաջաբանին, որ կը սկսի այսպէս. « Սկիզբն Սեղբեստրոսի պատմութեան ա-ռաջնոյ », և այլն: Այս երևոյթս իսկ յայտնի ապացոյց մ'է տարբեր աղբիւրի մի ներմուծման. և այս ներմուծումնս կատարած է կամ իր գործին ամբողջ կենսագրութեան մ'երևոյթ տալու համար, և կամ անոր մէջ իսկ կար Սեղբեստրոսի վերաբերեալ մասն մի:

Եւսիգնէոս, — որ և՛ Հիսիգիոս, — է այն մեծ վկայն, որուն յիշատակը կը կարգեն Հայք 'ի 4 Յուլիսի, իսկ Յոյնք և Լատինք 'ի 5 Օգոստոսի: Հռովմէական Վկայաբանութիւնն, Յայսմաւուրք Յունաց, Հայոց, Սլաւո-Ռուսաց, և Արաբ-եգիպտական Վկայաբանութիւնն իրարու համաձայն կը հաւաստեն, թէ ստուգիւ նա 110 տարեկան հասակին մէջ հանգոյն Եղիազարոսի չուզելով զոհել կռոց, Յուլիանոս Ուրացողի հրամանաւ վկայեցաւ [2]: Յունահռովմէական անունս կազմուած է Eὖ և Signum, այսինքն է բարի-նշան՝ բառերէն, բայց չի գիտցուիր ինչպիսի՜ պարագայով մի: Այսչափս գիտենք, — 'ի վկայաբանութեանց, — թէ նա ինչպէս Կոստասայ Քլորոսի, այսպէս նաև Կոստանդիանոսի զինուորակից եղած էր խոշոր դրօշու ներքև, և հաւատարմութեամբ ծառայած էր անոր յաջորդաց մինչև ցՅուլիանոս: Բարոնիոս՝ [3] հաստատուած Գր. Նազիանզացւոյ մէկ վկայութեան [4] վերայ, կ'որոշէ անոր մահուան տարին յամի Տեառն 332, 'ի սկիզբն Յուլիսի: Իսկ Պագիոս 'ի Քննադատութեան անդ Բարոնիոսի՝ Օգոստ. 5 ին կատարուած կը համարի զնա և առաջին ընդ վկայեալս 'ի Յուլիանոսէ, 'ի զալ նորա յԱնտիոք:

Նախընթացի Գործքն, ուսկից հանուած է, — ըստ Յայսմաւուրաց, — Կոստանդիանոսի պատմութիւնն, կը գտնուին Վատիկանի Ձեռագրատան թիւ 866. fol. 356 յունա-

1. Որոնք տեղ տեղ կը տարբերին Սոկրատայ ձեռագրաց ընծայածներէն: Յօրինողն Յայսմաւուրքիս 'ի յունէ թարգմանելով ուղղակի, ուզած է ինչ ինչ կէտերու պատմական ձև տալ. օրինակի աղագաւ, Կոստանդիանոսի կինը Մաքսիմինա անուանելով կը յաւելու, թէ էր նա « Դուստր Մաքսիմիանոսի թագաւորին և քոյր Դիոկղետիանոսի »: Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ վերջին գործերն ալ կը յիշէ, խառնելով յայնս Յակ. Մծբնացւոյ արարուածն ալ, — զոր յիշեն Բուզանդ և Ագաթանգեղոս, — և կը հասցընէ մինչև անոնց մահը. մինչդեռ Սոկրատայ Ձեռագրինը՝ Նախապատրաստութիւն համարելի է Սեղբեստրոսի վարուց, որ իրօք ճիշդ այն կէտէն կը սկսի, ուր աւարտած է Կոստանդիանոսի ծննդաբանութիւնն: Այս և նման երևոյթներ ուշագրաւ են յոյժ:

2. Տես Bolland. *Acta Sanct.* Aug. T. II. p. 70. — Հ. Մկ. Աւգերեան, Լիակատար Վարք Սրբոց, Վենետ. 1810:

3. Annal. T. IV. ad annum 362.

4. Հատ. Ա. ճառ Գ. էջ 91, ըստ Պարիզի հրատարակութեան 1609:

րէն հին գրչագրին մէջ: Աստ 'ի միջի այլոց կ'աւանդուի, — 'ի դիմաց Նախիգնիոսի, — առ Սարկաւագն Անտիոքացի Եւստաթէոս, կամ ըստ յուն. Նեստորիոս, հրատարակել իր գործերը, զորս արդէն 'ի գրի առած էր ինքն. և Նեստորիոս իր կողմանէ կը յորդորէ զնա 'ի մարտիրոսութիւն, խոստանալով թէ անոր ուզածին պէս պիտի կատարէ:

Կշռադատն Լամբէկիոս [1] արդէն ապացուցել է, թէ այդ գործերն ոչ Նախիգնիոսի կարեն լինել, և ոչ Նեստորիոսի Անտիոքացւոյ. վասն զի այնպիսի ժամանակագրական սխալներ կը գտնուին անոր մէջ, որք ժամանակակից գրողի մը համար անհասկնալի են: Օրինակի աղագաւ, կ'ըսուի, թէ 'ի հիւպատոսութեան Աքիլլէոսի և Դիոկղետիա- նոսի՝ մեռաւ Կոստանդ, որդի Մեծին Կոստանդիանոսի. մինչդեռ Արքեսիոս ոչ երբէք Դիոկղետիանոսի, այլ Լիւլիանոսի հետ վարած է այն իշխանութիւնը, յամի Տեառն 355: Այսպէս փոխանակ Կոստանդեայ՝ Կոստանդիանոս գրուած է: Ուստի իրաւամբ կը հետևցնէ Լամբիկիոս, թէ այն գրուածքի հեղինակն Կոստանդնուպօլսոյ ուրիշ Նեստորիոս սոփեստէս մ'է, որ կը ծաղկէր Կոստանդիանոսի որդւոյն Կոստանդեայ և Յուլիանոսի ժամանակ: Դիտմամբ Նախիգնիոսի ընծայած է նա իր գործը, որովհետև այս սուրբ վկայն 'ի Կեսարիա Կապադովկացւոց նահատակուած է՝ Յուլիանոսէն:

Սաուզիւ Լամբիկիոսի այս կարծիքս ուրիշ երկու փաստեր իսկ քաջ կը հաստա- տեն: Ա. Սուիդաս՝ ի Մատենագրութեան յիշում կ'ըսէ, թէ «Կապադովկացի ոմն Եւսեբիոս, — 'ի ժամանակս Կոստանդեայ կայսեր գրեաց զԵկեղեցական պատմութիւն Կապադով- կացւոց և այլոց ազգաց»: Բ. Նախիգնիոսի ընծայուած գործոց հեղինակն ինքնին կը վկայէ, — յէջն, 114, — թէ «Ես մեղապարտ Նեստորիոս՝ որ եմ ընկեր (համշիրակ) երանելւոյն Նախիգնիոսի, առանց յաւելլոյ և յապաւելոյ գրեցի զԳործս նորա, զորս եպիսկոպոսապետն մեր Բերիոյ, յետ խնամով ընթեռնլոյ՝ եդ 'ի գրատան անդ»: Անտարակոյս այս տեղ յիշուած Բարսեղն Կեսարացին ըլլալու է, և ոչ թէ Անտիոքա- ցին, որ յամի Տեառն 456 ին եպիսկոպոս եղած և 458 ին վախճանած է: Այս կեր- պով յիշեալ Նեստորիոսն ոչ միայն Կապադովկացին պէտք է որ ըլլայ, այլ նոյն իսկ Յուլիանոսի կամ Վաղեսի թերևս ժամանակակից:

Նեստորիոսի գրութիւնն ամբողջապէս աչքի առջև չունենալով, չենք կարող որոշել, արդեօք նա Արիոսեան կամ նոր պղատոնական դպրոցէ գրիչ մ'էր, թէ ընդհակառակն յուղղափառաց անտի: Այս խնդիրս իսկ մեզ համար երկրորդական նշանակութիւն ունի, թէ Նախիգնիոսի ընծայուած պատմութիւնն անհարազատ է, և ոչ ազատ 'ի պատմական և ժամանակագրական վրիպակաց. այլ բաւական է, որ գրուած է Դ. դարում և ծանօթ Արևելեայց: Հաւանօրէն Զոսիմոս և Հերոնիմոս իսկ կարդացել է- ին զայն, զուցէ թէ Կոստանդիանոսի ծննդեան մասին եղած նշանաւոր տեղին, այ- լովք հանդերձ, անտի առած են: Քանզի՞ն ապա ուրեմն Մ. Խորենացի, որ կենդանի մատենադարան մ'էր հելլէն դպրութեան, և ամէն գրուածք՝ կրկտած և պրպտած էր, կարող էր անկէց օգտուիլ, և օգտուեցաւ իսկ: Խորենացին կ'ըսեմ, որ այլուր իսկ այս տեսակ յոյն աղբերաց հետևող եղած է: Կը ցավինք որ ցկէտ գրութեանս չկրցանք Նես- տորիոսի յոյն բնագրի ընդօրինակութիւն մի ձեռք բերել և համեմատել ընդ Խորենա- ցւոյ, որով ամենայն ինչ պիտի լուծուէր միանգամ ընդ միշտ: Հ. Գարեգին Զարբհանա- լեան վերջերս կը տեղեկագրէր ինձ 'ի Հռովմայ, — ըստ խնդրանաց իմոց, — թէ պատմու- թիւնն այն կը բաղկանայ «հինգ մեծ և անփոփ իշխից հնագոյն գրչագրին, որոյ խո-

1. Commentarii de Bibl. Cæsarea Vindobonensi Lib. 8, 103 - 115.

բազիրն է. Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ευδόξου ἀθλοφόρου Εὐσεγνι .ẋ. οὗ εὐλόγισον πε̃ρ. .ẋ., ընթերցեալ որչափ ինչ մարթ էր, տեսի զի, զԿոստանդիանոսէ և զՅուլիանոսէ բանք լինին » : Ճառիս համառօտութենէն դատելով, այնպէս կ'երևի, թէ աւելի Ս. Եւսիգնիոսի՝ քան թէ Կոստանդիանոսի կենսագրութեան վերաբերեալ մասն ըլլայ այդ:

Սակայն մի այլ անանուն գրութիւն [1], զոր Էդուարդ Հայդենրայխ, յամին 1879, հրատարակեց 'ի Լայպցիկ, խորագրաւ. « *Incerti Auctoris de Constantino Magno ejusque matre Helena libellus* ». և կը խօսի Կոստանդիանոսի ծագման վերայ: Կարելի էր Եւսիգնիոսի, կամ լաւ ևս Եւտրոպիոսի գրութեան հետ նոյն համարել, եթէ Հեղինեայ ազգաբանութեան վերայ տուած տեղեկութիւնքը բոլորովին չտարբերէին անկէ: Անանուն գրիչս կ'աւանդէ, թէ Հեղինէ ծագմամբ Տրեւիրէ քաղաքէն էր, ազնուական և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ. – սրբոցն Պետրոսի և Պօղոսի գերեզմանին ուխտի եկած էր 'ի Հռովմ, իր ընկերաց հետ, երեսօք յոյժ գեղեցիկ: Կայսրն Կոստանդ՝ օր մի Տիբերիսի կամուրջէն անցած ատեն՝ կը տեսնէ զգեղանին Հեղինէ, կը յափշտակուի անոր սիրով. – մարդիկ ղրկելով անոր բնակած տունը՝ ննջութեամբ յարքունիս տանել կու տայ և կը կատարէ իր կամքը: – Կուսանն Հեղինէ անարգուած տեսնելով զինքն 'ի թագաւորէն կ'ողբայ մեծաձայն. – կայսրը մխիթարելու համար՝ պարգևներ կ'ընէ անոր: Նա չուզեր դառնալ իր հայրենի քաղաքը, կը բնակի 'ի Հռովմ՝ բարեպաշտ մէկու մը քով, զոր կը զարմացնէ իր ազնիւ քաղաքավարութեամբ. – ժամանակ անցնելէն վերջ կը ծնանի Հեղինէ արու զաւակը, և կը կոչէ զնա Կոստանդիանոս: – Այս ժամանակ մեծ պատերազմ կը բացուի Հռովմայեցւոց և Յունաց մէջ. – Հռովմայեցի երկու հարուստ վաճառականներ, որոնք Յունաց կայսեր հետ սերտ բարեկամ էին, կը տեսնեն օր մի զգեղանի պատանին Կոստանդիանոս տասնամեայ, – կ'իմանան անծանօթ հօր որդի ըլլալն, – կը խորհին դաստիարակել զնա, – կը տանին առ արքայն Յունաց, – կը համոզցնեն զնա, թէ Հռովմայ կայսեր որդին է, – եկած է առնուլ զդուստր Տեառնդ արքայի. – մեծամեծաց խորհրդով կը կատարուի հարսանիքն, և արքունի գանձուք մեծացած՝ կը մեկնին դէպ 'ի Հռովմ. – վաճառականներն ուզելով կորուսանել զարքայորդին, կը խոտորին 'ի կղզի ինչ, ուր կը գիշերօթեն նոր ամուսնացեալք կատարելու իրենց մեղրալուսինը. – վաղիւն կանուխ կը մեկնի նաւն, և անոնք այն անմարդաբնակ տեղը մեռնելու դատապարտուած են. – յաւուրն երրորդի կ'անցնին անկէ ուրիշ նաւորդներ, և անոնցմէ իմանալով իրին եղելութիւնը, կ'առնուն զանոնք 'ի նաւն և կը հասնին 'ի Հռովմ: – Կոստանդիանոս իր ամուսինը կը տանի շիտակ այն տունը, ուր Հեղինէ կը բնակէր Սէսսորէյանում, – կը պատմէ իր մօրը վաճառականաց չար դիտաւորութիւնն և Արևելից կայսեր փեսայանալն. – կ'աղչի կը մնայ պահ մի Հեղինէ, և ապա համբուրելով իւր

1. Որ բաղկացած է ութածալ 30 երեսներէ, և գրուած է 'ի լատին բարբառ: Պր. Կարրիէր յղեց առ իս, որ վասն հրապարակաւ կը յայտնեմ իմ շնորհակալութիւնս: Գրչագիրն՝ զոր Նդ. Հայտէնրայխ D տառիւ նշանակած է, կը գտնուի ի Մատենադարանին Տրեւիրոյ, թիւ « J. 46 », որ գրուած է 'ի ԺԴ դարուն: Թ և Ժ թերթերուն մէջ գրուած է. « Cronica principum Misnensium », (տես Menkenius, *Script.* rer. Germ. III. p. 346). Նոյնը պարունակող ուրիշ գրչագիր մ'ալ կը գտնուի Փրեյբուրգի ալբերտինեան Մատենադարանին մէջ, սաքսոնական տառիւս F, որ ըստ Հայտէնրայխի՝ ԺԵ դարուն գրուած է: Ի վերջ կոյս գրչագրիս գրուած հետևեալ տեղեկութիւնն իսկ, « *Explicit* historia Constantini Imperatoris Romanorum et Grecorum », կը թուի հաստատել, թէ գրութեանս անյայտ հեղինակն լուսաբանելու համար Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ պատմութիւնը՝ յաւելուած ինչ կամ փոփոխութիւններ ըրած է:

որդին և նուն՝ կը մխիթարուի յոյժ յոյժ: Հեղինէ կը խորհի ներկայացնել զԿոստանդիա֊նոս՝ Կայսերն Հռովմայ իբրև որդի, բայց կը վախէ մի գուցէ այնպիսի յայտնութիւն մի ըլլայ ՚ի կորուստ իր որդւոյն. — կ՚ապաւինի ջերմ աղօթիւք առ Աստուած. — Կոս֊տանդիանոս իր զինուորական մրցութիւններով մեծ անուն կը հանէ Հռովմայ մէջ. — կը հասնի Կոստանդ կայսեր ծննդեան օրը, — կը կատարեն զօրականք զինուորական մեծ հանդէս. — յաղթող կը հանդիսանայ Կոստանդիանոս յամենայնի. — կը զարմա֊նայ Կոստանդ անոր վերայ, — կ՚ուզէ գիտնալ անոր որուն որդի ըլլալը, — կը կոչուին Կոստանդիանոս և Հեղինէ, և յետ երկայն հարցափորձի, կը ցուցնէ կայսեր՝ ժամա֊նակաւ իւրեն տուած մատանին և հանդերձը. — կը յայտնուի ամէն բան, — որով կը սպանուին վաճառականները, — պաշտօնապէս ժառանգ կը ճանչցուի Կոստանդիա֊նոս կայսերն Հռովմայ. — դեսպաններ կը ղրկուին առ արքայն Յունաց, — նորանոր յարաբերութիւնք կը հաստատուին երկուստեք, և Կոստանդեայ Քլորոսի կը յաջորդեն Կոստանդիանոս և Հեղինէ: — Իսկ թէ ինչպէս կը միապետէ Կոստանդիանոս յետ մա֊հուն Կոստանդեայ, — ինչպէս կը բժշկուի ՚ի բորոտութենէ, Սեղբեստրոսի ձեռքով, և կը յղէ զՀեղինէ յԵրուսաղէմ ՚ի գիւտ սրբոյ խաչին, « require կ՚ըսէ անանուն հեղի֊նակս, in suis locis »:

Արդ՝ դիտելու ենք, որ բաց ՚ի Հեղինեայ ազգաբանութենէն և վաճառականաց ասեղ֊ծարանութենէն, — որք յետոյ ուրեմն ներմուծած են ՚ի լատին հեղինակէն, — այլ ա֊մենայն քաջ կը միաբանին Կոստանդիանոսի հնագոյն պատմութեան, ուրեք ուրեք բառ առ բառ. և չենք տարակուսիր բնաւ եզրակացնել, թէ անոր վրայէն կատարուած ազատ թարգմանութիւն մ՚է, ԺԱ դարէն վերջ: Յիրաւի, « baronibus nobilibus » բառերն իսկ կը ցուցնեն, թէ այդ լատիններէնը միջին դարէն յառաջ գոյութիւն չունէր, ինչպէս նաև Պարոն պատուանունն: Հաւանական է որ Խաչակրաց զԿ. Պոլիս գրաւած ժամանակամիջոցին կատարուած ըլլայ այդ թարգմանաբար յօրինուած գրութիւնն, և ապետական ոգւոյ ներշնչութեան ներքև՝ այն վիպասանական երևոյթն առած:

Իսկ որ ինչ Սորակտեան լերան և Սեղբեստրոսի հոն փախչելուն կը վերաբերի, կարող էր Մովսէս Հռովմայ այցելած ժամանակ իսկ հարցմամբ տեղեկանալ. այնու մանա֊ւանդ զի Ս. Սեղբեստրոսի յիշատակը սերտիւ կապուած լինելով Հայոց լուսաւորու֊թեան Ս. Հօրն՝ Գրիգորի հետ, հետևաբար Խորենացին իսկ հոն եղած ժամանակ, անոր յիշատակարանները աւելի տեսնել և ուսանել ջանացած պիտի ըլլայ: Այսպիսի եղելութեան կռուան մի կարէ լինել նոյն իսկ Սորակտեան, որ բացատութիւն մ՚է առ Խորենացւոյ, և Սորակտ հնագոյն անուան՝ յունաձև բարդութիւնն, որ, ըստ վկայու֊թեան Դիւշէնի, ճշմագոյնն է և ժողովրդեան բերանը կը շրջէր ՚ի հնումն:

Արդ՝ որչափ որ Կոստանդիանոսի պատմութեան բնագիրը չունինք ՚ի ձեռին, սակայն Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն թարգմանութեան համեմատութենէն իսկ կարենք իմանալ Խորենացւոյ Բ. ՁԳ. գլխու տարբերութիւնքը, զորս երկուքի կը վերածենք. Ա. Շարաբանութիւնն, որով Մովսէս գլխովին անկախ և վեհագոյն կը հանդիսանայ՝ քան զհայ թարգմանիչն: Բ. Յատուկ անուանք և պատմական ակնարկութիւնք, որք աղ֊բեւաց տարբերութեան արդիւնք[1] համարելի են, և ոչ թէ գրչագրաց, — ինչպէս են֊

1. Օրինակի աղագաւ փոխանակ յուն. Ταρπεῖος ի՝ Տարոն կը գրէ հայ թարգմանիչն. Ταρκυίνος ը՝ Կուրքինոս, Εὐφρόσυνος ը՝ Անտոնիոս, ἀρίολος ը՝ տրախտոն, μαρσικοί տրեմտրեխն, Μαξιμίνας՝ Մաքսիմինոս, և այլն:

թարգմանուած է Կարբիէր: Ըստ ծանօթ ակներև ընելու համար՝ դնենք զանոնք դիմացէ դի-
մաց, շղագրիւ նշանակելով անոնց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնքը:

Խոր. Բ. ՁԳ. գլ.

Բայց յետոյ հրապուրեալ 'ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմիանոս 'ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ·

և զինուորս վկայեալ,
Ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ
լեալ ծածուկ ընկղմեալ մարմնոյն ապականե-
ցաւ, վասն յանդգնութեանն:
Զոր ոչ կարացին բժշկել արհեստական կա-
խարդքն և մոգեկեան բժիշկքն.
յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ, աղաչել
նմա դեղս 'ի Պարսից և 'ի Հնդկաց.
առ կայս և այնք ոչ հասին նմա յօգուտ:
Զոր և քուրմք ասեն 'ի դիւաց խրա-
տեալ հրամայեցին
ծծկամութեան տղայոց զենուլ յաւազանս
և ջերմ արեամբ լուանալ
և ողջանալ· որոյ լուեալ զկամսէն մանո-
կանցն հանդերձ մարցն կոտորեն...
գթացեալ մարդասիրեաց
զնոցայն լաց վարկացեալ՝ թէ զերկն թըր-
կանութեան: Յաղագս որոյ զհրեշտակն յԱս-
տուածոյ ընդունի յանդգնոցն պատուհասն
յԱստուածոյ առեալ հրաման
արգել լուացմանէ կենդանոյ մանկանցն 'ի
յետ Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ,
որ 'ի նմանէ հալածանացն թաքուցեալ էր 'ի
լեառն Սորակտին »:

Հայ. Թարգմ. Վարուց Սեղբ.

Բայց հրապուրեալ 'ի կնոջէ իւրմէ Մաքսիմիանոս 'ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, արար հալածանս եկեղեցւոյ(յ) Կոստանդիանոս.

և. բազում եղեն վկայք
Յայնժամ եղափանդական բորոտութիւն
զբոլոր մարմին թագաւորին ապականէր..
վասն որոյ արուեստն կախարդք և արհես-
տականն բժիշկք ոչ կարացին օգնել նմա
անդր.

և ոչ Պարսից և Հնդկաց

ընդհանուրն քուրմք
'ի դիւաց հրապուրանաց
յոլովից տղայոց զենուլ յաւազանս մեծե-
նայն և լուանալ ջերմ արեամբ զանձն,
և այնպէս առողջանալ ասէին: Եւ մայրքն
զինի մանկանցն եկեալ աշխարհելին և լային
զմահ մանկանցն.
և լուեալ թագաւորին զձայն կոծոյ աշխա-
րանաց ... ասէ. թէ լաւ է ինձ խողխողել
զմանկունս անմեղս: Եւ յայնմ գիշերի տե-
սանէր թագաւորն Կոստանդիանոս 'ի տես-
լեան զԱստուածոյն զՊետրոս և զՊաւղոս,
որք ասէին ցնա. առաքեա և կոչեա զՍեղ-
բեստրոս զեպիսկոպոսն Հռովմայ
զոր 'ի քեն հալածեալն, որ
կայ 'ի լերինն Սերապիոն 'ի յայրի անդ.. և
լուացէ 'ի հոգևոր աւազանն զբորոտութեան
մեղաց քոց »:

Արդ՝ երկուստեք շղագրեալքս, — մանաւանդ վերջին պարբերութիւնքը, զոր Կար-
բիէր պիտանի թերևս համեմատած չէ իր յօդուածին մէջ, — եթէ զատ նկատենք,
այնուհետև տարակուսելու իսկ բնաւ տեղի չի մնար, թէ մի և նոյն բնագրէ եղած
տարբեր թարգմանութիւններ են. երկուքն ալ ազատաբար վարուած են իրենց
բնագրին հետ, Խորենացին լակոնական ճկունութեամբ սղաբանելով զայն, իսկ Սեղ-
բեստրոսի Վարուց թարգմանիչը՝ ձայն ըլլալով մերթ Խորենացւոյ և մերթ Ագաթանգե-

ղայ նախադասութիւններովը մոխանելով. թէ և այնու հանդերձ իւր խնդնութիւնը կը տեսնուի: Տրդատայ մասին Խորենացւոյ ըրած նախադասութիւնը չկարենալով ամբողջապէս ներմուծել անդր, փոխանակ « Հնդկաց՝ » « Հայոց » յատուկ անունը մէջ բերած է նա, որ յուն. թարգմանութեան մէջ իսկ չկայ:

Սեղբեստրոսի [illegible] հայ թարգմանչի յետնութեան մի այլ յայտնի նշան է « Ոչ կարացին ածնել [illegible] [illegible] » սխալ առմունքը, – դիտելով որ Ժ – ԺԱ դարուն գրող մատենագրաց քով միայն [illegible] [illegible]՝ յետադաս գործածուած է. հինք՝ միշտ յառաջադաս 'ի վար արկանեն զայն:

Խորենացւոյ գործածած աղբիւրն աւելի հին և ընտիր էր, և այս պատճառաւ իսկ յատուկ անուանք աւելի լաւ ուղղագրուած են, չնայելով որ Մովսիսի պատմագրութեան գրչագրերն մեծամեծ խանգարմանց [1] ենթարկուած են: Մաքսիմինայի՝ Դիոկղետիանոսի դուստր անուանելն առ Խորենացւոյ՝ անյատուկ կերպով առնելու է. այսինքն է՝ այն կերպով, ինչ կերպով որ Կոստանդիանոս ալ « որդիացեալ » անուանուած է: Իրաւցնէ այս բանիս կռուան մի կրնայ համարուիլ այն, եթէ Խորենացւոյ ըստծին համեմատ Կոստանդիանոսի ամուսնութիւնն 'ի Նիկոմիդիա կատարուած է երբէք: Ի [illegible] ընծայած Կոստանդիանոսի պատմութեան մէջ, որոշ կերպով կը զուրցուի, թէ Մաքսիմինդա էր [illegible] Դիոկղետիանոսի: Բ. Կոստանդիանոսի քիչ յառաջ յիշուած պատմութեան անանուն հեղինակն իսկ կը հաստատէ զայս այնու՝ զի Կոստանդիանոսի հարսանիքն Արևելքի մէջ եղած կը պատմէ և յայտարանս արքունի: Թէպէտև Յունաց կայսեր և անոր ստանին յիշատակութիւնը չըներ, բայց պատմութենէն գիտենք, թէ Դիոկղետիանոս էր յայնժամ արևելից իշխողն, և արքունիքն ալ 'ի Նիկոմիդիա:

Խորենացւոյ գլխաւոր աղբերքը մասնանիշ ընելէն յետոյ, տեսնենք այժմ անոր Ագաթանգեղայ հետ ունեցած աղերսն ևս:

Մովսէս՝ Կոստանդիանոսի պատմութիւնն համառօտելէն վերջ, կը յարէ անմիջապէս, – մի և նոյն գլխուն վերջը. « Զրունաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] »: Կարելի՞ է արդեօք այս վկայութենէս եզրակացնել, թէ, ստուգիւ, Ագաթանգեղոս, – զոր ես կ'ախորժիմ ընդհանրականն Գրիգորի [illegible] անանուն հեղինակ անուանել, – գրած ըլլայ նաև Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի [illegible], յորմէ օգտուած ըլլայ Խորենացի: Այսքանս յայտնի է, որ Գրիգորի ձեռքով կատարուած Տրդատայ և Հայոց դարձին և մկրտութեան մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի նոյնապատում դիպաց պատմութեան ընդհանուր կերպին մէջ մեծ նմանութիւն կայ. այսպէս նաև Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ իրարու նամակներ փոխանակելուն մէջ: Երկրորդ՝ ինչպէս առ Խորենացւոյ, այսպէս նաև Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն թարգմանութեան մէջ մէկէն աւելի տեղեր կան, որոնք Ագաթանգեղոսէն եղած փոխառութիւնք կ'երևին: Երրորդ՝ Գրիգորի կամ Տրդատայ պլլիմ անոնց հետ 'ի Հռովմ երթալն և Կոստանդիանոսի և Սեղբեստրոսի արարուածոց ականջալուր [2] ըլլալն իսկ՝ բաւական առիթ էին, – ըստ ինքեան, – Հայոց դարձի պատմութեան նոյնա-

1. Օրինակ իմն [illegible] հաւանական է, թէ [illegible] եղած ըլլար առ Խորենացւոյ:
2. Ջի առ Ագաթանգեղ կ'ըսուի վասն Կոստանդիանոսի, թէ « Եւ կայսրն Կոստանդիանոս զզօրծսն զօրութեան յաղթութեանն Աստուծոյ նմա տուեալոյ պատմէր, առ ամենայն թշնամիս ճշմարտութեանն յաղթող երևեալ »:

Նման գրութիւն մի ներշնչելու անոր: Բայց հանդերձ այսու ամենայնիւ ևս աւելի կ'ախորժիմ ըսել, թէ Ագաթանգեղայ[1] 645–649 էջերում եղած համառօտ տեղեկութիւններէն աւելի ուրիշ բան ենթադրելն՝ հիմնաւոր չերևիր. Նոյն իսկ Մովսիսի «Համառօտ ուսուցանէ» բացատրութիւնն զայն կը ցուցնէ: Սեղբեստրոսի Վարուց՝ հայ թարգմանչի հետևեալ բացատրութիւնն իսկ. «Այլ յամենայնի բարեկամ և բարերարողիկ եղեալ՝ յաղթող նշանաւ խաչին, զամենայն հակառակորդս իւր և զամենայն ամպարիշտ թագաւորսն սատակէր նշանաւ խաչին», Ագաթանգեղայ յիշեալ էջերը մասնանիշ կ'ընեն միայն և ոչ այլ ինչ աւելի:

Այս չափովս կը կնքենք մեր ներածութիւնը, ընթերցողաց ուշադրութիւնը դարձնելով ուղղակի Սեղբեստրոսի Վարուց հրատարակութեանը վերայ, որով աւելի ևս պիտի լուսաբանուին մեր արտայայտած կարծիքն Խորենացւոյ Բ. Գրոց ՁԳ գլխոյն և Սեղբեստրոսի Վարուց՝ հայ թարգմանութեան վերայ:

1. Տես տպգ. Վենետիկոյ 1862:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄԲ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ [1] ՍՈԿՐԱՏԱՅ

Ըստ Հռովմայեցւոց նահանգին, եպիսկոպոսաց և թագաւորաց և որ 'ի նոյն յարմարին բանք սրբոց և անսրբոց, զոր բացայայտէ պատմութիւնս։

—

Սկիզբն Սեղբեստրոսի պատմութեան արասցուք, որ կոչեցաւ յաթոռ հայրապետութեան Պետրոսի և Պաւղոսի մեծի քաղաքին Հռովմայ, որ յոլովս ասենք պատմութիւնս 'ի Հռովմ զնորա առաքինութիւնս, այլ զհայրապետաց և զվկայից և զխոստովանողաց զարանց և զկանանց, որք արիացան ընդդէմ հալածչացն յաղագս Քրիստոսի հաւատոցն. որ և յայլ քաղաքս ևս յականաւորս յայտնի են, յԱղե-

ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΥ

Επισκόπου Ρώμης τῆς μεγάλης.

—

Ευσέβιος [1] ὁ Παμφίλου, τὴν ἐκκλησιαστηκὴν συγγράφων ιστορίαν, παραλέλοιπεν ἑκατέρος ταῦτα εἰπεῖν ἅπερ ἐν ἄλλοις συντάσμασιν ἔφρασεν. Ενέθειχεν γάρ ἕνδεκα λόγοις τὰ παθήματα σχεδὸν τοῦ ἐν πασάις ταῖς ἐπαρχίαις ἀθλησάντων μαρτύρων, καὶ ἐπισκόπων, καὶ ὁμολογητῶν οἱ μὴ ἀλλὰ καὶ γυναικῶν παρθένων, ὅσαι ἀνδρείῳ φρονήματι διὰ τὸν δεσπότην ἠγωνήσαντο Χριστὸν, ἀνεγράψατο· καὶ οὗτος μόνος τῶν επισκόπων ἀπὸ τοῦ αποστόλου Πέτρου καὶ καθεξῆς τὰ παθήματα κατὰ τάξιν ἐξηγήσατο.

1. Դիտելու ենք, որ ոչ Սեղբեստրոսի Վարուց յունարէն բնագրէն թարգմանուած, և ոչ ալ անոր կը պատշաճի. այլ հայ թարգմանիչն իր կողմէն յերիւրած է՝ Սեղբեստրոսի Վարքը՝ Սոկրատայ պատմութեան սկիզբը դնելու դիտմամբ, պահելով միայն «Պատմութեան Սոկրատայ» երկու բառերը, որոնք կը գտնուին իբր խորագիր Սոկ. Սկոլաստիկոսի պատմագրութեան վրայ։

Գրութեանս ներկայացուցիչ չորս գրչագիրս ունինք մեր Ձեռագրատան մէջ, այն է Ա. թիւ 781, Բ. թիւ 738, Գ. թիւ 767, և Դ. թիւ 693։ Առաջին օրինակը գրուած է 'ի թուին ՌՀԳ 'ի Կոստանդնուպոլիս, ձեռամբ

1. Յունարէնի այս Յառաջաբանս, որ հայերէնէն բոլորովին տարբեր է, և Եւսեբիոս Պամփիլեանցւոյն գրքէն իսկ կ'ընծայէ Սեղբեստրոսի Վարքը, Մազարինեան հին ձեռագրին մէջ իսկ կը պակսի։ Կոմբեֆիսիոս՝ ուրիշ Արքունական ձեռագրէ մ'առնելով տպուցեր է ասա։ Յառաջաբանիս առաջին տողերը Սոկրատայ համառօտ ներածութեան նման են։ Ուստի մեզ այնպէս կ'երեւի, թէ անծանօթ գրիչն՝ կամ Սոկրատայ այն տողերը մեկնաբանելով կը դնէ զԵւսեբիոս հեղինակ Սեղբեստրոսի Վարուց, և վկայաբանութեան, և կամ ունեցած է ուրիշ հնագոյն աղբիւր մի, որ անծանօթ էր Մազարինեան ձեռագրի աւանդողին։

կանդր, և յԱնտիոք, և յԵփեսոս, և յԵրուսաղեմ 1, և 'ի Կոստանդնուպաւլիս: Վասն որոյ զնոյն ինքն զերանելի այրն Աստուծոյ բարեխաւս ունելով առ Տէր, ոչ վարկպարազի յարդարել զպատմութիւնս, այլ ստուգութեամբ և ճշմարտութեամբ, 'ի Հոգւոյն Սրբոյ առաջնորդել ինձ, ըստ իմում կարի կարգեցից զպատմութիւնս, որքան իցէ աւգտակարագոյնս:

τούτων δὲ τῶν πόλεων, καί ἀποστολικῶν θρόνων τὴν ἀρΧιερωσύνην ἐπεσπἄσατο, τουτέστιν τῆς μεγάλης τῶν πόλεων Ρώμης· 'Αλεξανδείας τὲ καὶ ΑντιοΧείας, τῆς κοινῆς ἔνεκεν ωφελείας. ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τοινῦν τούτων τῶν ἐπισκόπων τῶν μέΧρι τοῦ δεῦρο Χρόνοῦ ὁ προβρηθεὶς τῇ ἑλληνικῇ συνεγράφατο γλώσσῃ· τούτου δὲ τὸν βίον, οὐκ ἐξίσΧυσεν μεταφράσαι, τουτέστιν τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου. Κύρ:έ

Մաղաքիայի: Գ. օրինակը գրուած է 'ի Կ. Պօլիս, յամի Տեառն 1732, անանուն գրչէ: Դ. և հնագոյն օրինակն՝ անթուական է. բայց ԺԳ դարուն գրուած կ'երևի: Սորա գրչութիւնն որչափ որ գեղեցիկ բոլորգիր է, սակայն ուղղագրութեան մասին յոյժ սխալագիր: Ե. օրինակը բոլորովին նոր է, այսինքն է յամի Տեառն 1838. Դ օրինակի վրայէն գաղափարուած է՝ յԱխալցխա, 'ի վանատան մերում:

Մեր գրչագրաց ընծայածն է Երկրորդ կամ համառօտ թարգմանութիւնը. իսկ առաջինը կամ ընդարձակ թարգմանութիւնը, զոր Փ. Տէր-Մովսէսեան (Տես Արար. ամս. թիւ. Ա. 1893) Փիլ. Տիրակացւոյ կը համարի, ոչ միայն անկէ դարերով վերջ եղած պէտք է որ ըլլայ, այլ և ոչ իսկ Խորենացիէն անկախ, այլ մասամբ Խորենացւոյ Բ. ԶԳ գլխոյն և մասամբ ալ յոյն բնագրի վրայէն եղած խմբագրութիւն մի է, — Յայտնապէս յօրինող անծանօթի մի ձեռքով: Յետնութեան յայտնի նշաններն են անոր բանից և բառից կազմութիւնքը, զորս հայերէն քիչ թէ շատ գիտցող մի կարէ իմանալ: Իսկ Խորենացիէն և յոյն բնագրէն եղած փոխառութեանց օրինակ ըլլան « ըստ Բօլւոյն ընկալեալ մօրմէ », « առեղջեան կախարդքն », « Մարկիոնեանն Եփեսոսէ », « ամանէ 'ի քրմաց » այլն և այլն:

Իսկ Ներսէս կա 'սարականի յիշատակարանն, որ կը գտնուի Սեկրետայ պատմութեան վերջ, Սեղբեստրոսի Վարուց թարգմանութեան հետ բնաւ վերաբերութիւն չունի, թէպէտ և սխալմամբ ոմանք այնպէս կարծեցին:

1. Նախաթոռոց յիշատակութեամբ հայ թարգմանութիւնը մեծապէս կը տարբերի յունէն. այնու զի 'ի բաց թողեալ զՀռովմ, կը յիշէ զԵփեսոսն, զԵրուսաղէմն և զԿ. Պօլսն:

Իսկ 'ի մանկութենէ տիոց սգաստացեալ Սեղբեստրոս, 'ի սէրն Աստուծոյ եռայր հոգւով ուղղափառ հաւատով և անարատ վարուք. և յառաջանայր 'ի հանդէս բարեպաշտութեան հանապազ:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ հալածեալ լինէր Տիմոթէոս [1] հայրապետն Անտիոքայ յամբարշտացն, և փախստեայ լեալ գայր հասանէր 'ի Հռովմ:

μου κύριε ἁγιώτατε καὶ μακαριώτατε πάτερ Σίλβεστρε, δέομαί σου ἐξευμενίσασθαι τὸν δεσπότην Χριστὸν συνεγγῆσαί μοι, μήπως, τὰ τῆς παρακοῆς τῶν † ἐπισήμων ἐκκλίνων, τῷ τῆς ἀλαζονείας περιπέσω κινδύνῳ. σὺ γὰρ οἶδας, ὅτι πᾶσα μὲν μέμψεως αἰτία, ἦγε ἄρα τῷ δὲ μου προσγένηται πονήματι, τῇ ἐμῇ καταλογισθήσεται προπετείᾳ· πάσης δὲ κατηγορίας ἄνευ διάλεξις ἀκριβὴς, ταῖς ἱμετέραις εἰκότως ἐπιγραφήσεται πρεσβείαις.

Σίλβεστρος τοίνυν ὁ μακάριος ἐν παιδίᾳ ὢν παρέμενεν Κυρίνῳ πρεσβυτέρῳ· διακονίας τὲ ἅμα ἀναμαξάμενος, πᾶσαν τὴν ἐξ οἰκείας βουλήσεως φροντίδα ἐπιμελῶς ἐξεπλήρου.

Ὅθεν παραγενόμενον ἀπὸ Αντιοχείας τὸν ἅγιον Τιμόθεον, ἄνδρᾶ εὐλαβέστατον, καὶ τὸν δεσπότην Χριστὸν πεπαῤῥησιασμένως κηρύττοντα, ἐν τῷ καιρῷ τοῦ διωγμοῦ φιλοφρόνως ἐξένισεν. ὃ πὲρ αὐτοὶ οἱ ἱερεῖς ποιή-

Այս բանս յայտնի նշան է ոչ միայն հայերէնի յետնութեան, այլ և թարգմանչի ադխտութեան. վասն զի Զ դարուն երբ առաջին անգամ Յուստինիանոս փոխադրեց Եփեսոսի աթոռն 'ի Կ. Պոլիս, այն ատեն վերջինս եղաւ մին 'ի պատրիարքական նախաթոռոց. որով և Եփեսոսինն ալ դադրեցաւ: Եթէ խօսակցաց ժամանակ այնպիսի պատուանուն տիտղոս մի վերաստացած է և հայ թարգմանիչն այն պատճառաւ նախաթոռոց մէջ կը թուէ զԵփեսոս, անով աւելի կը հաստատուի թարգմանութեանս յետնութիւնը: Եւ տուրգիւ զիտենք 'ի պատմութենէ, թէ Թէոդոս' Ը դարուն վերջեր, ինչպէս նաև ուրիշ յոյն և լատին եպիսկոպոսք Եփեսոսի Էքսարք կամ Նախագահ (Primas) տիտղոսը կը կրեն:

1. Այս եպիսկոպոսս՝ երիցս յիշուած է և 'ի Ջենոբ Գլակայ, իբր եպիսկոպոս Աէֆդինոյոց, և Եղիազարին հետ հալածուած յԱրևմուտս:

Հռովմայ դեսպանագնացութեան հնագոյն Տեղագրութեան մի մէջ, — այն է Է դարուն գրուած, — զոր Յովհ. Դե Ռոսսի հրատարակեց

Եւ 'ի մտանելն հանդիպի Սեղբեստրոսի, և եհարց զպատճառս գալստեանն. պատուասիրաբար ընդունէր յիւր բնակութիւնն, և առանց երկիւղի զվարս նորա և զքարոզութիւն աւետարանին՝ բազում դրուատ(ե)աւք զեկուցանէր ամենեցուն: Եւ այսպէս զտարի մի և զվեց ամիս ճշմարտութիւն հաւատոց և վարուց ուսուցանէր ժողովրդեանն, կամաք հայրապետին Մելքիդեայ [1]:

Եւ [2] զբազումս դարձուցանէր 'ի մոլորութենէ. յաստուածպաշտութիւն երանելին Տիմոթէոս: Յայսմէկ չարացեալ չարն՝ եարկ 'ի միտս եպարքոսին քաղաքին, սպանանել զերանելին այրն Աստուծոյ զՏիմո-

σαι. Σίλβεστρος καὶ οὐ μόνον ἔχαιρεν τοῦτον ὑποδεξάμενος· ἀλλὰ γὰρ πάντα φόβον ἀποσεισάμενος, καὶ τὴν ἀναστροφὴν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ κήρυγμα θεασάμενος, πολλοῖς ἐπαίνοις πᾶσιν παρεκατίθετο. Οὗτος τοίνυν ὁ ἅγιος Τιμόθεος ἐπὶ ἐνιαυτὸν καὶ μῆνας ῥητοὺς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστοῦ διδάσκων,

(Roma Sotter. T. I. p. 141) մակագրութեամբ *Opuscolo Saliburgense*, կը յիշուի Տիմոթէոս, – իբրև պատմական և հնագոյն վկայ, – ընդ Ս. Առաքելոյն Պօղոսի և Սեղբեստրոսի, այսպէս. “ In parte autem *australi* civitatis (Romæ) juxta *viam ostensem* Paulus Apostolus corpore pausat et *Thimoteus* episc. et martyr de quo meminit *liber Silvestri* ibidem dormit „ etc.

Այս հնագոյն յիշատակարանս՝ ոչ միայն Տիմոթէոսի պատմական անձն ընդալու, այլ նոյն իսկ Սեղբեստրոսի Վարուց հնութեան անժխտելի հաւաստիք մ՚է: Նշանաւոր է նոյնպէս Զեննոբայ ըստ մասին ասոր համաձայնիլը. առկայն կ'երևի, թէ Լուսաւորչին Վարուց և Կեսարիոյ հայրապետին ընծայուած թղթոց հեղինակը՝ Սեղբեստրոսի Վարքէն չէր ճանչնար զնա, զի չյիշէ զնահատակութիւն նորա. այլ իբրև կենդանի և հելլեն թարգմանիչ:

1. Գ և Դ օրինակները Մելքիդեայ կը գրեն. առկայն դիտելու ենք, որ ոչ Մելքիադես և ոչ Մեղքիդես կարեն լինել համաձայն յուն. Μελτιάδης և լատ Meltiade ձևերուն, որք ուղիղ են: Քննականապէս ըստ նախնեաց տառադարձութեան պիտի գրուէր Մելտիադէս կամ Միլտիադէս: Ուրեմն հայերէն թարգմանութիւնն այնպիսի ժամանակի մէջ եղած համարելու ենք, երբ նախնեաց տառադարձութիւնն արդէն խանգարուած էր, – օտար լեզուաց և տիրապետութեանց ազդեցութեան ներքև:

2. Թարգմանչին այս և ուրիշ յաւելուածները շղագրով կը նշանակենք աստ և այլուր:

Նէոս: Եւ ըմբռնեալ արկանէր 'ի բանդ, և 'ի տանջանս սաստիկս յաղագս Քրիստոսի հաւատոցն. որում ոչ հաւանեալ կամաց բռնաւորին, թողուլ զԱստուած, և պաշտել ըզկուռս, սրով զգլուխն հատեալ, և այնպէս փոխեցաւ յաշխարհէս. զորոյ զմարմինն 'ի գիշերի յափշտակեալ Սեղբեստրոսի 'ի ծածուկ, յիւր յապարանսն տանէր, և ազդ առնէր սուրբ հայրապետին Մելտիեայ: Որ վաղվաղակի 'ի տեղին հասանէր հաւատարիմ ժառանկակցաւք եկեղեցւոյն:

Եւ սաղմոսիւք և աւրհնութեամբ անդէն զապէին զսուրբ նշխարս երանելւոյն Տիմոթէի, մերձ 'ի հանգըստարան[1] սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պաւղոսի: Որ ոչ միայն անուանակից էր աշակերտին Պաւղոսի, այլ առաւել ևս էր 'ի վարս և 'ի վարդապետութիւնս յաղթող լինել, որ և վկայեաց իսկ 'ի Հռովմ քաղաքի:

Այսոցիկ այսպէս եղելոց, Կոընի-

καί τοῖς εἰδώλοις θύσαι μὴ βουλόμενος, τρίτον αἰκισθεὶς ἅμα καὶ μαστιχθείς, ἐκ τριῶν τιμωριῶν, τέλος τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη·

οὗ τινὸς τὸ σῶμα λαζαίος μεσαιτάτη νυκτὶ Σίλβεστρος, αρπάσας εἰς τὴν ἑαυτοῦ οἰκίαν ἀπηνέγκατο.

κἀκεῖσε τὸν ἅγιον Μελτιάδην τὸν ἐπίσκοπον παρακαλέσας. κρατῆσαι ἐποίησεν, ὡς ἂν πάσιν τοῦτο πρᾶξαι τοῖς συμπρεσβυτέροις καὶ διακόνοις διά πάσης τὲ τῆς νυκτός ἁγίαις ὑμνῳδίαις διανυκτερούσας, τὸ μαρτίριον αὐτοῦ ἐνεκαίνισεν

Ελευθέρα δὲ τις γυνὴ Χρειστιανὴ, καὶ τὸν Θεὸν φοβουμένη ὀνόματι Θεωνὴ, κῆπον ἔχουσα γειτνιάζοντα τῷ ἁγίῳ απὸστολῳ Παύλῳ, τὴν προμνημονευθέντα παρεκάλεσεν Πάπαν, ὥστε ἐκείνης αυτῆς ἀναλώμασιν ἐν τῷ αυτῷ κήπῳ κτισθῆναι μαρτύριον, κἀκεῖ ἀπὸ τε κήπῳ θεῖναι τοῦ ἁγίου Τιμοθέου τὸ σῶμα· ὅπερ γενὸμενον ἱκανῶς πάντας τοὺς Χριστιανοὺς ἐχαροποίησεν· ὑφ' οὗ καί ὁμώνυμος Τιμοθέου τοῦ γενομενού ἀυτοῦ μαθητοῦ, πλησίον ἀυτοῦ κατετέθη.

Οὕτως τροβάν των τούτων, Ταρκυῖνος

1. Այս յիշատակութիւնս քաջ կը համաձայնի Ը դարու հռովմէական այն յիշատակարանին, զոր յառաջին իջուսմ մէջ բերինք, 'ի ծանօթութեան անդ, ուր Տիմոթէոս առաքելոյ Ս. Պօղոսի հանգստարանին քով հանգչած կ'աւանդուի, մերձ Օստիեան ճանապարհին: Անտարակոյս յիշեալ յիշատակարանը Սեղբեստրոսի Վարուց խմբագրութենէն վերջ գրուած ըլլայ: Սակայն երբ կ'ըսէ, թէ Սեղբեստրոս իսկ հոն թաղուեցաւ, այս կէտս ուրիշ յաղբերաց գիտէր նա կամ յաւանդութենէ. զի Սեղբեստրոսի Վարուց մէջ և ոչ իսկ նորա մահուան յիշատակութիւն կայ:

նոս [1] եպարքոս գչարացաւ Սեղբեստրոսի, և ըմբռնեաց զնա, արկ 'ի բանդ. ասէ. Թէ Ոչ տացես զինչս Տիմոթէոսի պղծի, և զոհեսցես կռոցն, ըստ նմին աւրինակի կորիցես։ Իսկ Սեղբեստրոս ասէր զաւետարանական բանն առ նա. Ցայսմ գիշերի զոգիդ 'ի քէն 'ի բաց պահանջեն. փոխանակ զի զսուրբն Աստուծոյ պիղծ ասացեր. և սպառնալիքդ ունայն լիցին։

Եւ առաւել բարկացեալ ընդ համարձակութիւն սրբոյն, և ընդ պատասխանիսն, հրամայեաց արկանել 'ի ներքին բանդն, և զոտսն նորա պնդել 'ի կոճեղ, և ինքն գնաց 'ի ճաշ, զի վաղիւն դատեսցէ։ Եւ մինչդեռ ուտէին զձուկն, ըստ սովորութեան, ոսկր ինչ կառուցեալ 'ի քիմս եպարքոսին, և վտանգեալ լինէր.

և ուստեք աւգնականութիւն իսկ ոչ գտանէր 'ի բժշկաց։ Տագնապեալ սաստիկ յոյժ, 'ի մէջ գիշերին աւանդեաց զհոգին, ըստ բանի սրբոյն Սեղբեստրոսի։ (Եւ յայտնի եղև այս ամէ-

ὁ ἔπαρχος ὑπολαβὼν χρήματά τινα τὸν Τιμόθεον ἐσχηκέναι, κατασχεθῆναι τὸν ἅγιον Σίλβεστρον προσέταξεν· καὶ φησὶν πρὸς αὐτόν, εἰ μὴ πάντα τὰ χρήματα τοῦ μυσαροτάτου Τιμοθέου δώσῃς, καὶ θύσῃς τοῖς θεοῖς, διαφόροις σε τιμωρίαις ἀναλώσω. Πρὸς ὃν ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἔφη. Εὐαγγελικὴν σοι προσφθέγγομαι φωνὴν, Ταύτῃ, τῇ νυκτὶ ἡ ψυχή, σου ἀφαιρεθήσεται ἀπὸ σοῦ, ἵνα γνῷς Τιμόθεον ὃν ἐτιμωρήσω, οὐ μυσαρὸν, καθὼς σὺ ἔφησας, ἀλλὰ Χριστοῦ ὑπάρχοντα μάρτυρα.

ταῦτα ἀκούσας ὁ Ταρκυΐνος, ἐκέλευσεν αὐτὸν ἁλύσεσιν βαρυτάταις δεθέντα, ἐν τῇ ἐνδοτάτῃ εἱρκτῇ, κατακλεισθῆναι. Σιλβέστρου ἐν τῇ φυλακῇ, καθὼς εἴρηται, τυγχάνοντος, καὶ τοῦ Ταρκυΐνου ἐν τῷ λεγομένῳ Σίγματι ἀριστοῦντος, ὀστοῦν ἰχθύος ἐν τῷ λάρυγγι αὐτοῦ παγὲν,

οὐδεμιᾷ ἐπαοιδίᾳ, οὐδεμιᾷ

ἰατρικῇ τέχνῃ ἀνασπασθῆναι ἠδυνήθη· ἀλλὰ ἀπὸ ὥρας ἀρίστου μέχρις νυκτὸς δεινοτάτῳ τόνῳ τρυχόμενος κατὰ τὸ ῥῆμα τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου, τὴν

1. Այս անունս՝ չորս օրինակաց մէջ ես Կորքինոս գրուած է, որ կը տարբերի լատ. Tarquinius և յուն. Ταρχυΐνος էն։ Առաջին յուն. Τ տառը կարէր դիւրաւ Γ տառին հետ շփոթել թէ թարգմանիչն գրչըս և թէ անոր գաղափարողը, այս հաւանական է. բայց Γ տառը Կ դարձնել, — փոխանակ Գ ի, — այս բանիս օրինակ չունինք յԵ դարու մատենագրաց քով. ուրեմն վերջին դարերու արտասանութեան ազդեցութեանց արդիւնք է այս. ինչպէս նաև Ս տառի բարձումն և ո յաւելուածը։ Ի. Ցայսմաւուրքն և այլք երկու՝ Տորքինոս կը գրեն, անշուշտ 'ի յունէն ուղղագրելով։

Տարկուինիոս քաղաքապետին պատմական անձն ըլլալն եւ արդէն ապացուցուած է, և ժամանակն որոշ. որով կը տեսնուի, թէ Սեղբեստրոսի Վարուց հին և վաւերական աղբիւրներ եղած են։

նեցուն. և անկեա առ 'ի մերա(յ) անաս_ պատմէյն):

Իսկ ժողովք հաւատացելոցն խրա_ խուսեալք յԱստուած, դիմեցին 'ի բանդն և յափշտակեցին զայրն Աս- տուծոյ, և ոչ ոք ընդդիմանայր. այլ ամենեքեան ահիւ ըմբռնեալք, փա- ռաւորէին զԱստուածն քրիստոնէից, և յաւելուին 'ի հաւատոն հանապա- զաւր:

Եւ շնորհք տուան յԱստուծոյ սրբոյն Սեղբեստրոսի, որ ամենե- քեան ակն ածէին և հաւանէին նորա վարդապետութեան և խրատուն: Վասն որոյ տեսեալ զյառաջադիմու- թիւն նորա հայրապետին Հռովմա(յ), վերակոչէ զնա 'ի կարգ սարկաւա- գութեան և սրբոյ սեղանոյն. և փրկական խորհրդեանն և եկեղեց- (ւ)ոյն Աստուծոյ: Որ և քան զամե- նեսեան երևելի լինէր 'ի բարեպաշ- տութեան: Եւ յայսմ կարգի հաճոյ եղեալ ամս ինչ դարձեալ վերակոչեն 'ի քահանայութիւն, ազդեցութեամբ սուրբ Հոգւոյն, գործ Աստուծոյ շնոր- հի լինել ըստ երկնային կոչմանն, այլ ոչ երկրային և 'ի մարդկանէ բանադրանաւեալ:

Այսպէս Քրիստոսի ընծայէր 'ի տանանա- յանձեան վկնալ ոգւոյ և վայելչէր. և գե- րազանցեալ և վայելչացեալ այրն ճա- նաչիւր 'ի ժառանգաւորս եկեղե- ց(ւ)ոյն Հռովմա(յ): Վերագոյն ըստ արդարութեան աւետարանին յառա_ ջանայր յամենայնի, պինդ հաւատով և առաքինի վարուք. բարեխորհ, ող- ջախոհ, սուրբ, մեկնեալ յամենայն ի_

ψυΧὴν ἀπέῤῥηξεν. ὥστε κατὰ αυτὸν τὸν τῆς ὥρας καιρὸν, Ταρκυΐνος μὲν ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ μετὰ πολλὄυ πέν- θοις, ἐπὶ τὸν τάφον ἐξεκομίζετο· Σίλ- βεστρος δὲ παρὰ τοῦ Χριστιανικωτά του λαοῦ τῆς φυλακῆς ἐκβληθεὶς με- τὰ πολλῆς Χαρᾶς ἐπὶ τὸν οἶκον τοῦ αγωτάτου ἐπισκόπου ἤγετο. τοῖς μὲν Χριςτιάνοῖς, μεγίστην παῤῥησίας ὑπό- θεσιν παρεΧόμενος. τοῖς δὲ εἰδωλο- λάτραις, αἰσΧύνην καὶ ὄνειδος προσ- τριβόμενος. ἐδέοντο ἀυτοῦ πάντεσ, ὅ- σοι τῇ τοῦ Τορκυΐνου βελέυσει ὕβριν ἀυτῷ ἐπήνεγκαν, καὶ τοῦ ποδῶν ἀυ- τοῦ ἁπτόμενοι παρεκάλουν ἔυξασθαι ὑπὲρ αὐτῶν, ἵνα μὴ δμοίῳ περιπέσωσι κρίματι,

Τοσαύτην δὲ Χάριν αὐτῷ ὁ Θεὸς ἐδωρήσατο, ὥστε τοῖς ἐν κλήρῳ δια- πρὲπουσιν ὑπερακοντίσαι.

ἡ γὰρ ὑπερηφανεία,
καὶ ἡ ἀλαζονεία ἐν τοῖς αυτοῦ τρό- ποις Χώραν ἔΧειν οὐδαμῶς ἠδυνήθη- σαν· ἀλλὰ προσηνὴς, καὶ ἀγαθοθε- λὴς, καὶ ταπεινόφρων ὑπάρΧων, οὐ- ρανίοις ἤθεσιν
κεκοσμημένον ἑαυτὸν πᾶσιν επεδείκ- νυεν.

րաց չարաց: Հեզ բարուք, և խոնարհ սրտիւ. երկայնամիտ, մարդասէր, ահաւոր մեղուցելոցն. հրեշտակական դիմք, հրեշտակական շարժմամբ և բարբառով: Եւ յամենայնի զարդ-բոցն ունէր զնմանութիւն, որոց աշա-կերտեալ էր ճշմարտութեանն 'ի Քրիստոս Յիսուս:

Յայտնիկ վաղճան հայրապետին Մելիտեայ: Եւ ամենայն ժառանկա-ւորք եկեղեցւոյն Հռովմա(յ) և ժողո-վուրդք քրիստոնէիցն՝ զՍեղբեստրոս առձայնէին 'ի վերակացութիւն, ար-ժանաւոր գոլով վեհագոյն աթոռոյ հայրապետութեանն Հռովմա(յ): Իսկ նորա անարժան զինքն վարկանէր. և բազում պատճառս զինքեան տկա-րութեան առաջի դնէր նոցա, և հա-ռաչէր, և լայր և ասէր. Զի՞նչ է այս արժանիքն ընդունելութեան, որ փոխէ զմե-ղաւորս 'ի մեծութիւն առաջնորդացն աշա-կերտել անբաւականութեանց, որում չեմ բա-ւական:

Եւ զաւրանային բարբառք բազ-մութեան, ոչ թուլանալ եպիսկոպո-սացն 'ի կոչմանէ զաւրբն Աստուծոյ:

Յորս էր և Անտոնինոս [1] Պամփիւլեայ

ἦν γὰρ τῇ θέα ἀγγελοειδὴς τῷ λόγῳ διαλάμπων, τῷ ἔργῳ ἅγιος, τῷ σώματι ἐῤῥωμένος, καὶ τοῖς ἤθεσιν ἄριστος, τῇ συμβουλίᾳ μέγιστος, τῇ πίστει ὀρθόδοξος τῇ ἐλπίδι ὑπομονητικὸς, τῇ ἀγάπῃ ἀνυπόκριτος· ἀλλ' ἐπειδὴ, πάντα ἀυτοῦ τὰ κατορθώματα, οὐΧ οἷός τέ εἰμι καταλέγειν, ἐπὶ τὰ μερικῶς πραΧθέντα ὑπ' ἀυτοῦ τρέψω τὸν λόγον.

Τοῦ ἁγίου τοίνυν Μελτιάδον πρὸς τὸν δεσπότην Θεὸν τὴν πορείαν ποιησαμένου, πάντες ὁμοῦ οἵ τὲ κληρικοὶ, καὶ οἱ λαϊκοὶ μεγάλῃ τῇ φωνῇ ἐβόων, Σίλβεστρον δεῖ εἰς τὴν τοῦ ἐπισκόπου ἀξίαν προΧειρισθῆναι. τοῦ δὲ παραιτουμένου, καὶ τῆς αἰκείας ἡλικίας τὸ νέον προβαλλομένου· καὶ ἀνάξιον ἑαυτὸν ἀποκαλοῦντος, ὅσον αὐτὸς παρῃτεῖτο.

τοσούτῳ πλέον ἀυτοὶ επεφώνουν, ἄξιον ἀυτὸν ὑπάρΧειν. καὶ τί δεῖ τὰ πολλὰ λέγειν. συνευδοκοῦντος τοῦ Θεοῦ γίνεται ἐπίσκοπος, καὶ τῇ καθημερινῇ διδασκαλίᾳ οὕτως τὸν λαὸν ενομοθέτει, ὥστε πολὺ πλῆθος καταλεῖψαι μὲν, καὶ ἀπαρνήσασθαι τὴν τῶν εἰδώλων ματαιότητα· πλοσδραμεῖν δὲ, καὶ δουλεύειν τῷ δεσπότῃ ἡμῶν Ιησοῦ Χριστῷ.

Εν τῷ καιρῷ οὖν τούτῳ, Εὐφρόσυ-

1. Մեր գրչագրերն ալ հապարակ Անտոնէնոս կը գրեն: Սակայն Պամփիւլիոյ կամ Կեսարիոյ Կապադովկացւոց եպիսկոպոսաց ցանկի մէջ այս անուամբ հեռքն անգամ չի գտնուիր: Յայսմաւուրաց և վկայաբանութեանց մէջ կը յիշուի Անտոնինոս վկայ մի, նահատակեալ 'ի Մաքսիմիանոսէ. բայց կ'ըսուի, թէ էր 'ի Կե-

եպիսկոպոսն, այր ծեր և ալեւորեալ. և ունէր շնորհս բժշկութեան, և դևս հալածէ. որ եկեալ էր հաւատով Քրիստոսի՝ առ սուրբ առաքելոցն ուխտս: Եւ սա յազգմանէ սուրբ Հոգւոյն ասէ արժանի գոլ շնորհիդ՝ յոր վերակոչէք զայրդ Աստուծոյ: Զայս ասէր և յաւելոյր զինքն 'ի Նոսա: Կոչեն զՍեղբեստրոս 'ի գլխաւորութիւն վերակացութեան վեհագոյն եկեղեցւոյն Հռո(վ)մա(յ): Եւ նստուցանեն 'ի սուրբ աթոռ առաքելոցն, և կատարեն 'ի վերայ Նորա զկարգ պաշտամանն շնորհացն [1], որ 'ի փառս ա-

νος [1] ὁ επίσκοπος Παμφιλίας παραγίνεται· ἐν τῇ Ῥώμῃ, τούτου μόνου ἕνεκεν, ὥστε προσκυνῆσαι αὐτὸν τὸν τόπον ἔνθα κεῖνται οἱ ἅγιοι Απόστολοι· ἵνα
ὅπερ ἐν νεότητι ἐπηγγείλατο, τοῦτο γέρων καὶ ἐπίσκοπος ὑπάρχων ἐκπληρώσῃ. ὅς, τοιούτου χαρίσματος ἠξίωτο, ὥστε πάντα τὸν οἱᾳδήποτε ἀσθενείᾳ κατεχόμενον ὀφθέντα, παρ' αὐτοῦ ἰάσέως τυγχάνειν. καὶ τοὺς δαιμονῶντας δὲ, ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐκαθαίριζεν. ἦν γὰρ τοῦ Θεοῦ ἄνθρωτος, καὶ πολλὰ ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματος αὐτοῦ πέπονθεν. οὗτος τηνίκα τὰ μυστήρια τοῦ δεσπότου ἐτετέλει· λέγω δὴ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, κολόβιον ἐν εἶχεν, ὅπερ τοῦ μεγάλου Αποστόλου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου Ἰακώβου ἔλεγεν εἶναι. Τοῦτο ἐνδιδυσκόμενος, τὴν ἁγίαν, καθὼς προέφην, προσφορὰν ἐξεπλήρου· Χρῆναι λέγων τὸν ἱε-

սարիոյ Պաղեստինացւոց. ըստ ոմանց պարզ քահանայ, ըստ այլոց՝ այր ծեր և ալեւորեալ: Այս անուանս ընդօրինակողաց անուշադրութեամբ չի կրնար փոխանակած ըլլալ Եւփրոնիոսէ, վասն զի շատ տարբեր են իրարմէ: Բ. յիշեալ գրչագրաց հետ Յայսմաւուրք ևս նոյնպէս կը գրեն, — այս տեղիս մէջ բերած ժամանակ: Սակայն միւս կողմանէ ալ անհաւանելի կը թուի, թէ ինչպէս յունարէնի մէջ Եւփրոնիոսի տրուած մականունն՝ այս անուանս վերայ ևս թուած է, Պամփիլիացի: Հայն՝ իւր եկեղեցւոյ տօնելի սուրբ մի, կարծես, թէ ուզած է չտօնելոյն տեղ զետեղել. և կամ տարբեր աղբիւր մ'ալ ունեցեր է իւր առջև:

Միով բանիւ այսպիսի փոփոխութեան մի ժամանակն և պարագայք՝ մեր եկեղեցական տօնից և Տօնացուցի կարգաւորութեանց հետ վերաբերութիւն ունենալու են, որք այլ և այլ ժամանակաց մէջ կատարուած են:

1. Դ օրինակին մէջ 'ի բաց թողուած են հետևեալ տողքն. սակայն Ա և Բ օրինակները կը լրացնեն զայն համաձայն յունարէնի այսպէս. « Ահաւոր և սքանչելապէս, որ զարհու-

1. Դիտելու ենք, որ այս անուանս ևս հանգոյն Անտոնինոսի՝ չի գտնուիր Պամփիլիոյ եպիսկոպոսաց ցանկի մէջ, ուստի տարակուսական է, որ այնպիսի սքանչելագործ եպիսկոպոս մի, որ Հռովմ երթալով, այն եկեղեցւոյ տարազն և սովորութիւնքն իսկ կու տայ բարեփոխել, — որ դժուարահաւատալի է, — այնպէս անծանօթ թուած ըլլայ: Ուստի կամ յամի Տեառն 293 – 304 ծաղկող մատենագիրն ըլլալու է, որուն քով պահուած են Դիոկղետիանոս և Մաքսիմիանոս կայսերաց Պատգամներն. (Տես Cod. 8. 14. 11) և կամ Ευφρόνιος (ուշիմ) անուան աղաւաղութիւն մի է, զոր իբրև քրիստոնեայ կը յիշէ Դէ Ռոսսի (Roma Sotterr. III. Tab. XX. n. 46) Հռովմայ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ:

մենաստուրբ Երրորդութեան կատարէր. և զվիճակաւորսն այնպէս կատարէր 'ի խորհրդածութեան պաշտամանն: Եւ կողոբ [1] զգենուլ, և ամբառնալ զմիտս 'ի վեր առանց ամենայն վնասուց. հոգւով բերեալ, վերնոց դասուցն նմանեալ, և այնպէս յաստուածայինսն լինել հոգևորապէս 'ի Քրիստոս Յիսուս 'ի Տէր մեր. զի այսպէս կարասցուք կալ առաջի Քրիստոսի: Նա և զժողովուրդս այնպէս խրատէր, և ուսուցանէր ահիւ և դողութեամբ, և առանց ամենայն սխալանաց մերձենալ 'ի մարմին և յարիւնն Քրիստոսի կենսաբերին, որ լուսաւորէ և վերստին նորոգէ հաւատով զմերձեցեալսն: Բազում և այլ մխիթարութեամբ ուսուցանէր ըստ աւետարանին Քրիստոսի:

ρωμένον, καὶ μέλλοντα θυσίαν τῷ Θεῷ τοιαύτην προσκομίζειν, μὴ μόνον τὴν ψυχὴν σὺν τῷ σώματι καθαρὰν ἔχειν· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐσθῆτα λευκὴν περιβεβλῆσθαι. ἐντεῦθεν οἱ ἱερεῖς τῶν 'Ρωμαίων μέχρι τῆς δεῦρο τοῖς κολοβίοις κέχρηνται· ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ τῶν βραχίονων γυμνὸν ἐψέγετο, δαλματ'κα μανικείλια μᾶλλον συνέβη αὐτὰ ὀνομασθῆναι εἴπερ κολόβια.

Σχολάζειν δὲ τὸν κλῆρον ἀπὸ πάσης κοσμικῆς πραγματείας, καὶ ταῖς εὐχαῖς προσανέχειν πρῶτος ὁ Σίλβεστρος ἐνομοθέτησεν, λέγων τὸ ἐν ψαλμοῖς εἰρημένον, Σχολάσατε, καὶ γνῶτε ὅτι ἐγώ εἰμι ὁ Θεός. καὶ τὸ τοῦ Ἀποστόλου ῥητόν.

Οὐδεὶς στρατευόμενος ἐμπλέκεται ταῖς τοῦ βίου πραγματίαις ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ. ἐντεῦθεν συνέβη παρὰ τοῖς γραμματικοῖς αὐτὸν ψέγεσθαι, ὡς δῆθεν διὰ τὴν τῆς ἑβδομάδος [1] ἐπονομασίαν· παρὰ γὰρ τοῖς Ἕλλησι, τῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος

բերցուցանէր զմերձաւորս և զխորհրդածուս պաշտամանն: Այսպէս ընծայեցաւ 'ի Քրիստոս հովիւ' բանաւոր հօտին 'ի փառս Աստուծոյ մերոյ: Արդ այնուհետև սկիզբն առարեալ առաքելութեան կարգաց կրօնից, ճգնէր և ուսուցանէր զժողովուրդս 'ի գիտութիւն ճշմարտութեան հաւատոց և վարուց և ըստ Աւետարանին. և բազմաց լինէր պատճառք փրկութեան: Եւ յորժամ պատարագն մատուցանէր, զանարիւն սեղան զառ 'ի Քրիստոս խորհուրդն փրկական ազգի մարդկան, զգենոյր զկողոբս Առաքելոյն Յակոբայ, ահիւ և դողութեամբ արտասուօք խառնեալ 'ի վերադոյնս լինել, առաւել քան զբանս մեր եղոյց խորհրդածութեանն որ 'ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան կատարէր. և զվիճակաւորսն այնպէս », և այլն:

1. Ա և Գ օրինակք' յոքնակի կողոբս կը գրեն:

1 Այս հատուածս, ուր կը յիշուին աւուրք եօթնեկին ըստ հեթանոսական յորջորջման, զորս Ս. Սեղբեստրոս փոխեց քրիստոնէական անուանց, կը պակսի հայերէն թարգմանութեան մեր չորս գրչագրաց մէջ. սակայն այս պակասը կը լրացնէ, — մասամբ, — Ե Յայսմաւուրքն, յորմէ առնլով կը դնենք յոյն բնագրին հանդէպ: Միանգամայն դիտել կու տանք, որ յիշեալ Յայսմաւուրքը' կամ Սեղբեստրոսի վարուց ընդարձակ թարգմանութենէն քաղած է զայն, — այլովքն հանդերձ, — և կամ ուղղակի յունէն թարգմանած է: Այս վերջին կէտս յայտնի ապացոյց մ'է մաղթէնեան ձեռագրի կատարելութեան, և հայերէնի թերի գոլոյն: Բ. Դիտելու ենք, որ յոյնը Արեւելեայց և Արեւմտեայց մէջ Շաբաթ օրը պահք պահելու կամ չպահելու ծագած խնդրոյն վերայ կը հոխանայ. մինչդեռ Յայսմաւուրքն Զատկի տօնի խնդիրը մէջ կը բերէ, ».

Ի Յայսմաւուրքն

« Եւ եդ անուանս շաբաթուց աւուրց. զԱրեգակն՝ աւր Կիրակի անուանեաց, որ է աւր տէրունի. և զԼուսնին՝ Շաբաթ. զԱրեսին՝ Գ շաբաթ. զԵրմոսին (Հերմէսին) Դ շաբաթ. զԴիոսին Ե շաբաթ. զԱփրոդիտային՝ Ուրբաթ. և զԿռոնոսին՝ Շաբաթ։

Հրամայեաց և փոխեցին ամենայն քրիստոնեայք զաւագ Զատիկն. զի յետ չորեքտասան (աւուր) Լուսնին զԿիրակին արասցեն Զատիկ։ Ասաց և պատուել զաւագ հինգշաբաթ աւրն, իբրև զաւագ Զատկի մեծ կիրակին։

Գրեաց և կանոնս, զի յաւուր հինգշաբաթին մեծի բանան զբանտսն, և զամենայն կապեալսն արձակեսցեն։ Եւ կատարի հրամանս այս յամենայն իշխանութիւնս քրիստոնէից մինչև ցայսօր »։

ὀνομασομένων Ἡλίου, Σελήνης, Ἀρέως, Ἑρμοῦ, Διός, Κρόνου, Ἀφροδίτης, ὁ ἅγιος Σίλβεστρος μετωνόμασεν, τὴν μὲν τῆς Σελήνης ἡμέραν, δευτέραν καλέσας· τὴν δὲ τοῦ Ἀρέως, τρίτην· τὴν δὲ τοῦ Ἑρμοῦ, τετάρτην· τὴν δὲ τοῦ Διός, πέμπτην· τὴν δὲ τῆς Ἀφροδίτης, παρασκευὴν· τὴν δὲ τοῦ Κρόνου, ἐκ τῆς παλαιᾶς διαθήκης, σάββατον· τὴν δὲ τοῦ Ἡλίου, οἷα δὴ τῇ δεσποτικῇ ἀναστάσει κεκοσμημένην, Κυριακὴν ὠνόμασεν, καὶ τοῦ αἰσθητοῦ φωτὸς ἀρχὴν τοῦ νοητοῦ φωτὸς ἀρχηγὸν αὐτὴν ἐνεστήσατο. ἐν γαρ τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ εἶπεν ὁ Θεός, Γενιθήτω φῶς, καὶ ἐγένετο φῶς.

Καὶ λοιπὸν ἀμφισβήτησις οὐ μικρὰ ἀνέκυψεν ἐκ τούτου τοῖς Ἑσπερίοις καὶ τοῖς Ἀνατολικοῖς. τῶν γὰρ Ἑσπερίων ἐν τῷ σαββάτῳ νηστευόντων, τοῖς Ἀνατολικοῖς ἤρεσεν Ἰουδαϊκῷ ἔθει ἀριστᾶν. ὁ ἅγιος τοίνυν Σίλβεστρος ὥρισεν ἐν τῷ Σαββάτῳ νηστεύειν, καὶ ἐν τῇ πέμπτῃ μὴ νηστεύειν, ὥσπερ οὐδὲ τῇ Κυριακῇ, λέγων οὕτως, Τῷ μὲν σαββάτῳ, τοῦ δεσπότου ἐν τῷ τάφῳ ὑπάρχοντος, πάντας τοὺς μαθητὰς νενηστευκέναι· τῇ δὲ Κυριακῇ, τὸν δεσπότην ἐγειγέρθαι καὶ τοσαύτην χαρὰν εἰληφέναι τὴν Κυριακὴν ἡμέραν, ὅσον πένθος εἰλήφει τὸ σάββατον· καὶ τούτου χάριν χρῆναι ἐν τῷ Σαββάτῳ νηστεύειν ἕ-

բուն վերայ Նիկիոյ ժողովքն եւ խօսեցաւ։ Յունարէն Սեղբեստրոսի վարուց այս ընդարձակ հատուածս լատին խմբագրութեան մէջ ներմուծուած այն յաւելուածներէն մին համարելի է, որոց համար ըսինք, թէ նախկին և անյայտացած բնագրին մէջ չկայր հաւանօրէն։ Այս բանիս իբր ապացոյց դիտելու ենք, որ Եւսեբիոս Կեսարացին (տես Կենս. Կոստ. Դ. գլ. ԺԸ) Կոստանդիանոսի կու տայ հեթանոսական աւուրց բարեփոխութիւնն և Կիրակի և Ուրբաթ աւուրց նուիրագործութիւնը։

Եւ յոլովս եցոյց Տէր նշանս 'ի ձեռս նորա։

Էր վիշապ մի մեծ 'ի Տարպէա [1] 'ի լերինն, 'ի յայրի մի որջացեալ. և դուռն այրին պղընձի, 'ի դիւաց և 'ի կախարդաց, 'ի հնարից սատանայի կազմեալ. և զոհս 'ի կուսանաց ընդունէր նոյն ինքն սատանայ 'ի ձեռն վիշապին։ Նա և բազում վնասս մերձաւորացն առնէր, որք եկեալ տղա- յքն [2] զօրաքն Աստուածոյ՝ այլահաւատքն

καστον τῶν δυναμένων· τὸν γὰρ μὴ δυνάμενον, ὁ Θεὸς ὑπὲρ δύναμιν οὐδέποτε οὐδὲν ἀπαιτεῖ. ἐν δὲ τῇ πέμπτῃ ἡμέρᾳ, διὰ τὸ τῇ τοῦ δεσπότου ἀναλήψει κεκοσμῆσθαι αὐτὴν, καὶ Χρῆναι κοινωνεῖν ἀυτὴν τῇ τῆς ἀναστάσεως ἡμέρᾳ. πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὸ ἅγιον Χρίσμα τοῦ μύρου ἐν ταυτῇ τῇ ἡμέρᾳ κατασκευάζεσθαι, δὲ τοῦ δεσποτικοῦ σώματος ἀρχόμεθα κοινωνεῖν. ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ οἱ ἐν μετανοίᾳ τυγχάνοντες, συγχωρήσεως τῶν πταισμάτων καταξιοῦνται ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ τῶν φυλακῶν τὰ δεσμὰ ἀνίενται. ταῦτα μικρά τινα τῆς αὐτοῦ διδασκαλίας ἐκ πολλῶν παρεθέμεθα· λοιπὸν δὲ καί τινα τῶν θαυμάτων, ὧν δι' αὐτοῦ ὁ Θεὸς εἰς δόξαν τοῦ οἰκείου ὀνόματος πεποίηκεν φράσωμεν.

Ἦν δράκων παμμεγέθης ἐν τῷ Ταρπείῳ ὄρει, ἔνθα τε Καπετώλιον ἵδρυται. καὶ τούτῳ τροφὴν ἅπαξ ἐν τῷ μηνὶ γόητές τινες μετὰ παρθένων μαγευτρίων ἐπὶ τριακοσίοις [1] ἑξήκοντα βαθμοῖς, ὡσανεὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς καταχθονίοις κατιόντες, καὶ τελετάς μυσαράς ἐκιτελοῦντες, κατέφερον· οὗτος τοίνυν ὁ δράκων αἰφνίδιον ἀνιὼν, ἔξωθεν μὲν οὐκ ἐξείη· τοὺς δὲ γειτνιάζοντας πάντας θανατηφόρῳ ἄσθματι ἐλυμαίνετο, πάσης τῆς Ῥωμαίων πόλεως τὸν αἔρα φθοροποιὸν ἀποτελῶν. ὅθεν ἐκ τούτου λοιμικὴ νόσος τοῖς ἀνθρώποις πᾶσιν ἐνέσκηπτεν, καὶ μάλιστα τοῖς νηπίοις.

Ὁ οὖν Σίλβεστρος, ἔχων μετὰ τῶν

1. Մեր Գ և Ա օրինակք « Տարպէէ » կը գրեն, որ յուն. Ταρπεῖος կամ Ταρπήϊος էն յայմ անուամբ կը հնչէ. դժուար է ընդունել իբրև ընդօրինակողաց վրիպակ մի։ Իսկ Է Յայսմաւուրքն՝ փոխանակ լերան՝ Կապիտոլիոնի ապարանքին մէջ կը դնէ վիշապի բնակարանը։

2. Այս և հետևեալ տողերը թուլորովին կը

1. Հայերէն թարգմ. գըլխագրաց մէջ յիշուած չէ այրին խորութիւնն, սակայն Է Յայսմաւուրքն կը յայտնէ այդ պարագան՝ այսպէս. « Եւ աստիճանաւոր կանայք իջանէին ԳՃԿԵ աստիճանաւ առ վիշապն ».

և ասէին. Եթէ կարող իցէ Քրիստոսն քո խափանել զշնչառս վիշապին, զի տեսցուք և հաւատասցուք։

Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς ἀληθῆς πίστεως ἀμφισβήτησιν, εἰς τοῦτο φιλονεικήσας ἐλήλυθεν, εἰρηκότων αὐτῷ τοῦ ἐναντίου μέρους, Κάτελθε πρὸς τὸν δράκοντα, καὶ ποίησον αὐτὸν ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Θεοῦ σου κἂν ἕνα ἐνιαυτὸν ἀποσχέσθαι τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀναιρέσεως, καὶ πιστεύομεν τῷ Χριστῷ ὃν σὺ φῇς θείαν τινα δύναμιν ἔχειν. οἷς ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἔφη. Ὁ μὲν Χριστὸς ὁ ἐμὸς θείας δυνάμεως πλήρης ὑπάρχων, δεῖξαι καταξιώσει καὶ ἐν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἑαυτοῦ ἰσχύν· ἡ δὲ ὑμετέρα ἀπιστία, ἀλλα τινὰ ἑαυτῇ ἐφευρήσει, τῇ μὲν αὐτοῦ θεότητι μηδαμῶς ἐναντιούμενα, τῇ δε᾽ ὑμετέρᾳ σωτηρίᾳ πολεμοῦντα. τότε συγκαλεσάμενος τοὺς ἁγίους καὶ πνευματικοὺς ἄνδρας, πάσῃ τῇ ἐκκλησίᾳ τριήμερον νηστείαν ἐκήρυξεν· καὶ ταῖς εὐχαῖς καρτεροῦντες παρεκάλουν τὸν δεσπότην Χριστὸν, ἵνα καταξιώσῃ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, ὡς πάντοτε, καὶ νῦν προνοῆσαι, καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ἑαυτοῦ ὀνόματος φανερῶσαι.

Ասէ սուրբն. Եւ յայամ ցուցից ձեզ զզաւրութիւն Քրիստոսի Աստուծոյն իմո(յ)· և որք խնդրենն 'ի նմանէ, լինի պարգևատու։ Եւ քարոզեաց պահս և աղաւթք վասն խնդրոյն այնորիկ ժողովրդեանն Աստուծոյ։

տարբերին 'ի յունէն. զի վերջինս կը ծանուցանէ, թէ Սեղբեստրոս վէճի բռնուելով հեթանոսաց հետ, պայման կը դնէ, որ եթէ ինքը Քրիստոսի զօրութեամբ իջնէ այրին մէջ և սպաննէ զվիշապը, նոքա դառնան 'ի Քրիստոս. ասոր համար եկեղեցականաց ժողովք մ'ալ կը խմբէ և եօթնեայ պահս և աղօթս կը յանձնէ։ Իսկ հայը կ'ըսէ, թէ « այլահաւատքն » եկեալ կ'աղաչէին զնա։ Բ. Ցոյնը երեք էջի մէջ մանրամասն կը նկարագրէ Կապիտոլիոնի այրին խորութիւնն և Սեղբեստրոսի և Հռովմայ իշխանացումը՝ մասնաւոր պարագայիւք։ Իսկ հայն, ընդհանրականն մէկ էջի մէջ, — ըստ կամս, — կը համառօտէ զայն, յորմէ իսկ կը տեսնուի, թէ անոր նպատակը չէր Սեղբեստրոսի Վարուց ամբողջական թարգմանութիւն մ'ի լոյս ընծայել, այլ ըստ սովորին պատշաճի Ցայսմաւուրաց համար հակիրճ կենսագրութիւն մի ընել։ Այս բանս 'ի հետևեալն դեռ աւելի ակներև պիտի տեսնուի։

Եւ ՚ի կատարել աւուրցն այնոցիկ, երեւեցան ՚ի տեսլեանն առաքեալքն – հայրապետին – Պետրոս եւ Պօղոս [1], եւ ասեն. Մատոյ զանարիւն պատարագն սուրբ, եւ յետ այնորիկ առցես զԹէոդորոս եւ զԴիոնէսիոս քահանայն Աստուծոյ, եւ զՀռոմանոս [2] սարկաւագ, եւ գնացէք ՚ի յորջ վիշապին, եւ մեք ընդ ձեզ։ Եւ յորժամ հուպ լինիցիս ՚ի դուռն այրին, դիցես զդուռն եւ արկցես զախն, եւ ասասցես. Այսպէս ասեն առաքեալքն Քրիստոսի. մի՛ բացցի դուռնս այս մինչեւ ցաւր գալըստեանն Քրիստոսի։

Եւ արար որպէս հրամայեցաւ նմա ՚ի տեսլեանն։ Եւ խափանեցան այնուհետեւ նուէրքն եւ զոհք դիւականք, եւ մնացք մերձակայիցն։ Եւ լուեալ ա-

1. Առաքելոյս յիշատակութիւնը՝ միայն հայ գրչագրաց մէջ կը գտնուի, և հաւանօրէն յաւելուած մ'ըլլալու է. զի Ն Ցայսմաւուրքն՝ համեմատ յունին զՊետրոս միայն կը յիշէ.

2. Այս անունս ևս յունարէնի մէջ չկայ. ուստի կամ այն տեղ յիշուած Ռոմանոս Romanos սարկաւագի սխալ տառադարձութիւն մ'է, և կամ յաւելուած։

Τῆς τοίνυν τρίτης ἡμέρας τῆς ὁρισθείσης, ἐφάνη ὁ ἅγιος ἀπόστολος Πέτρος ἐν ὀπτασίᾳ τῷ μακαρίῳ Σιλβέστρῳ τῷ Ἐπισκόπῳ, λέγων, Λάβε μετὰ σοῦ Θεόδωρον, καὶ Διονύσιον, καὶ Φιληκκήσιμον [1] τοὺς πρεσβυτέρους, καὶ Ὀνωράτον καὶ Ῥωμανὸν τοὺς διακόνους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ εἰσόδῳ, πρὶν ἤ σε πρὸς τὸν δράκοντα, μετὰ αὐτῶν κατελθεῖν, προσένεγκε τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τῷ Θεῷ· καὶ μετὰ ταῦτα λήψῃ κατίναν, καὶ μετ' αὐτῆς κατελθὼν εἰρήσεις τὸ σπήλαιον ἔνθα ὁ δράκων κοικάζεται, ἐν ᾧ εἰσιν πύλαι χαλκαὶ ἔχουσαι κρικέλλους. μετὰ οὖν τὸ κατελθεῖν σε, ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἑλκύσεις πρὸς ἑαυτὸν τὰς πύλας, καὶ ἐν τοῖς κρικέλλοις αὐτῶν εἰσαγάγεις τὴν ἅλυσιν τῆς κατίνας, καὶ κλείσας ἐρεῖς, Ἰάδε λέγει ὁ ἀπόστολος τοῦ Χριστοῦ Πέτρος, Αὗται αἱ πύλαι οὐκ ἀνοιγήσονται ἄχρι τῆς φοβερᾶς, καὶ φρικτῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως τὴν δὲ κλεῖδα ἔνθα ἂν βούλει κατάχωσον.

Τότε οἱ Ἕλληνες κατιόντῳ ἁγίῳ Σιλβέστρῳ, ἐνόμισαν φόβον τινὰ, καὶ δειλίαν ἐμποιεῖν· αὐτὸς δὲ θαῤῥῶν, καὶ ἀπτόητος ὑπάρχων κατῆλθεν, καὶ πάντα τὰ προσταχθέντα αὐτῷ παρὰ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Πέτρου ἐπλήρωσεν· καὶ τῇ δυνάμει τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἠλευθερώθη πᾶσα ἡ πόλις ἐκ τοῦ θανατηφόρου ἄσθ-

1. Այս անունս հայերէնի մէջ կը պակսի՝ դրյդ ընդ Honoratusի, չգիտեմ ինչ պատճառաւ. Ն Ցայսմաւուրքն՝ Գ. քահանայս կը յիշէ, առանց անուան, և Բ սարկաւագունս, որով Հոնորատոս լինի սարկաւագ։

մենեցուն՝ փառաւորեցին զԱստուած. և յաւելաւ ժողովուրդ բազում 'ի Տէր, և հաւատային յԱստուած և մկրտէին ամր ըստ աւրէ։ Եւ բան վարդապետութեան սրբոյն աճէր և զաւրանայր առ ամենեսեան։

ματος τοῦ φονίου θυρὸς ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, καὶ ἐπέκεινα. διελθόντος τοίνυν ἑνὸς καὶ δευτέρου μηνὸς, οἱ τοῦ δράκοντος ὑπηρέται, γνῶντες ὅτι περὶ τὴν ἀλήθειαν ἡττήθησαν, καὶ ἀπεκλείσθη ὁ δεινὸς καὶ ὀλέθριος θὴρ ἐκεῖνος, εἰς τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου ἑαυτοὺς ῥίψαντες, ἐπίστευσαν τῷ Χριστῷ, καὶ ἐβαπτίσθησαν πάντες. Εν δὲ τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, δόγμα ἐξέθετο ὁ βασιλεύς·

ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ [1]

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ

ΑΘΛΟΦΟΡΟΥ ΕΥΣΙΓΝΙΟΥ

Ընդ ժամանակսն [1] ընդ այնոսիկ Կոստանդ տրիբուն գոլով և զաւրավար, և յաղթող 'ի պատերազմի Սարմատացոց, դարձաւ բազում աւարաւ և երևելի փառաւք,

« Κώνστας ὁ ποτὲ τριβοῦνος μετὰ τοῦτο βασιλεὺς γενόμενος. Ὄντος αὐτοῦ τριβούνου συμπάρημεν αὐτῷ ἐν παντὶ πολέμῳ. ἐξήλθαμεν δὲ εἰς πόλεμον τῶν Σαρμάτων καὶ ἐνικήσαμεν

1. Կոստանդեայ Քլորոսի պատմութիւնն, որ գրուած է հայ թարգմանութեան մէջ 3–4 էջեր, բոլորովին եկամուտ է. զի յունարէնի և լատիններէնի մէջ կը պակսի։ Այնու մանաւանդ ուսելի աչքի կը զարնէ, զի յոյնը միջագի պատմութենէն անմիջապէս վերջ կը յարէ Կոստանդիանոսի հալածանաց հրովարտակը, որով հայ թարգմանչին այս խօսքերը. « Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ Կոստանդ Տրիբուն », կը կորսնցնեն իրենց նշանակութիւնը, ժամանակագրական մեծ սխալ մի գործելով։ Եւ յիրաւի Կոստանդեայ Տրիբունութեան հետ ինչպէս կարէ միաբանիլ նորա որդւոյն Կոստանդիանոսի հալածանաց հրովարտակը. զի սա իւր հօր մահուանէն յառաջ յԱրևելս կայր, իբրև պատանդ, առ Դիոկղետիանոսի։

Մեր ներածութեան մէջ մատնանիշ ըրինք արդէն այս ներմուծեալ պատմութեանս հնագոյն աղբիւրը, այն է Եւսեբեայ վկային վերագրուած Կոստանդիանոսի ծննդաբանութեան պատմութիւնը. ուրեմն աստ կը հարցնենք միայն, ինչո՞ւ համար և ե՞րբ ներմուծուած է այդ գրութիւնը՝ Սեղբեստրոսի վարուց հայ

1. Ի ժամ տպագրութեան հասաւ այս ընդօրինակութիւնս, — Վատիկանի Ձեռագրատան թիւ 866 fol. 556 հնագոյն և դժուարընթեռնելի գրչագրէն։ Եւսիգնիոսի վկայաբանութեան երեք էջերն՝ գրեթէ բառական կերպով կը համաձայնին հայերէն թարգմանութեան, և անոր բնագիր ըլլալու մասին այլ ևս տարակոյս չի կայ։ Մ. Խորենացւոյ Բ. Գրոց ՁԳ գլխոյն հետ ունեցած աղերսն ևս անժխտելի է այսուհետև, որով Կարրիերի ենթադրութեանց հիմն՝ 'ի վեր կը տապալի։ Կոստանդիանոսի պատմութեան վերջին երեք պարբերութիւնքն,— այսինքն են Կայսեր ամուսնութեան, քրիստոնէից դէմ հանած հալածանաց և բռնութեան, — Եւսիգնիոսի մեզ հասած վկայաբանութեան մէջ կը պակսին. ուստի հայ թարգմանիչն կամ Խորենացւոյ ՁԳ գլխում աւանդածներն ընդլայնելով այն կերպարանքը տուած է, և կամ երկաքանչիւրն իսկ Եւսիգնիոսի վկայաբանութենէն զատ՝ Եւստաքիոսի ընդարձակ գրութիւնն ևս ունեցած են իրենց դիմաց, զոր 'ի վեր անդր յիշեցինք, և յորմէ յունարէն Ցայսմաւուրքն (Μηνὶ

և եկն 'ի քաղաքն 'ի պանդոկ մի.

և տեսեալ աղջիկ մի գեղեցիկ և իմաստուն,

կամեցաւ ննջել ընդ նմա 'ի գիշերին: Եւ յարուցեալ առաւաւտուն, ետ նմայ ձեռնագիր, և պարեգաւտ մի ծիրանի, վասն գիշերոյն անկողնոյն նշան և վարձ նմին: Եւ ինքն գնաց զճանապարհ իւր. և հասեալ 'ի Հռովմ, թագաւորեաց բազում և երևելի փառաւք:

Եւ առ իւր կին զդուստր Մաքսիմիանոսի թագաւորի, յորմէ եղև որդի անմիտ և անիմաստ. և վասն այնորիկ յոյժ տրտում էր, և տարակուսէր, որ ոչ ունէր իւր որդի, յետ

κατὰ κράτος, καὶ μετά χαρᾶς μεγάλης ὑπεστρέψαμεν. ἐπανερχομένων δὲ ἡμῶν ἐκ τοῦ πολέμου ηὕραμεν κατὰ τινα συγκυρίαν πανδοΧίον (πανδοχεῖον) ἐν τῇ ὁδῷ τῆς στρατίας (στρατείας). καί τις κόρη, Ἑλένη τῷ ὀνόματι, οὖσα εὔμορφος πάνυ καὶ ὡρέα (ὡραία) τῷ κάλλει ἐν τῷ πανδοΧείῳ ἐκείνῳ· ἐκέλευσε δὲ ὁ Κώνστας πίξαι (πῆξαι) τὸ σέδετον τῶν στρατιωτῶν ἐκεῖσε, καὶ διαπαύσασθαι τοῦ πόνου. Εὐφρε(αι)νομένων δὲ ἡμῶν ἠράσθη τῆς Ἑλένης ὁ τριβοῦνος, καὶ ἐκοιμήθη μετ' αὐτῆς τὴν νύκτα ἐκείνην· καὶ ὄρθρου ἀναστὰς ἐδωρήσατο αὐτῇ χητό(ῶ)να πορφυρέμβαφον, ἕνεκεν τοῖς τῆς κοίτης αὐτῆς καὶ ἐπάρας μετὰ τοῦ στρατοπαίδου αὐτοῦ ὁ Κώνστας, ἦλθεν ἐν τῇ Ῥώμῃ τὰ ἐπινίκια τοῦ πολέμου ἀπαγγέλλον. ἔδοξεν οὖν τῇ Συγκλήτῳ καὶ τῇ πόλει στέψαι τὸν Κώνσταν εἰς βασιλέα διὰ τὴν ἀνδραγαθίαν αὐτοῦ. Ἔλαβε δὲ γυναῖκα ὁ Κώνστας ἐν τῇ Ῥώμῃ, ἐξ ἧς ἔτεκεν υἱὸν μωρόν· καὶ περίλυ-

թարգմանութեան մէջ: Հաւանօրէն այն առթիւ և ժամանակամիջոցին թարգմանուած և ներմուծուած է, երբ Հայք Կոստանդինուպոլսոյ տօնը կամ յիշատակը միացուցին Սեղբեստրոսի տօնին հետ. զի 'ի հնումն առանձին և մի մի նուազ կը տօնէին: Իսկ որովհետև տօներու այս միացումն ԺԲ դարէն ալ վերջ եղած է. ուրեմն Սեղբեստրոսի Վարուց հայերէն խմբագրութիւնն իսկ այն ժամանակ պէտք է եղած դնել, և ոչ յառաջ:

Ցիրաւի, պէտք է դիտել առ այս, որ մեր հնագոյն Ճաշոցներն, Յայսմաւուրք և Տօնացոյցներն՝ Յունուար երկուքին կը դնեն Սեղբեստրոսի տօնը. իսկ 'ի 21 Մայիսի կարգեն զտօն Կոստանդիանոսի՝ իբր յիշեալ պատմութեամբը: Ուրեմն երբ կը տեսնենք այժմ Կոստանդիանոսի յիշատակը միացեալ Սեղբեստրոսի տօնին հետ, յ2 Յունուարի. և երկուքին պատմութիւն 'ի մի ձուլուած, այլ ևս չենք տարակուսիր թէ անոնց կենսագրութեանց թարգմանութիւնն ևս նոյն առթիւ եղած ըլլայ:

Αὐγούστῳ ε.), — ինչպէս կը վկայէ ընդօրինակողն, — Եւսեբիոսի Վարուց մասը միայն համառօտած է: Արդ եթէ հայերէնն ևս Յունարէն Յայսմաւուրքներէն, — զոյգէ թէ Cod. 819, կամ 866 էն թարգմանուած է, — այնուհետև այլ ևս չէ մարթ տարակուսիլ, թէ առնուազն Ժ որդ դարէն վերջ եղած ըլլայ այն թարգմանութիւնն, այնու զի այդ ժամանակէն յառաջ յունարէն գրուած Յայսմաւուրքներ չկան, կամ մեզ ծանօթ չեն:

Եւսեբիոսի վկայաբանութեան ամբողջ ընդօրինակութիւնն ունինք 'ի ձեռին, — յորում կ'ընդդիմաբանէ նա Յուլիանոսի, և Կոստանդիանոսի Պարսից դէմ ըրած մարտը և յաղթութիւնը կը նկարագրէ կարևոր պարագայիւք: Սակայն Կոստանդ'անոսի աղօրէն ծննդեան պատմութիւնը, զոր ընդարձակօրէն կ'ընէ, ստուգիւ հնութեան տիպ ունի. զի Յուլիանոս իսկ գիտէր զայն, և կ'ուզէ յԵւսեբիոսէ տեղեկանալ այնմ: Այս գրութիւնս մարթ է աղբիւր համարել Խորենացւոյ, Զոսիմոսի և հեթանոսական ժամանակագրին:

իւր թագաւորել նմայ 'ի Հռո(վ)մ։ Եւ արար խորհուրդ սինկղիտոսին [1], որ խորհրդականն կոչի, զի գտցի մանուկ մի իմաստուն և գեղեցիկ յորդեգրութիւն, որպէս թէ առ 'ի յինէն իցէ ծնեալ, ժառանգորդ իմո(յ) թագաւորութեանս։ Եւ հաւանեալ նորին կամացն սինկղիտոսին, առաքեն վասն խնդրոյն այնորիկ արս իմաստունս և հաւատարիմս։ Եւ շրջեալ 'ի քաղաքս և 'ի գեաւղս, ոչ հաւանէին պատահմանցն։

Եկին 'ի քաղաքն 'ի պանդոկ մի, ուր էր Հեղինա՝ որդւովն իւր Կոստանդեաւ [2].

πος ἦν σφόδρα. Συμβούλιον δὲ ποιήσας μετὰ τῆς Συγκλήτου φησὶν παῖδα εὔμορφον καὶ φρόνη(ι)μον ἀγαγεῖν ἐν τῷ παλατίῳ ἵνα διὰ μηρῶν μου ἐμβάλλω αὐτὸν καὶ υἱὸν ἀνακαλεσάμενος διάδοχον τῆς βασιλείας ἀναδείξω. Μὴ ἴ(εἶ)δῶς ὅτι τῇ προνοίᾳ τοῦ Θεοῦ υἱὸς αὐτῷ ἐγεννήθη ἐν τῷ παντοχίῳ. Συνέθετο δὲ πᾶσα ἡ σύγκλητος, καὶ ἀποστέλλουσι προτί(η)κτορας στρατευουμένους ἐν τῷ παλατίῳ ἐν τῇ ἀνατολῇ φόβῳ βασιλικῷ ὥστε ἀναζητῆσαι παιδίον εὔμορφον καὶ συνετὸν κατὰ τὸ διάταγμα τοῦ βασιλέως.

Οἱ οὖν προτήκτορες οἱ ἐξελθόντες εἰς ἀναζήτησιν τοῦ τοιούτου παιδίου, παριόντες ἔρχονται δι' ἐκείνης τῆς ὁδοῦ, ἔνθα ἡμεῖς ἐκ τοῦ πολέμου ἐπιστρέψαντες διήλθαμεν, καὶ κατέλυσαν ἐν τῷ παντοχίῳ ἐκείνῳ, προσδί(ή)σαντες τοὺς ὕ(ἵ)ππους αὐτῶν ἔξωθεν τοῦ ταβερνίου, καὶ εὐοχοῦντο, καὶ εὐφραίνοντο. Τὸ δὲ παιδίον Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς Ἑλένης, ὃν συνέλαβεν ἀπὸ Κώνστα τοῦ βασιλέως, ἔτι ὄντος αὐτοῦ τριβούνου, ὢν ὡς ἐτῶν ιβ, εὐωχουμένων τῶν προτηκτό-

1. Այս բառս ուղղակի տառադարձութիւն է յուն. συγκλήτος ին քան թէ լատ. senatus դպրական անուան. չորեքս կրկնուած է և գրչի սխալ չի կրնար համարուիլ. մանաւանդ թէ Ա և Գ գրչագիրք մեր դեռ աւելի հեշտ “ սինկղիտոս „ կը գրեն։ Ուրեմն ասկէց իսկ կը հետևի, թէ այս պատմութիւնս յունարէն հին բնագրէ մի թարգմանուած է ուղղակի, և ոչ թէ 'ի լատիներէնէ։ Իսկ յուն. γ տառը թերևս K տառին քով գալով քերականական կանոնի մի համաձայն՝ ն ձայնը առած է։

2. Մեր գրչագրերն՝ միայն Կոստանդին կը գրեն երկիցս, փոխանակ Կոստանդիանոսի = Κωνσταντῖνος. բայց որովհետև բազմիցս ուղիղ ձևով ևս գրուած է. ուստի աւելի գրչութեան վրիպակ, քան թէ գրչագրի տարբերութիւն համարելի է այն երևոյթը։

Եւ տեսին զմանուկն Կոստանդին կայտառ և գեղեցիկ տեսանելով 'ի խաղս ։ Ընթացեալ մանկանն նըստաւ 'ի վերա(յ) երիվարի նախարարին, կամէր արշաւանս առնել ։ Եւ անդէն ապտակեալ զնա զինուորացն, 'ի վայր ընկեցեալ 'ի ձիոյն ։ Եւ լուեալ զայն Հեղինեա(յ) մաւր նորա, առաքեաց առ նոսա. Թէ զորդի Թագաւորին պարտ(?)է զան հարկանել ։ Եւ նոքա պքանչացան, և ասեն. Ջիա՞րդ, և կամ զի՞նչ աւրինակաւ մանուկս է որդի Թագաւորին ։

Իսկ նա պատմեաց զժամանակն և զտարին և զաւրն և զժամ յղութեան 'ի Կոստեայ. յորժամ դարձեալ գայր 'ի յաղթութեան պատերազմէն.

յորս և բարեբախտիկ եղեալ Թագաւորեաց ։ Եւ այս գիր Կոստա(յ) Թագաւորի, և հաստատարիմ վկա(յ) ծիրանի պարէգաւտս, զոր եցոյց նոցա.
որ և ինքն իսկ Թագաւորն տեսեալ զգիրս և զպարեգաւտս, գիտէ ճըշմարիտ զասացեալս. և վասն այնորիկ մանուկս յանուն հաւր իւրո(յ) Կոստայ [1] Կոստանդիանոս կոչեցաւ ։

1. Դիտելու է որ լատիներէն Constantius է,

ρων, τερπόμενος μᾶλλον τῆς τύχης καλοῦσις (σης) τοῖς πατρό(ῴ)οις βασιλείοις, προσήλλατο τοῖς ἵπποις. Εἷς δὲ τῶν προτηκτόρων ἐξελθὼν ἐποπτεῦσαι τὰ ζῶα καὶ θεωρῇ (θεωρεῖ) τὸν Κωνσταντῖνον καθήμενον ἐπὶ τοῦ ἵππου· καὶ ἐμβριμησάμενος δίδωσιν αὐτῷ· μὴ ἀτάκτη(ει) παιδίον οὔπω αὔτω γὰρ ἐστρατεύθης. Ἀλγήσας δὲ ἐπὶ τῇ πληγῇ, εἰσελθὼν κόσσον καὶ λέγει τῇ μητρί. Θεραπεύσασα δὲ τὸ παιδίον λέγει τῷ δείραντι αὐτὸν· ἀδελφὲ, μὴ δέρε τὸ παιδίον, ὅτι υἱὸς βασιλέως ἐστίν. Ὁ προτήκτο(ω)ρ ἀποκριθεὶς εἶπεν· ὁ βασιλεὺς ἕνα υἱὸν ἔχει καὶ τοῦτον φρενοβλαβῆ· καὶ πῶς σὺ λέγεις, ὅτι υἱὸς βασιλέως ἐστίν; οἱ προτήκτορες ἐκπληττόμενοι ἐπὶ τῷ λόγῳ αὐτῆς εἶπον· τὴν σωτηρίαν σοί(σὺ) τοῦ Κέ(αί)σαρος, καὶ τὴν ἀθανασίαν τῶν Θεῶν παίζη(ει)ς, ἢ ἀλήθειαν λέγεις; Ἡ δὲ ἐξο(ω)μόσατο αὐτοῖς κατὰ τῆς νίκης τοῦ Κέ(αί)σαρος λέγουσα, ὅτι υἱὸς βασιλέως εστίν. Ἀπιστούντων δὲ αὐτῶν λέγουσι· Πόθεν ἡ ἀπόδειξη(ι)ς, ὅτι ταῦτα οὕτως ἔΧει; Ἡ δὲ λέγει αὐτοῖς· ἢ (εἰ) βούλεσθαι(θε) μαθεῖν, ἀκούσαται(τε). ὁ βασιλεὺ, τριβοῦνος ἔτι ὤν, πορευθεὶς ἐν τῷ πωλέμῳ τῶν Σαρμάτων, καὶ νικήσας αὐτοὺς, ἐπανιὼν ἐκοιμήθη μετ' ἐμοῦ, καὶ λαβοῦσα κατὰ γαστρὸς ἐγέννησα τοῦτον.

Ἢ (εἰ) δὲ ἀκριβῶς θέλετε πι(ει)σθῆναι, ὅτι ἀληθῆ ὑμῖν εἴπω(ο)ν, δεικνύω ἡμῖν καὶ τὸν μυ(ι)σθὸν τῆς κοίτης μου. καὶ ἔδειξεν τὸν πορφυρέμβαφον Χη(ι)τό(ῶ)να.

Եւ իբրև ստուգեցին որդի Կոստա(յ), անկան և երկիր պագանէին նմայ նախարարքն. և ուրախութեամբ ուրախ եղեւ։ Եւ շքով և պատուով զարդարեցին զմանուկն, և սպառազինեալ՝ հեծուցին յերիվար ընտիր, և առեալ գնացին. և զգիրն և զծիրանի պարեգաւտն ընդ իւրեանս առին հաւատարիմ վկայ որդ(ւ)ո(յ) Թագաւորին։

Եւ եկեալ հասեալ 'ի Հռոմ, և յանդիման լեալ Թագաւորին, պատմեն որ ինչ ասացաւ միանգամայն նմա 'ի Հեղինեա(յ). և ցուցին զգիրն և զծիրանի պարեգաւտն. և առաջի կացուցին զմանուկն։ Եւ ստուգեալ գիտաց եթէ որդի նորա(է). որ և զնմանութիւն ցուցանէր տեսողացն, թէ որդի Թագաւորին է, և ոչ կարծիս ունել. և ուրախութեամբ ուրախ լինէր մեծամեծաւքն 'ի վերա(յ) որդւո(յ) իւրո(յ) Թագաւորն. և գիրկս արկեալ համբուրէր զորդին, և ցնծայր և զուարճանայր յերևումն որդ(ւ)ոյն. միանգամայն գեղեցկութեան և առողջութեան մանկանն, և յիմաստութեան պատասխանիսն, որ խօսէին առ նա

Εἰδότες δὲ οἱ προτήκτορες ἐχάρησαν χαρὰν μεγάλην σφόδρα· καὶ ἐπιβιβάσαντες τὸ παιδίον ἐπὶ τὸν ἵππον,

ἐξῆλθον μετὰ σπουδῆς ἄραντες τὸν χιτό(ω)να μεθ' ἑαυτῶν.

Ἐλθόντων δὲ αὐτῶν ἐν τῇ Ῥώμῃ προσῆλθον τῷ βασιλεῖ ἐπιδή(εί)ξαντες καὶ τὸν χη(ι)τῶνα καὶ τὸ παιδίον παρέστησαν καὶ λέγουσιν· δεόμεθα τοῦ κράτους σου· ἐπίγνωθη (ἐπίγνωθι) τὸν χιτό(ῶ)να τοῦτον, ὃν ἡ θειότης ὑμῶν ἐδωρήσατο κόρῃ τινὶ ἐν τῷ πανδοχίῳ.
ἐπέγνω δὲ ὁ βασιλεύς.

և ըստ կանոնի նախնեաց տառադարձութեան պիտի լինէր Կոստանդ կամ Կոստանդին, ինչպէս որ գործածուած է Խորենացի և Եւսեբիոսի պատմութեան հին թարգմանիչն։ Ուրեմն Կոստա կամ Կոստաս ձևը, որ երկիցս և երիցս կրկնուած է Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանութեան մէջ, կամ ընդօրինակութեան վրիպակ է, և կամ պէտք է ըսել, թէ այնպիսի ժամանակի մը մէջ եղած է այն թարգմանութիւնն, երբ լատ. t և յուն. τ տառերն իրենց հնչումը փոխած էին, ինչպէս այսօր Փրանսերէնի մէջ. և հաւանօրէն այսպիսի փոփոխութիւն մի խաչակրաց Կ. Պոլսոյն առնելէն վերջ եղած է։

Թագաւորն և սինկղիտոսն բանս հըրճուանաց և հմտութեան ։ Եւ տայր զնա յուսումն իմաստութեան, և զարգանայր հասակաւ և իմաստութեամբ. և հաճո(յ) էր Թագաւորին և ամենայն մեծամեծացն ։

Τότε λέγουσιν οἱ προτήκτορες· τοῦτο τὸ παιδίον ἐκ λαγόνων τοῦ κράτους ὑμῶν ἐτέχθη· καὶ πλησθῆ(εἰ)ς χαρᾶς ὁ βασιλεὺς ἔζωσεν αὐτὸν παραχρῆμα κόμητα, παραδο:ς αὐτῷ :ε νούμερα, ἐν οἷς κἀγὼ ἤμην ἐν τῷ ἀριθμῷ ,ου.

Եւ տեսեալ զյառաջադիմութիւն պատանեկին Կոստանդիանոսի, Թագաւորին և սինկղիտոսին, Նախաձենէն[1] զնա 'ի կայսերական պատիւ, երևելի փառաւք ։ Եւ տան նախարարս և գունդս բազումս ։

Եւ յետ այսորիկ լինի մարտ պատերազմի ընդ Հռո(վ)մայեցիս և ընդ Բիւզանդացիս ։ Եւ առաքէ Թագաւորն Կոստ՝ զորդին իւր զԿոստանդին ընդդէմ նոցա 'ի պատերազմ բազում զաւրաւք ։

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ παρατάξασθαι ἡμᾶς εἰς τὸν πόλεμον τὸν κατὰ τὸ(ῶ)ν Βιζαντί(υ)ων· συμβαλόντων δὲ ἡμῶν ἐκόπησαν ἐξ ἡμῶν πέντε νούμερα. Ἡ δὲ ὁ Κωνσταντῖνος πήξας τὸν παπυλεῶνα καὶ τὸ σέδετον ἐν τῶ τόπῳ ἐν ᾧ νῦν ἐστὶν ὁ φόρος τοῦ μεγάλου βασιλέως Κωνσταντίνου· καὶ ἦν ἀδημονὼν ὁ Κωνσταντῖνος σφόδρα ἕνεκεν τῆς κοπῆς τῶν στρατιωτῶν. Συνάπτομεν οὖν ἐκ δευτέρου· καὶ πάλιν ὁμοίως ἐκόπησαν ἐξ ἡμῶν ἕτερα τρία νούμερα. Εἰδότες δὲ τὸ ἑαυτῶν νίκος οἱ Βι(υ)ζάντιοι ἐτάξαντο τῇ μιᾷ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ συγκροτεῖν τὸν πόλεμον καὶ λαβεῖν ἡμᾶς αἰχμαλώτους. Ἤμεσθα οὖν ἀδημονοῦντες ἐπὶ πολύ. δακρύων δὲ Κωνσταντῖνος ὁ κό-

Եւ յաղթահարեցին Բիւզանդացիքն զզաւրսն Կոստանդիանոսի ։

Եւ յոյժ տրտմեալ և տարակուսեալ հոգայր, թէ զի՞նչ արասցէ առ վաղիւն 'ի պատերազմ, տրտմեալ նընջէր ։

1. Զորս գրչագիրը մեր այսպէս կը գրեն ։ Այս բառս թարգմանութիւն է յուն. προχειρίζω բային, որ կը նշանակէ յառաջ մատուցանել, ընտրել՝ Հին թարգմանչաց քով բնաւ գործածուած չէ. առաջին անգամ Սոկրատայ պատմութեան հայ թարգմանութեան մէջ և ապա Գր. Տղայի Թղթոց մէջ գործածուած է ։

Եւ տեսանէ [1] 'ի տեսլեան գիշերին Կոստանդին աստեղաց նշան խաչի,

և բան՝ զի ասէր յումեմնէ. Զայս նշան արարեալ առաջի, յաղթեսցես պատերազմիդ և ամենայն մարտից։

Եւ 'ի խնդութենէն զարթեաւ, և կոչեաց վաղվաղակի զքուրմսն հեթանոսաց, և պատմեաց զտեսիլն, և ասէ ցնոսա. Որո՞(յ) Աստուծոյ է նշանս այս, որ ցուցաւ ինձ 'ի գիշերիս։ Եւ ասեն. Ոչ է նշանս այս աստուածոց մերոց. այլ խաչելոյն Քրիստոսի Աստուծոյն քրիստոնէից։ Կոչեաց և զքրիստոնեայսն, որ էին 'ի զաւրուն, և ասէ. Զի՞նչ է նշանս այս զաւրութի(եա)ն առ քրիստոնեայս, որ երևեցաւ ինձ։

Եւ նոքա ասեն. Այս նշան Քրիստոսի Աստուծոյն մերո(յ) է երկնաւոր թագաւորին, որ երևեցաւ քեզ։ Սա է յաղթութեան նշան խաչին Քրիստոսի. զի սովաւ յաղթահարե-

μης ἐπὶ πολλὰς ὥρας καὶ πενθῶν διηνεκῶς ἐξέ(αί)φνης θεωρεῖ εἰς τὸν οὐρανὸν γραφὴν Ἑλληνικοῖς γράμμασιν δι' ἀστέρων γεγραμμένην· Κωνσταντῖνε ἐπίγνωθη(ι) τὸν σώζοντά σε Θεὸν καὶ νικήση(ει)ς τὸν πόλεμον. Ἔχθαμβος δὲ γενόμενος ἐπὶ τῷ ἐνδόξῳ θεάματι, πάλιν ἐκ δευτέρου προσέσχεν καὶ ἴδεν σταυρὸν ἄποθεν ἐν τῳ οὐρανῷ, καὶ δι' ἀστέρων ὁμοίως ἔγραφεν ἐν τῷ φε(αι)νομένῳ σταυρῷ.

Ἐν τούτο(φ) νικήση(ει)ς τὸν πόλεμων.

1. Կոստանդիանոսի պատմութեան այս մասն, այսինքն է խաչի նշանի երևումն, վաւերական և ստոյգ աղբերէ առնուած է, զի Եւսեբիոսէն սկսեալ Յունաց պատմագիրք առհասարակ մէջ կը բերեն. միայն թէ յիշեալ պատերազմը յԱրեմուտս և ընդդէմ Մաքսենդեայ եղած կը պատմեն, և ոչ թէ Բիւզանդացւոց կամ Մաքսիմիանոսի դէմ։ Հաւանական է, թէ Կոստանդիանոս՝ զՄաքսիմինոս ալ պարտած ըլլայ. բայց անանուն հեղինակս երբ խաչի երևման դէպքը կ'ուզէ միացնել անոր հետ, ժամանակագրական մեծ սխալ մը գործած կ'ըլլայ, և անով հանդերձ ժամանակի մեծ խոտորոյը զոյած չէ։

ցաւ Թշնամին արդարութեան, և լուծաւ բռնութիւն մահու, և աւետիք յարութեան՝ հաւատացելոց պարգևեցան. և մեզ զէն տուաւ 'ի Քրիստոսէ ընդդէմ երևելի և աներևոյթ Թշնամ(ւ)ոյն: Եւ զայս արասցես առաջի քո, յաղթեսցես. և գիտասցես, եթէ ճշմարիտ է տեսիլն, և տասցեալքս առ 'ի մէնջ: Եւ հաւատաց կայսրն Կոստանդիանոս. և հրամայեաց առնել զաւրինակ խաչին որպէս երևեցաւ նմա 'ի տեսլեանն:

Եւ եղև 'ի վաղիւն պատերազմ սաստիկ: Եւ հրամայեաց զնշան խաչին կայսրն Կոստանդիանոս առաջի իւր և զաւրացն մտանել 'ի մարտն: Եւ իբրև խմբեցաւ մարտն, պարտեաւ Մոփսիփիանոս [1] և զաւրքն իւր, և բիւզանդացիքն և աւգնականք նոցա. և հարան 'ի ճակատու անդր բազումք: Եւ զաշխարհն յինքն դրաւեաց և զԲիւզանդիոն. և զմնացեալսն փախստական արարեալ՝ դարձաւ յաղթութեամբ և պարծանաւք խաչին նշանի:

Καὶ ἔκθαμβος γενόμενος, εἰς μηδὲν ὑπερθέμενος, ἐποίησεν εὐθὺς διὰ ξύλου τινὸς τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ προηγεῖτο τοῦ πολέμου. Συνάπτομεν οὖν τῇ ἑξῆς ἡμέρᾳ τὸν πόλεμον,

καὶ ἐνικήσαμεν τοὺς Βυζαντίους κατὰ κράτος· καὶ ἐλάβομεν (τὴν πόλιν) καὶ τὴν περίχωρον αὐτῶν καὶ ἐσκυλεύσαμεν αὐτούς.

Ἰδὼν δὲ ὁ Κωνσταντῖνος τὸ τρόπε(αι)ον τοῦ πολέμου καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Σταυροῦ, ἔπηξεν τὸν σταυρὸν ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ [1], ἐν ᾧ καὶ ὁ φόρος ἐκ τῆς ταινύω. ἀπέστειλεν δὲ τῷ πατρὶ αὐτοῦ Κώνστᾳ, γράψας οἰκοδομῆσαι πόλιν

1. Ա և Գ օրինակք են այսպէս ունին. սակայն կարելի է զՄոփսիփիանոս՝ անունը Մոփսիփնոսի սխալ յառաջբերութիւն համարել. որովհետև, ստոյգ պատմութիւնն՝ մօտ 'ի Մոսսէլվիոս եղած կը համարի (յամի Տեառն 308) Մաքսիմիանոսի մարտն ընդդէմ Կոստանդիանոսի և ձերբակալութիւնը, և ոչ եթէ 'ի Բիւզանդիոն: Ուրեմն Բիւզանդիոնի քով եղած պատերազմը, կամ յամին 313 Նիկոմիդիոյ քով Լիկինիոսի՝ ընդդէմ Մաքսիմոսի մղած նաւամարտն է, և կամ յամին 322 ճակատամարտն, զոր Կոստանդիանոս և իւր որդին Կրիսպոս տուին ընդդէմ Լիկինիոսի, հանդէպ Հիւսկիւտարի, և Բիւզանդիոն բացաւ իր դըռները յաղթականին դիմաց:

1. Cod. 819 ἔνθα ὁ πορφυροῦς κίων ἵσταται ἐν Κωνσταντινουπόλις.

Եւ Մաքսենտիոս յաղթահարեալ և ոչ կարացեալ ընդդէմ կալ, խորհէր նենգութեամբ կորուսանել զԿոստանդիանոս կայսրն։ Իսկ նախախնամութիւնն Աստուծոյ օգացուցանէր նմա, որ գիտէր զնորա ապառնիսն 'ի հաւատս։ Եւ ոչ ուրեք կարէր վնասել նմա թէպէտ և խորհէր 'ի չարութիւն. այլ յամենայնի քարշեալ և քարշեքարշելի եղեալ, և յաղթող էր նշանաւ խաչին։ Եւ զամենայն հակառակորդս իւր, և զամենայն ամբարիշտ նախատողսն սատակէր նշանաւ խաչին։

Եւ տեսեալ Դիոկղետիանոսի ամբարշտի զյաղթող նահատակութիւն Կոստանդիանոսի կայսեր, խորհուրդ արարեալ ընդ սինկղիտոսին, փեսայացուցանել զնա 'ի դուստր իւր Մաքսինոյէ[1], որ էր սիրելի հաւրն և միա-

1. Այսպէս գրուած է նաև Ա և Գ օրինակաց մէջ. սակայն Ե Յայսմաւուրքն ընդհակառակն « Մաքսիմինա » կը գրէ, ըսելով, թէ « Էր դուստր Մաքսիմիանոսի թագաւորին և կին Դիոկղետիանոսի »։ Այս վերջին աւանդութիւնս, որ աւելի ճիշդ է և հաւանական, լաւագոյն աղբերէ մի կը յառաջագայի։

ἐκεῖ ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ. καὶ ἐπιτρέψαντος, ἐποίησεν τὸ τεῖχος τῇ πεποιθήσει τοῦ Ἐσταυρωμένου Χριστοῦ, καὶ ποιήσας ἐπινίκια. Ἰδοὺ ἤκουσας βασιλεῦ τὰς δυνάμεις τοῦ Χριστοῦ. Ἴδε, ὁ υἱὸς τῆς ἁμαρτίας ἐπέγνω τὸν Χριστὸν, καὶ σοὶ(σὺ) ὁ δοκῶν ποτε υἱὸς εἶναι τῆς δικαιοσύνης, ἠθέτησας καὶ ἀπέστης ἀπ' αὐτοῦ.

Θέλη(ει)ς διηγήσομαι ἕτερον θαῦμα, πῶς ἐβοήθησε αὐτῷ ὁ Θεὸς ἐν τῷ πολέμῳ τῶν Περσῶν [1] τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ; Τότε

1. Պարսից դէմ տուած այս պատերազմս, թուի յիշել այն, զոր Գաղերիոս և Լիկինիոս տուին ընդ դէմ Ներսեհի յամ 313 ամին, որով կռեցան և 40 ամեայ դաշինք խաղաղութեան։ Հաւանօրէն պատմեին Կոստանդիանոս եւս յղեցաւ 'ի Դիոկղետիանոսէ ընդ Գաղերիոսի, և մեծ քաջութիւն եւս ցոյց տուաւ։ Սակայն վկայաբանութեանս հեղինակն խաչին երևման պատմութեամբ կը շփոթէ պարսկական պատերազմը՝ ընդ դէմ Մաքսենտիոսի ըրածին հետ։ Բայց այնու բաղդաւոր է քան զհայն, զի չյիշէ յանուանէ զՄաքսենտիոս և ոչ զՄաքսիմիանոս։ Յայսմ Խորենացին քով կը համաձայնի Եւսեբիոսի վկայաբանութեան։

ծին. զի ոչ ունէր այլ ուստր կամ դուստր՝ բայց 'ի նմանէ։ Եւ հաճոյ եղեւ սինկղիտոսին և ամենայն պատճաւորացն։

Դիոկղետիանոսի ասելն, յարդարէին զհարսանիսն ըստ աւրինի թագաւորացն, գերապայծառ և առատաբար, և բազում փառաւք մեծարեաց զորդիացեալն[1] իւր։ Եւ զթագաւորութիւնն և զամենայն ինչս իւր նմա խոստացաւ տալ։

Այսոցիկ այսպէս եղելո(ց), և զբաւ լինել ժամանակի հարսանեացն,

ապա հասանէր համբաւ մահու Կոստա(յ) հաւր Կոստանդիանոսի կայսեր։ Եւ առեալ զկին և զաւրս իւր գնացեալ եկն 'ի Հռո(վ)մ[2]. և թագաւորեաց փոխանակ հաւր իւրո(յ) 'ի Հռոմ, և 'ի վերա(յ) ամենայն աշխարհին։ Եւ նուաճեաց զամենայն աշխարհն ընդ ձեռամբ իւրով, և սպան զամբարիշտ թագաւորսն. և տիրեաց ամենայն

ἀνέγ(κ)ραξεν ὁ στρατὸς λέγων· Εὐσίγνιε, μὰ τὴν ἡγί(ει)αν τοῦ βασιλέως Ἰουλιανοῦ, ἀσμένο(ω)ς σοῦ ἀκούομεν. Ὁ δὲ Ἰουλιανὸς οὐδ' ὅλως ἠγανάκτησεν. Ἐπειδὴ πὲρ κατὰ τῆς ὑγί(ει)ας αὐτοῦ ὤμιοσεν ὁ δί(ῆ)μος καὶ ὁ στρατός· ἐπέτρεψεν οὖν αὐτὸν τοῦ λέγειν. Μέγε φησίν· Ἐμοὶ γὰρ ταῦτα ὡς μῦθοι· γραεικοὶ ἐνηχοῦσιν ἐν τοῖς ὀσίν μου. Εὐσίγνιος λέγει· Οἶδα κἀγὼ, βασιλεῦ· οὐ γὰρ ὑπὲρ τῆς ἐμῆς μωρίας ταῦτα φθέγγομαι, ἀλλὰ διὰ τὸν παρεστῶτα στρατόν. Σὺ γὰρ ἀπόλου τετύφλωσε(αι) ὑπὸ τοῦ φίλου σου τοῦ Σατανᾶ. Περιστραφὴ(εὶ)ς δὲ εἰς τὸν ὄχλον ὁ Εὐσίγνιος ἤρξατο λέγειν· Ἐπέκειτο πόλεμος κατὰ τὸν κε(αι)ρὸν ἐκεῖνον ἀδελφοί, καὶ ἐτελεύτησε Κώνστας ὁ βασιλεὺς ὁ πατὴρ Κωνσταντίνου· καὶ διεδέξατο τὸ βασίλειον τοῦ πατρὸς Κωνσταντῖνος· καὶ μεταπέμψάμενος εἰς τὴν θεοφιλεστάτην αὐτοῦ μητέρα Ἐλένει(η)ν διὰ γραμμάτων αὐτοῦ, ἀπέστειλεν αὐτὴν ἐν Ἱεροσολύμοις ἀνα-

1. Այս բացատրութիւնս, որ նոյն է Խոր. Բ. ՁԳ. երկրորդ պարբերութեան հետ, անժխտելի ցոյց մ'է. թէ այս և յաջորդ պարբերութիւնն՝ անոր առնուած են։

2. Այս անուան մէջ իսկ յուն. ω տառն երբեմն Օի հաւասար՝ Ո գործածուեր է, փոխանակ ովի։ Այս իսկ՝ օ եկամուտ տառի ներմուծման արդիւնք է, որ Կիլիկեցւոց ժամանակ մուտ գտաւ մեր մատենագրութեան մէջ։ Ուրեմն հետեւութիւնն յայտնի է։

արեւմտեան աշխարհին, նշանաւ խաչին, որ երեւեցաւ նմայ։

ζητῆσε(αι) τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ, δεδοκὼς αὐτῇ τὸ διάδι(η)μα τῆς βασιλείας. Ἐλθοῦσα δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ λαβοῦσα τοὺς ἴλους τοὺς ἐμπαγέντας ἐν τῷ σώματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐποίησεν χαλινὸν τοῦ ἵππου, ἐφ' ᾧ ἐπεκάθητο ὁ υἱὸς αὐτῆς, εἰς τρόπαιον τοῦ εἶναι ἐν παντὶ πολέμῳ.

Ὁ δὲ πανευσεβὴς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ἀκούσας περὶ τοῦ πολέμου τῶν Περσῶν, ἐκλεξάμενος νούμερα ή, ἐν οἷς κἀγὼ ἤμην, παρεγένετο. Ἐξέ(αί)φνης δὲ ἐπικαταδραμόντες οἱ Πέρσε(αι) δόλῳ συνέλαβον ἡμᾶς νυκτὸς, καὶ οἱ μὲν ἐξ ἡμῶν ἐκόπησαν, οἱ δὲ ἐφύγαμεν. Συλλαβόμενοι δὲ τὸν εὐσεβῆ βασιλέα Κωνσταντῖνον, οἱ Πέρσαι ἔδησαν αὐτὸν ἐν παίδες (πέδαις). ἐγὼ δὲ καὶ οἱ ἑταῖροι μου ἐν τόπῳ ἀλσώδει ἐκρύβημεν. Οἱ δὲ συλλαβόμενοι τὸν Κωνσταντίνον ἔταξαν γενέθλιον ἑορτῆς αὐτῶν ἐπιτελέσε(αι) ἐν τῷ ναῷ τοῦ Θεοῦ αὐτῶν. κἀκῆ(εῖ)τὸν βασιλέα ἡμῶν ἐπισφάξε(αι) ἐπὶ τοῦ βο(ω)μοῦ τοῦ βδελύγματος αὐτῶν. Κατὰ συγκυρίαν οὖν ἐξῆλθαν οἱ δούλοι τῶν Περσῶν ἀπὸ τοῦ ναοῦ, ὀφί(εί)λοντες ξύλα συνέ(ά)ξαι, καὶ ἤγγη(ι)σαν ἐν τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ ἡμεῖς ἐκρυπτόμεθα. ὡς δὲ ἔμελλον κόπτειν τὰ φρύγανα καὶ τὰ ξύλα, ἐξελθόντες ἡμῖ(εῖ)ς ἐκυκλώσαμεν αὐτοὺς καὶ ἐκρατήσαμεν. Εἰδῶ(ο)τες δὲ ἡμᾶς, ἐγίνοντο ὡσὴ(εὶ) νεκροί. Ἐπηγγελάμεθα δὲ αὐτοῖς τὴν ζωὴν ἤ(εῖ)περ ἀναγγελοῦσιν ἡμῖν πᾶσαν ακρίβί(ει)αν διὰ τὸν βασιλέα ἡμῶν Κωνσταντῖνον. Οἱ δὲ φο(ω)νηθέντες προσέπεσαν τοῖς ποσὶν ἡμῶν λέγοντες, ὅτι δοῦλοι ὑμῶν ἐσμεν ἡμεῖς καὶ τὰ κελευόμενα ἡμῖν ποιοῦμεν. μὴ δ'ἀποκτείνεται(ε) ἡμᾶς, κύριοι ἡμῶν. καὶ λέ-

γομεν ὑμῖν πᾶσαν τὴν ἀλύθειαν. Καὶ ἐξο(ω)μοσάμεθα αὐτοῖς, ὥστε μὴ ἀποκτῆ(εῖ)ναι αὐτοὺς ἵνα τὴν ἀλήθειαν ἡμῖν εἴπωσιν. Οἱ δὲ εἶπον· γενέθλιον ἔταξαν οἱ ἄρχοντες ἡμῶν καὶ ὁ βασιλεὺς, ὥστε αὔριον ἐπιθῦσαι τὸν Κωνσταντῖνον ἐν τῷ ναῷ ἐπὶ τοῦ βο(ω)μοῦ. Ἔστι δὲ τύ(εῖ)χος κύκλῳ ἔνθα διάκειται· μία δὲ εἴσοδος εἰσάγει δι' ἀυτοῦ τύχους ἐπὶ τὸν βωμόν. οὐκ ἔστι δ'ἔθος τοῖς ἄρχουσιν ἡμῶν καὶ τῷ βασιλεῖ καὶ τῷ ἔθνη(ει) μετὰ ξύφους τοῖς θεοῖς ἡμῶν λατρεῦσαι. ἀλλὰ πάντα τὰ ὅπλα καταλιπόντες, εἰσέρχονται χορεύοντες καὶ ὑμνοῦντες τοὺς θεοὺς αὐτῶν· καὶ μετὰ ταῦτα θύουσιν. Ἡ(εἰ) οὖν προσθεμίᾳ τῆς θυσίας αὔριον ἐστὶν. περιποιήσασθαι(ε) οὖν ἡμᾶς ἕως τῆς αὔριον· καὶ ὅτε ἄρχονται χορεύειν, ἀναγγέλλομεν ὑμῖν. καὶ κοινῇ συμφωνίᾳ λαβόντες τὰ ὅπλα, κατακόπτομεν αὐτοὺς, καὶ οὕτω μετὰ σωτηρίας περιποιήσασθε τὸν βασιλέα ἡμῶν μετὰ εἰρήνης. Ἡμεῖς δὲ ἐποιήσαμεν οὕτως. Ὡς οὖν εἰσήγαγον ἐκεῖνοι ἐκεῖ τὸν Κωνσταντῖνον, ὡς κριὸν ἐκ ποιμνίου, ὡς ἀμνὸν ἄκακον, ἔδι(η)σαν αὐτοῦ χεῖρας καὶ πόδας καὶ ἐπέθηκαν αὐτὸν ἐπὶ τὸν βωμόν· καὶ ἐν τῷ κυκλώ(ῶ)σε(αι) αὐτοὺς τὸν βωμὸν τρίτον ἡμεῖς ἁρπάσαντες αὐτῶν τὰ ὅπλα καὶ εἰσπηδήσαντες ἐξέ(αί)φνης ἐκόψαμεν αὐτοὺς κατὰ κράτος πληγῇ μεγάλῃ σφόδρα. Ἰ(εἰ)δώ(ό)τες δ'ἑαυτοὺς οἱ Πέρσαι ἐν μεγάλοις κυνδύνοις προσέπεσαν ἱκετεύοντες, καὶ αἰτούμενοι εἰρήνην καὶ ζωὴν χαρισθῆναι αὐτοῖς. Δραμόντες ἐλάβομεν τὸν βασιλέα ἡμῶν Κωνσταντῖνον ἐκ τῶν δεσμῶν καὶ βοήσαντες εἴπαμεν· Μέγας ὁ Θεὸς ὁ σταυρωθεὶς ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος. Τότε ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν ἐ-

ποίησεν ἐν ὅρκῳ μεγάλῳ εἰρήνην ἐπὶ ἔτι(η) φανερά, ὥστε μὴ ἐπιβουλεῦσαι καθ' ἡμῶν· καὶ παρέδωκεν ἡμῖν χιλίους Πέρσας φύλακας, οἵτινες ἐκλήθησαν παρ' ἡμῶν καὶ τοῦ βασιλέως Περσω(ο)κόμητες. καὶ ἐστίν ἄχρι τοῦ νῦν ὁ ἀριθμὸς τῶν χιλίων φυλάττοντες τοὺς ὅρους Ῥωμαίων καὶ Περσῶν »...

Բայց հրապուրեալ 'ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմեայ, 'ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, և արար հալածանս եկեղեցւո(յ) Կոստանդիանոս, 'ի ձեռն կնոջն իւրում պարտեալ։ Եւ բազումք եղեն վկայք և խոստովանողք,

Ἐν δὲ νῷ καιρῷ [1] ἐκείνῳ, δόγμα ἐξέθετο ὁ βασιλεὺς πάντας τοὺς Χριστιανοὺς ἀναγκάζεσθαι θύειν τοῖς εἰδώλοις·

1. Այսինքն է, այն ժամանակ՝ երբ Սեղբեստրոս սպաննեց զվիշապն և յաղթահարեց զհեթանոսս, որք դարձան և մկրտեցան։ Յունին մէջ բնաւ ընդհատութիւն չի կայ, և հոս առաջին անգամ Կոստանդիանոս մէջ կը բերուի, — Սեղբեստրոսի հետ ունեցած վերաբերութեամբ, այսինքն է, հալածանաց, — բարեկամութեան և մկրտութեան։ Սակայն մեզ համար դիտողութեան ամենէն կարեւոր կէտն այն է, որ Մ. Խորենացւոյն՝ այս կէտէս յառաջ Կոստանդիանոսի մասին աւանդածները չեն կարող Սեղբեստրոսի Վարքէն փոխառութիւնք ըլլալ, զի հոն կը պակսին. ուրեմն ասկէ կը հետեւի, թէ հայ թարգմանութեան այս տեղ աւանդուած եղելութիւնքն իսկ՝ պէտք է որ նոյնպէս Մովսէսի ծանօթ հնագոյն յաղբերէն առնուած ըլլան. զի այդ հատուածներն իբրև երկու մասունք՝ միայօդ ամբողջ մի կը կազմեն։ Այս բանիս իբրև հաստատուն կըռուան դիտելու ենք, որ ուր Սեղբեստրոսի Վարուց այժմեան յոյն և հայ թարգմանութիւնք այսչափ միայն կը նշանակեն, թէ Կոստանդիանոս իր կնոջմէն Մաքսիմինայէ գըրգըռուած քրիստոնէից դէմ հալածանք հանեց. իսկ Ն [illegible]՝ այն կայսրուհւոյն զրգուման հետաքրքրական և մանրամասն պատճառն ևս կու տայ, որ անտարակոյս ուրիշ աղբերէ մ'էր։ Յետ պատմելոյ խաչի նշանի երեւումն, և քրիստոսազօր զօրաց տարած յաղթութիւնը, անդէն կը յարէ. « Եւ 'ի մտանելն 'ի քաղաքն, ամենայն կուռքն ան-

որհամարհելով [1] շնորհ փառաց և զմահ, որ ըստ հրամանի Թագաւորին և կնոջն խոշտանգէին զաստուածն և զմեծաւորն:

Վասն որո(յ) փախեալ շուրջ ամենայն նախեա 'ի մեր(յ) ժողովրդեանն Աստուծոյ *Սեղբեստրոս հայրապետն, առնու զուխտ եկեղեցւոյն, խոյս տայ յանապատ տեղիս 'ի Սերեպ(ի)ոն [2] լեառն. և կայր յաղաւթս հանդերձ նոքաւք անդադար առ Աստուած: Եւ պահաւք ճգնէին, զի արասցէ Տէր այցելութիւն ժողովրդեան իւր, և մի՛ անտես լիցին: Յայնժամ Եղեփանդական [3] բորոտութիւնն՝ զբոլոր մարմին Թագաւորին Կոստանդիանոսի ապականէր.* որպէս առ 'ի խրատ նմա յԱստուծոյ լինել: *Վասն որոյ* արիոլեան [4] *կախարդք, և* արխոսիկեան [5] *բժիշկք ոչ կարացին աւգնել,* առանձինն, *և ոչ Պարսից և Հայոց* [6]. *և նա տարակուսեալ տրտմէր:*

1. Շեղագրուած տողերն կամ թարգմանչէն ներմուծուած յաւելուածներ են և կամ ուրիշ յօդուածէ մ'առնուած, զի յունին մէջ կը պակսին:

2. Ա և Գ գրչագիրք Սերապիոն կը գրեն երկիցս:

3. Ա և Գ օրինակներն Եղեփանդական կը գրեն:

4. Ա և Գ օրինակք ունին արիոլեան:

5. Ա և Գ օրինակք գրեն արխոփոլեան:

Այս և նախընթաց բառերս՝ բոլորովին անծանօթ են յունին ἀρίολοι և μαρσικοί բառերուն, զորս Խորենացին աւելի ճշդութեամբ ստուգաբանուցեր է: Հայ թարգմանչին ընծայած ձեւերն անհասկանալի են. ուստի այսպիսի մեծ տարբերութեան բուն պատճառն ալ չէ մարթ բոլորովին ընդօրինակողաց վերագրել:

6. Այս յաւելուածս հայ թարգմանիչն ըրած է, ներշնչուելով Խորենացւոյ "և Հնդկաց" յաւելուածէն. յունին մէջ երկուքն ալ կը պակսին:

ὅθεν ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ὑποχωρίσας τῆς πόλεως, ἐν τῷ Σοραπτινῷ [1] ὄρει μετὰ τῶν αὐτοῦ κληρικῶν ἐλάνθανεν. Κωνσταντῖνος τοίνυν Μαξιμίναν τὴν Διοκλητιανοῦ τοῦ βασιλέως θυγατέρα ἔχων γυναῖκα, καὶ πολλοὺς τῶν Χριστιανῶν ἀνελὼν [2], ἐλεφαντικῇ λέπρᾳ καθ' ὅλου τοῦ σώματος πληγεὶς ἐτραυματίσθη· τούτο ὁπηνίκα οἱ μάγοι οἱ λεγόμενοι ἀρίολοι, καὶ οἱ ἐπαοιδοί, καὶ οἱ Μαρσικοὶ ἰατροί· οὐ μὴν ἀλλά, καὶ οἱ ἐκ Περσίδος ἀχθέντες ἔμπειροι τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης, οὐδὲν ἠδυνήθησαν συμβαλέσθαι αὐτῷ·

կեալ փչրեցան. և քրմացն զաղաղակ բարձեալ, թէ զնչան Գալիլեացւոյն 'ի քաղաքս մուծին, վասն այնորիկ դիքն ամենայն անկեալ խորտակեցան, և բաղդքեցին 'ի զրաւնս թագաւորին: Իսկ թագուհին Մաքսիմինդա, որ էր դուստր Մաքսիմիանոսի թագաւորին և թոռն Դիոկղետիանոսի կայսեր, և կին Կոստանդիանոսի, նա զշարժումն վասն անկման կռոցն և խորտակելոյն: Վասն որոյ և յարոյց հալածանս 'ի վերայ քրիստոնէից. և իր սպանանէր 'ի զօրացն արքունի Ո. այր, որք դարձէին 'ի զօրութիւն խաչին Քրիստոսի: Եւ վասն բորոտութեանն Կոստանդիանոսի գրեալ է 'ի Վարս Ս. Սեղբեստրոսի »:

Այս վերջին բացատրութեամբս հեղինակն հաւանօրէն յայտնապէս կը ցուցընէ, թէ իր առջի առած տեղեկութիւններն ոչ Սեղբեստրոսի Վարքէն առած էր և ոչ ալ իր քովէն չինած, այլ անկէ հնագոյն յօդուածէ մը:

1. Յոյնը աւելի մօտ է Խորենացւոյ գործածած ձեւին. մանաւանդ, եթէ ընդունինք, որ π տառը վրիպակաւ ընդօրինակողաց՝ փոխանակած է x տառին. Կոմբեֆիսիոս իսկ իբրեւ վրիպակ՝ Soracti փոխած է զայն:

2. Այս հալածանքս պատմութեան դէմ չէ, եթէ դիտենք, որ Եւսեբիոսի ընծայուած Կոստանդիանոսի կենսագրութեան Գ. գրոց ԾԱ. գլխոյն մէջ իսկ սորա նմանը կ'աւանդուի.

Ըղձանային քուրմքն 'ի դիւաց հրապուրանաց՝ յոլովից տղայոց զենուլ յաւազանսն մեհենացն, և լուանալ ջերմ արեամբ զանձն, և այնպէս առողջանալ ասէին·

Եւ անդէն առաքէին զինուորք Թագաւորին առ աշխարհն ամենայն, ժողովել մանկունս անմեղս, անջատեալս 'ի ծնողացն, 'ի տաճար մեհենիցն առ 'ի զենուլ յաւազանսն. և մայրքն զկնի մանկանց եկեալ աշխարէին, և լային զմահ մանկանցն։

Եւ լուեալ Թագաւորին զձայն կոծո(յ) և աշխարանաց, ասէ ցմերձականսն. Զինչ է այս որ լսեմս։ Եւ նոքա ասեն. Մարք տղայոցն, որ առ 'ի զենումն ժողովեցան, մայրենի գթովք աղէխարշեալք՝ լան և ողան զծնունդս որովայնի իւրեանց։
Եւ Թագաւորն սարջացեալ և ելաց դառնապէս և ասէ. Քա՛ւ լիցի ինձ խողխողել զմանկունս անմեղս, որոշեալս 'ի ծնողաց 'ի մահ, թէպէտ և 'ի մահ ձգէ զիս ախտս բորոտութեանս, և անբժշկելի մնամ [1]։

ἀνεφάνισαν δὲ τινες ἱερεῖς τοῦ Καπετωλ'ου λέγοντες, Ὀφείλει γενέσθαι κόλυβος, ἤγουν κολυμβήθρα ἐν τῷ Καπετωλίῳ, καὶ πληρωθῆναι αὐτὴν ἀφθόρων παιδίων αἵματος, ἐν ᾧ ζέοντι ὄστι, καὶ ὥσανεὶ καμνίζοντι λουσάμενον αὐτον δυνηθῆναι καθαρεσθῆναι. Ὅθέν τινες ἐκ πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν πλῆθος παίδων ἐκόμισαν. ἐν ὡρισμένῃ τοίνυν ἡμέρᾳ ἀπίοντι τῷ βασιλεῖ ἐπὶ τὸ Καπετώλιον, ἑτίμων ὄντων τῶν ὀφειλόντων ἀνελεῖν παῖδας, ἀπήντησαν αἱ μητέρες τῶν παίδων λυσίκομοι, τῶν ἰδίων μασθῶν γεγυμνωμένων, κοκκυτοὺς καὶ ἀλαλαγμοὺς ἀφιεῖσαι, πάντα τε τὸν ἀέρα ταῖς ὀδυρτικαῖς φωναῖς πληροῦσαι, μεγίστην πτόησιν καὶ φρικτὴν τῷ τε βασιλεῖ, καὶ τῇ συγκλήτῳ ἐνεποίησαν· πυθόμενός τε ὁ βασιλεὺς τίς ἡ αἰτία ἡ τὴν τοσαύτην τῶν γυναικῶν πληθὺν ὀδυρτικαῖς βοαῖς προσελθεῖν καταναγκάσασα· καὶ γνοὺς τὰς μητέρας τῶν τεθνηξομένων ὑπάρχειν παιδίων ἡττηθεὶς τῇ τῆς ἀπανθρωπίας, καὶ τῇ τοῦ μύσους ὑπερβολῇ, καὶ φιλάνθρωπον ἦθος ἀναλαβὼν ἤρξατο δακρύειν, καὶ μεγάλῃ τῇ φωνῇ λέγειν.
Τῆς Ῥωμαίων βασιλείας ἡ ἀξία, πυλὴν καὶ ῥίζαν τὴν εὐσέβειαν κέκτηκε. καὶ πῶς οὐκ ἄτοπόν ἐστι, διὰ τῆς εἰς ἐμὲ ὑγείας, τοσούτων παίδων ἀφθόρων αἷμα ἐκχέειν. ἵνα οὖν ἐξ αὐτῆς με τεχθέντα πᾶσιν ἀποδείξω, προκρίνω τῆς ἐμαυτοῦ ὑγείας, τὴν τῶν ἀφθόρων παιδίων σωτηρίαν· καὶ τοῦ πικροῦ καὶ ἀπανθρώπου δόγματος ἀπὸ ἀθώου

1. Կայսեր բերան դրուած մէկ երես ու կէս խօսակցութենէն՝ երեք տող միայն մէջ բերած է հայն, և այն խակ ըստ քմաց յարմարելով. « Քա՛ւ լիցի ինձ » և այլն. մինչդեռ յոյնը « Ρωμαίων βασιλείας ἡ ἀξία, » բառերով կը սկսի։

« Gladios ad punienda crimina paratos vacuam distrixit. Statim igitur sanguinolenta edicta cruentis, ut ita dixerim, mucronibus scripsit: et Iudicibus præcepit, ut ingenti solertiam sibi a natura insitam, ad acerbiora supplicia excogitanda intenderent ».

Եւ հրամայեաց տալ զտղայսն յիւրաքանչիւր մայրսն, և ինչս՝ մխիթարութեան սգոյն, և արձակեաց զնոսա խնդամտութեամբ։

Եւ յայնմ գիշերի տեսանէր թագաւորն Կոստանդիանոս 'ի տեսլեան զառաքեալսն Տեառն զՊետրոս և Պաւղոս, որք ասէին ցնա, Առաքեալքըն յԱստուծոյ ողորմութիւն խընդրեն, և քարոզել բժշկութիւն մարմնոյ ախտիդ, վասն ողորմութեան զոր ցուցեր առ տղայսն անմեղս. և առաքեա և կոչեա զՍեղբեստրոս ըզտեսուչն Հռոմա(յ), զառ 'ի քէն հալածեալն,

որ կայ 'ի լերինն Սերապղիոն 'ի այրի անդ. որ եկեալ խաւսեսցի ընդ քեզ բանս փրկութեան, և լուասցէ 'ի հոգևոր աւազանն զհնութիւն մեղաց քոց, և [illegible] [1] սըր-

1. Այս բառս՝ ըստ քմաց դրած է սա

καὶ νηπιώδους αἵματος ἀναχαιτεςθέντος, τοὺς φιλτάτους παῖδας ταῖς ἑαυτῶν μητράσιν, ἡ Ῥωμαικὴ εὐσέβεια ἀποκατάστησει. κρείσσοον γάρ ἐστιν, ὑπὲρ τῆς τῶν ἀφθόρων παίδων σωτηρίας ἀσθενεῖν με, ἤπερ τῇ αὐτῶν ἀναιρέσει τῇ δεινῇ καὶ ἀπανθρώπῳ, τὴν αὐτῶν ἀνανεώζασθαι ζωήν. ἣν ὅμως ἀνανεώσασθαι, ἄδηλόν ἐστιν, τῆς ἀπηνοῦς ἀπανθρωπείας δήλης ὑπαρχούσης. ἀποκατασταθῶσιν τοίνυν ταῖς μητράσιν οἱ φίλτατοι ἀβλαβεῖς, ἵνα ἡ γλυκύτης τῶν υἱῶν ταῖς μητράσιν ἀποδειχθεῖσα, τὴν τῶν δακρύων ἡδύνῃ πικρότητα.

Ταῦτα λέγων ὁ βασιλεὺς, αὖθις ἐπὶ τὸ παλάτιον τὴν πορείαν ἐποιήσατο. οὐ μόνον δὲ τούς παῖδας ταῖς γενησαμέναις ἀπέδοκεν, ἀλλὰ γὰρ καὶ Χρήματα, καὶ ἀνόνας· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀναλώματα ἐπανιούσαις αὐταῖς· παρασχεθῆναι ἐκέλευσεν. ὥστε τὰς μετὰ πένθους, καὶ δακρύων παραγενομένας, χαιρούσας καὶ σκιρτώσας τὰς ἰδίας οἰκίας καταλαμβάνειν.

Ταύτῃ τοίνυν τῇ νυκτὶ ὀπτασίαν ὁρᾷ, ἐν ᾗ ἐφάνησαν αὐτῷ οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι, λεγοντες, Ἡμεῖς ἐσμὲν Πέτρος καὶ Παῦλος οἱ πεμφθέντες παρὰ τοῦ Θεοῦ δοῦναι σου σωτηρίας σύμβολον, ἵνα πέμψῃς πρὸς Σίλβεστρον ἐπίσκοπον, ὃς τὸν διωγμὸν τὸν σὸν δεδοικὼς

ἐν τῷ σπηλαίῳ τῷ ὄντι
ἐν τῷ Σοραπτινῷ ὄρει κρύπτεται·
καὶ τοῦτον μετὰ τιμῆς μεγίστης ποιήσεις πρὸς σὲ παραγενέσθαι, ὃς, εἴ γε τῆς νουθεσίας αὐτοῦ ἀνάΧῃ ὑποδεῖ-

բեսցէ 'ի քէն, և առողջութիւն քեզ տացէ շնորհաւք և մարդասիրութեամբն Քրիստոսի Յիսուսի։

ξαι σοι δυνήσεται κολυμβήθραν εὐσεβείας,, ἐν ᾗ ἀπολουσάμενος, πάντων τῶν τραυμάτων [1] σου τὸν ῥύπον ἀποσμήξῃ· καὶ ὑγιὴς γενόμενος, ζωῆς καταξιωθήσῃ, ἧν σὺ τοῖς ἀφθόροις ἐχαρίσω παισίν.

Յայս բան զարթուցեալ 'ի քնո(յ) և խնդութեամբ լի եղև. և ասէ ցըրբժիշկն զտեսիլն, որ երևեցաւ նմա. և թէ յայսմ հետէ ոչ ընկալայց զբժըշկութիւն ախտիս 'ի մարդկանէ, այլ յԱստուծոյ քրիստոնէից, և 'ի նորին պաշտաւնէիցն։ Եւ 'ի վաղիւն առաքեաց առս հաւատարիմս, զի պատւով և չքով ածցեն զսուրբն Աստուծոյ։ Եւ փոյթ ընդ փոյթ ածեալ լինէր Սեղբեստրոս։

Ἐν τούτοις τοῖς λόγοις διϋπνισθεὶς ὁ βασιλεύς, θεωρεῖ παρεστῶτα αὐτῷ τὸν συνήθη ἰατρὸν τὸν εἰωθότα τοῖς τραύμασιν αὐτοῦ τὰς ἐμπλάστρους ἐπιτιθέναι, καὶ φησὶν πρὸς αὐτόν, Οὐκέτι μοι τοῦ λοιποῦ ἀνθρωπίνη τέχνη συνεισέλθοι, ἀλλ' ἡ τοῦ παντοκράτορος χεὶρ βοηθήσει. ταῦτα εἰπὼν ἀπέστειλεν ἐν τῷ Σοραπτινῷ ὄρει, καὶ καθὼς προσετάχθη, μετὰ πάσης τιμῆς τὸν ἅγιον Σίλβεστρον παραγενέσθαι ἐποίησεν·

Եւ դղորդեցաւ քաղաքն ամենայն. և ելին ընդ առաջ նորա։

καὶ εἰσίοντα αὐτὸν

Եւ իբրև մտին առ թագաւորն, յարուցեալ թագաւորն յաթոռո(յ) իւրմէ՝ երկիր եպագ նմա, և ողջոյն ետ։ Եւ նա ասէ. Խաղաղութիւն ընդ քեզ 'ի վերուստ յամենեցունց Տեառնէն, և յանձնէ [illegible]։

ἀναστὰς πρὸ τοῦ ἀσπάσατο, λέγων, Ὑγιαίνοντά σε ὑποδεξάμενοι, χαίρομεν. καὶ ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἀποκριθείς, ἔφη, Εἰρήνη σοι οὐρανόθεν, καὶ νίκη δωροθείη.

Եւ իբրև նստան, պատմեաց թագաւորն զտեսիլն՝ հայրապետին, և ասէ. Ահաւասիկ կամ առաջի քո. զհրամայեալսըն Աստուծոյ արարացես։ Եւ երդմնեցուցանեմ զքեզ յԱստուած քո, Պետրոս և Պաւղոս Աստուածք իցեն։

τότε ὁ βασιλεύς ἔφη,

Ορκίζω σε εἰς τὸν Κύριόν σου καὶ Θεὸν ἵνα μοι εἴπῃς εἰ ἔχετε θεούς τινας Πέτρον καὶ Παῦλον οὕτω κα-

հայն, փոխանակ յուն. " τραυμάτων σου » բացատրութեան, որ բոլորովին այլ ինչ կը նշանակէ, այսինքն է, նախնիք, ախք, վերք:

1. Այս բացատրութիւնս ըստ բաւական յար և նման Զոսիմոսի հետևեալ բացատրութեան. " πάσης ἁμαρτάδος ἀναιρετικὴν εἶναι, „ այսինքն է " որ ջնջէ [illegible] ամենայն մեղս [illegible] „, կարենալ եղծանել, թէ կամ Սեղբեստրոսի Վարուց այդ խօսքերը նիւթական բորոտութիւն չեն նշանակեր, այլ բարոյական յանցանք. և կամ Զոսիմոսի յիշեալ տեղում կա՝ մկրտութիւն և բուժումն 'ի բորոտութենէ հասկնալի է։

Ասէ Հայրապետն. Ոչ Աստուած, այլ մարդիկ, սրբեալ ճշմարտութեամբ. ծառայք Աստուծոյ բարձրելոյն, որք պատմեն զԱստուածգիտութիւն որք հաւատան. առաքեալք յԱստուծոյ 'ի փրկութիւն մարդկան. առաջնորդք և լուսաւորիչք եկեղեցւո(յ) սրբո(յ), քարոզք աշխարհի և հաճոյք կամաց արարչին ամենեցուն, որոց կատա-րեալ զաւետարանն փրկութեան ընդ ամենայն տիեզերս,

և 'ի տեղւոջս [1] յայսմիկ վկայեցին և մեռան վասն անուանն Աստուծոյ, Հաւր ա-մենակալի և Որդ(ւ)ո(յ) Նորա Միածնի. և Հոգւոյ Նորա,

որ 'ի նոցանց [2] երանինէ: Մի տարա-ծութիւն և շարադրութիւն և փառք, որ ա-րար զամենայն արարածս և անեղծանէ որ-պէս և կամի. զի նովաւ շարժիմք, և կեամք և եմք: Եւ սուրբ առաքեալքն կենդանի են թէպէտ և մեռան: Նոյնպէս և ամենայն սուրբք որք ընդ հաւատո(յ) մեռան: Եւ զայս լուեալ Թագաւորին, ասէ. Եթէ իցեն արդեւք, նկարեալ պատկեր Պետրոսի և Պաւղոսի առ քեզ, որ ցուցանես ինձ:

λουμένους; ὁ δὲ ἅγιος Σίλβεστρος ἔφη, Ἄκουσον ὦ βασιλεῦ, Ἡμεῖς ὃν σέβομεν, καὶ προσκυνοῦμεν εἷς Θεὸς ὑπάρχει ὁ ποιήσας τὸν κόσμον ἐκ μὴ ὄντων· τουτέστιν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς. Πέτρος δὲ καὶ Παῦλος, Θεοὶ οὐκ εἰσὶν, ἀλλὰ δοῦλοι εἰσὶν τοῦ Θεοῦ, οἵτινες διὰ τῆς πίστεως εὐαρεστήσαντες τούτου ἔτυχον, ὥστε τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἁγιωσύ-

νης κρατῆσαι, καὶ εἶναι τοῦ ἀριθμοῦ πρῶτοι τῶν ἁγίων. παρὰ τοῦ Θεοῦ τοίνυν ἀπόστολοι καταστάντες, οὗτοι πρῶτοι τὴν θεότητα τοῦ δεσπότου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῖς ἔθνεσιν ἐκήρυξαν· καὶ πᾶσα ἡ ἐκκλησία παρὰ τούτων ἔλαβεν τὴν ἀρχὴν τῆς ἀποστολικῆς διακονίας, εἰς τὸ τοῦ μαρτυρίου βραβεῖον ἔφθασαν, καὶ εἰσιν νῦν φίλοι τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ.

Ταῦτα ἀκούσας ὁ βασιλεὺς περιχαρὴς γενόμενος ἔφη, Παρακαλῶ σε Σίλβεστρε ἐπίσκοπε, εἰ εἰσὶν ἐν σοὶ τινὲς αὐτῶν εἰκόνες δεῖξον μοι ταύτας,

1. Այս բառերս յաւելուած կ'երեւին, զի հայերէն դրչագրաց մէջ միայն կը գտնուին, և անոր ներմուծողն իսկ Հռովմայ աւանդու-թեանց յարգող մէկն ըլլալու էր:

2. Այս և յետագայ յաւելուածները՝ Ագա-թանգեղոսի 270 - 271, և 178 էջերէն (Վե-նետ. տպգ. 1862) մուրացեր է հայ Թարգ-մանիչն, և Գրիգորի առ Տրդատ ըսուած խօսքերը, Սեղբեստրոսի բերանը դրած, որոց հետքն անգամ չերեւիր յունարէնի մէջ: Տեղ տեղ ալ յունարէնի մեզ ընծայած կարեւոր հատուածները մեկդի թողած է:

Եւ ասէ. Այո՛։ Եւ անդէն 'ի սոյն ածեալ եսես, և ուրախ եղև թագաւորն, և ասէ.

Արդար է, և սոցա նմանութեամբ երևեցան ինձ 'ի տեսլեանն, և աւետիս ետուն առողջութեան հոգւոյ և մարմնոյ, 'ի ձեռն լուացման հոգևոր աւազանին, 'ի քէն առեալ. ահաւասիկ կամ առաջի քո, հայր։

καὶ ποίησόν μοι τοὺς χαρακτῆρας αὐτῶν φανεροὺς, ἵνα ἴδω εἰ αὐτοί εἰσιν οἱ εἰρηκότες μοι παρὰ τοῦ Θεοῦ πεπέμφθαι. τότε ὁ Σίλβεστρος ἐκέλευσεν τῷ διακόνῳ αὐτοῦ κομίσαι τὰς ἰδέας αὐτῶν· ἅς τινας θεασάμενος ὁ Αὔγουστος, ἤρξατο βοᾶν, καὶ λέγειν, ὄντως, οὐδὲν ἀληθέστερον τῶν εἰκόνων τούτων, ὧν περ τὴν ἐκτύπωσιν, καὶ τοὺς χαρακτῆρας ἐν τῇ ὀπτασίᾳ ἐθεασάμην οὗτοι μοι εἰρήκασιν, Πέμπψον πρὸς Σίλβεστρον τὸν ἐπίσκοπον, καὶ ὑποδείξει σοι τὴν κολυμβήθραν τῆς εὐσεβείας, ἐν ᾗ λουσάμενος τύχῃ τῶν σῶν τραυμάτων τῆς ὑγιείας.

Եւ ասէ հայրապետն. Հաւատա՞ 'ի Հայր
ամենակալ, և յՈրդին միածին, և 'ի Հոգին
Սուրբ, 'ի մի աստուածութիւն և 'ի փառս,
որով եղև աշխարհս 'ի ոչնչանէ, և ամե-
նայն 'ի նմանէ, քանզի Տէրն հաստա-
տեալ և եղեալ. որ եղև և ոչն եղև,
և հոգ(ւ)ով բերանո(յ) նորա ամենայն զաւ-
րութիւնք նորա. Խնդրեա և ոչ յամենախակեան
գիտութիւն է, որոց խառարեալ են օրէնք
խորհրդոց անհասանութեամբ, և ապաւա-
ցեալ յԱստուծոյ ծնմարբ, խորհրդախա-
թեամբ դիմաց, պաշտել զարարածս, և ոչ
զարարիչն, որ է արհնեալ յաւիտեանս ա-
մէն։

Πρὸς δ' ὁ μακάριος Σίλβεστρος ἀπεκρίθη, Γνῶθι ὦ βασιλεῦ, κολυμβήθραν εὐσεβείως σοι ὑποδειχθῆναι, εἰ Θεὸν εἶναι καρδίᾳ πιστεύσῃς. πρὸς ὃν ὁ Αὔγουστος, Εγὼ εἰ μὴ ἐπίστευον, οὐκ ἂν πρὸς σὲ ἔπεμψα. τότε ὁ ἅγιος Σίλβεστρος λέγει ἐκείνου ἐξαιτοῦντος,

Ἐν τῇ ἑβδομάδι ταύτῃ νήστευσον· καὶ ἀποθέμενος τὴν ἁλουργίδα, εἴσελθε εἰς τὸ κουβούκλιόν σου, κἀκεῖσε ῥίψας ἑαυτὸν ἐπὶ τοῦ ἔδαφους ἐν σάκκῳ, δεήθητι μετὰ δακρύων καὶ

Արդ՝ փակեսցին մեհեանք և զոհք կռոցն արգելցին, և խափանեսցին պաշտամունք և նուէրք դիւաց, և քաղաքեսցի աւետարանն փրկութեան ընդ ամենայն երկիրդ քո, որով կաս

դու և արդարանաս և սրբիս յանուն Հաւր և Որդ(ւ)ո(յ), և Սուրբ Հոգ_ ւոյն. մկրտեալ 'ի վերա (յ) հաստատուն հաւատո(յ): Աղաւթիւք և պահաւք լիցին որպէս Նինուէացւոցն: Եւ հար_ կաց թողութիւն և ողորմութիւն առ կարաւտեալսն, և գութ առ տնանկս, և սրբութիւն ախտից մարմնականաց, բանդականաց և կալանաւորաց ար_ ձակումն, պարտականաց թողութիւն, և ամենայն վտանկելոց այցելութիւն 'ի դատաւորաց ամենեցուն 'ի միա_ սին, ամենայն անիրաւութեան ի_ րաւունք 'ի քէն: Եւ զգեցիր քուրձ, և նստցես աւուրս եաւթն անսուաղ, անդադար աղաւթիւք զցայգ և զցե_ րեկ, տքնութեամբ և բազում արտա_ սուաւք և հառաչանաւք խոստովա_ նել զմեղս քո. և զսուրբսն, զոր սպա_ ներ. որ վասն անուանն [1] Քրիստոսի մե_ ռան, [illegible] Ա_ [illegible]. զի այցելութիւն և ողորմութիւն 'ի [illegible] 'ի [illegible]:

Եւ նա [illegible] և յանձնարարութեամբ [illegible], և [illegible] ցեալն

և ժողովեալ զամենայն ուխտս եկե_ ղեցւոյն, քարոզեաց պահս, և աղաւ_ թըս զեաւթն օր շաբաթուն. յաղ_ ագելով զՆինուէացւոցն զայցելու_ թիւն,

և զՆաբուգոդոնոսորայն [2] [illegible], և [illegible] [illegible] [illegible]

στεναγμῶν τοῦ δεσπότου Θεοῦ, ἐξο-μολογουμένος κατὰ ἄγνοιαν πεφονευκέναι τοὺς ἁγίους αὐτοῦ δούλους· καὶ τῇ αὐτῇ ἑβδομάδι τοὺς ναοὺς τῶν εἰδώλων κλεισθῆναι κέλευσον, καὶ πάσας σχολάσαι· μοσίοις, μὴ ἔχουσιν δὲ τοὺς δεσμίους ἀπόλυσον· τοῖς ἐν ἐξορίᾳ, καὶ μετάλλοις καὶ ἐν πᾶσι θλίψεσιν καταπονουμένοις ἄνεσιν χάρισαι. ἐντολὰς καὶ ἐλεημοσύνας γενέσθαι πρόσταξον· παροχὰς τοῖς αἰτοῦσιν δικαίας παρασχοῦ· καὶ ὅπως ταῦτα ὀρθῶς, καὶ κατὰ λόγον γένηται, ἐπιτηδίους τινάς ἄνδρας κατάστησον. Ὑποσχομένου τοίνυν τοῦ βασιλέως ταῦτα, καὶ τὰ τούτοις ὁμοῖα ποιεῖν, ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἐπιθεὶς τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν, εὐλογήσας τε αὐτὸν, καὶ ποιήσας κατηχούμενον ἀπῆλθεν.

Τότε προσκαλεσάμενος πάντας τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διακόνους καὶ πάντα τὸν κλῆρον, νυστείαν καὶ δέησιν ἐκήρυξεν, λέγων, Εἰ οἱ Νινευῖται ἐν τῷ κηρύγματι Ἰωνᾶ, διὰ τριημέρου νηστείας τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ ἀπεκρούσαντο, καὶ τὸν ἐπιφερόμενον αὐτοῖς δικαίως θάνατον διέφυγον,

πόσῳ δὲ μᾶλλον ἡμεῖς ἐν τῷ κηρύγματι

1. Այս յաւելուածս տես յԱգաթանգեղ՝ յէջ 178, Վենետիկ 1862, յառաւելութեամբ բանից:

2. Այս տեղ թարգմանիչն՝ [illegible] ու վրայ բերած է Սեղբեստրոսի խօսքերը, ներմուծելով Նաբուգոդոնոսորայ, Դանիէլի և Երից մանկանց օրինակները:

Դանիէլի և երից մանկանցն. որ և այժմ արասցէ, աղաւթիւք բարեխաւսութեամբ Թագաւորիս մերո(յ). հոգ(ւ)ո(յ) ասեմ և մարմնո(յ) իւրոց բժշկութիւն: Եւ լինի սովաւ խաղաղութիւն եկեղեցեաց, և դադարումն հալածանաց.

զի ամենայն որ խնդրէ առնու 'ի Հաւրէ, և որ հայցէ գտանէ յՈրդւո(յ), և որ բախէ՝ բանա(յ) Սուրբ Հոգին զդուռն ողորմութեան և մարդասիրութեան իւրո(յ): Զայսոսիկ լուեալ, որպէս հրով վառեալ պնդեցան 'ի պահս և յաղաւթս և յամենայն գործս բարիս. բազում հառաչանաւք և արտասաւք, հաստատուն հաւատով և աներկբա(յ) յուսով կատարեն զշաբաթն յաղաւթսն Աստուծոյ և 'ի սուրբ պահսն:

Յայնժամ 'ի միաշաբաթոջ աւուրն գա(յ) 'ի մկրտութիւն Թագաւորն: Եւ ասէ հայրապետն. Հաւատամս յամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ 'ի Հայր, և յՈրդի, և յամենասուրբ Հոգին, յերեքանձնաւորութեան և 'ի մի աստուածութեան փառաւք և զաւրութեամբ և բնութեամբ: Եւ ասէ. Հաւատամ, երեքս դարձ ասելով:

Ապա սկիզբն առնէ խորհրդածութեան առ 'ի մկրտութիւն. և արկանեն զջուրն յաւազանն և աւրհնէ. և մերկացուցեալ զԹագաւորն մկրտէ յանուն Հաւր և Որդւո(յ) և Հոգւոյն Սրբո(յ): Եւ անդէն լուսաւոր ճառագայթիւք որպէս զարեգակն 'ի վերա(յ) սուրբ աւազանին ծագէր 'ի

τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸν διωγμὸν ἐκφύγωμεν. ψυχὰς κερδήσωμεν, εἰρήνην ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πρεσβεύσωμεν, καὶ ταῖς εἰδωλατρείαις τέλος ἐπιθῶμεν, εἰ νηστείαις καὶ δεήσεσιν τὸν Θεὸν ἐξευμενισώμεθα, ὅπως τούτων ἐπιτύχωμεν.

ἐγένετο τοίνυν ὁμοψυχούντων πάντων νηστεία, καὶ δέησις ἐπιτεταγμένη· καὶ καθὼς ἕκαστος αὐτῶν δυνάμεως εἶχεν, ἐντολὰς καὶ ἐλεημοσύνας πεποιήκεισαν.

Καὶ τῷ σαββάτῳ, ὅτε ἐτελέσθη αὐτοῖς ἡ ὡρισμένη νηστεία, ἐν τῇ ἑσπέρα ἔφη τῷ βασιλεῖ ὁ μακάριος Σίλβεστρος, Ἄκουσόν μου βασιλεῦ· τὸ ὕδωρ τοῦτο διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῆς ἁγίας καὶ ζωοποιοῦ Τριάδος θείαν δύναμιν προσλαμβάνον ὥσπερ τὸ σῶμα τὸ ἔξωθεν ἀπὸ παντὸς ῥύπου καθαρίζον, οὕτως καὶ τὴν ψυχὴν ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας καὶ πάσης κηλίδος καθαῖρον, ἡλίου λαμπροτέραν ἀπεργάζεται. διά τοι τοῦτο εἴσελθε νῦν ἐν τῷ ἡγιασμένῳ λουτρῷ τούτῳ καθαρισθησόμενος πάντων τῶν πεπραγμένων σοι πταισμάτων.

Τούτων δὲ οὕτως λεχθέντων, ηὐλόγησεν ὁ ἅγιος τὰ ὕδατα· καὶ χρισθέντος τοῦ Αὐγούστου τῷ ἁγίῳ χρίσματι, καὶ εἰσελθόντος αὐτοῦ ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ, ἐν τῷ αὐτὸν βαπτίζεσθαι ὑπὸ τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου ἐν τῷ τῆς παναγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος ὀνόματι, ἐξαίφνης λαμπηδών τις ἀμέτρου φωτὸς πλήρης ὑπάρχων ἐξέλαμψεν, καὶ ἦχος ἐγένετο ὡσεί τηγά-

վերուստ, և ձայնք հնչման երկնաւորացն, որ աւրհնէին զԱստուած անճառելի ձայնիւ. և զամենեսեան աՀարեկեալ զարհուրեցուցանէր Նոր և չքնաղ տեսիլն, որ երևեցաւ: Եւ անդէն զնորոգութեանն բորոտութիւնն որպէս թեփ ձկան 'ի բաց ընկենոյր. և սրբէր 'ի ջուրսն մկրտութեան: Եւ ելեալ 'ի ջրոյն ածանէր [1] հոգւոր իւղովն, և սպիտակազգեստ լինէր: Եւ պսակեալ փառաւորապէս Քրիստոսի կնքովն, զամենեցունց լեզուս չարժէր յաւրհնութիւն ամենեցունցն Աստուծոյ: Եւ 'ի նմին ժամու մկրտեցան արք երկոտասան [2] հազարս, թող ըզկանայս և զմանկտիս:

Եւ [3] յետ այնորիկ որ ինչ լուսաւորութեան խորհրդածութեան կատարեցաւ 'ի փառս Աստուծոյ: Այս մտածութեանն ըստ օրէնն դատաւորաց հոգևորականս ունին

νου βράζοντος· καὶ ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς, ὅλος ὑγιὴς καὶ καθαρὸς γενόμενος, πάντα τὰ ὕδατα ὡς ἂν ἰχθύων λεπίδας πεπληρωμένα καταλιπών. Ἔφησε δὲ καὶ τοῦτο ὁ βασιλεύς· ὅτι περ ἐν τοῖς ὕδασιν ὑπάρχων, ᾐσθόμην ὅτι χείρ τις ὡς ἂν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεμφθεῖσα ἥψατό μου. ἐνδυσάμενος δὲ λευκὴν ἐσθῆτα ἐν τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τοῦ βαπτίσματος αὐτοῦ, τοῦτον τὸν νόμον ἐξεφώνησεν, Ὥστε πάντα τὸν τολμῶντα βλασφημῆσαι εἰς τὸν δεσπότην Χριστὸν, ἤ τινα Χριστιανὸν ἀδικῆσαι, τὸ ἥμισυ τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως ἀφαιρεῖσθαι.

Ἵνα δὲ πᾶσιν καταφανὴς γένηται, ἐξ ὅλης ψυχῆς αὐτοῦ πεπιστευκέναι, ἐν τῷ παλατίῳ αὐτοῦ τῷ λεγομένῳ Λατερανησίῳ λαβὼν δίκελλαν [1] οἰκεί-

1. Յունարէնի մէջ նախ խեղով ծածուիլը կը յիշուի և ապա մկրտութիւնն. իսկ հայն ընդհակառակն յետաձգած է այս կարգս, չգիտեմ ըստ քմաց, թէ ըստ իւր թարգմանած բնագրին: Եթէ յիշատակութեամբ խեղոյն ծածութեան՝ պատրհուրդ Դրոշմին իմանանք, չատ խրթալցի է հայ թարգմանչին ըրած փոփոխութիւնը. զի մկրտութիւնն՝ սկիզբն է խորհրդոց. և Դրոշմն նաև առ Լատինս յետոյ ուրեմն կը կատարուի: Սակայն ինձ այնպէս կ'երևի, թէ մկրտութեան իբրև նախապատրաստիչ և արարողական մասն յիշուած է հոն խեղով ծածուիլն. զի Յակ. Սրճեցին ևս՝ կոստանդիանոսի յիշեալ Ներբողենւոյն մէջ մկրտուելէն յառաջ անոր խեղով ծածուիլն և սրբուիլը կը պատմէ: Առ Ագաթանգեղ իսկ Տրդատայ մկրտութեանը կից կը յիշուի. « Եւ խաղն ծծաւինեան՝ զոր արկանէր Գրիգորիոս 'ի վերայ մարդկան »:

2. Այսպէս կը գրեն միւս գրչագիրք ևս: Յոյնը՝ փոխան հազար կը հաշուէ մկրտելոց թիւը, δέκα χιλιάδες.

3. Դիտելու ենք, որ յոյնը յետ մկրտութեան կը դնէ անմիջապէս կայսեր հանած օրէնքներ հրովարտակի պատճէնը. հայն՝ անոր տեղ այս ընդարձակ յաւելուածը ներմուծած է հոս, որ ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ Ագաթանգեղոսի

1. Հայերենէն աւելի նշանակելի է յունարէնի մեղ ընծայած այս տեղիս, որ նոյն է Ագաթանգեղոսի Տրդատայ համար ըրած այս բացատրութեան. « Առնուլ թագաւորին խոյթափ և բահ հողանէր դիրս հանդստոյցն »: Յոյնը փոխանակ բահի՝ երկժանի δέκαλλα գրած է, կոստանդիանոսի ձեռքը՝ Լատերանա Ս. Փրկիչ (այժմ Ս. Յովհաննէս) եկեղեցւոյ շինութեան համար:

Արդէն ինչպէս տեսանք կոստանդիանոսի դարձին և մկրտութեան նկարագրութիւնք ամենանման են ընդ Տրդատայն. իսկ այս և մկրտութեան կէտերը կը ստիպեն զմեզ ճանչնալու Գրիգորի կենսագիր մատենագրութեան Սեղբեստրոսի Վարուց յունարէն կենսագրութեան մէջ, և ընդարձակել խորհնացւոյ Բ. ԶԳ. գլխոյն վերջ ըրած բացատրութեան իմաստը:

Աստուծոյ, և հաւասար առնէր զհիմունսն և զամենայն լուսաւորելոյն՝ առաջինքն և փրկական խորհրդոյն։ Եւ աւրհնեալ զհի-մունսն, հոգևոր աւրհնութեամբ, ըստ լուսաւորութեան և առաջնութեան որ ՚ի Քրիստոս։ Առաջին այսպէս եղեւ(ց), ՚ի սկսանել առաջին նախադէպ(ն) լոյսն, և աւրհնութեանն երկնաւոր շնորհացն ըստ նո-ցին եղաւ։

Եւ յետ այսր ամենայնի զուարճա-ցեալ թագաւորն ընդ այնքան հոգևո-րացն լրումն, ասէ. Ո՞վ է մեծ, քան զԱստուած, որ այսպիսի աքանչե-լեաւք ծանուցաւ մեզ, ոչ ըստ արժա-նեաց, այլ ըստ մեծի ողորմութեան իւրում, և ըստ մարդասիրութեանն. և արար դարձ ՚ի մոլորութեանց և ՚ի անտառի պաշտամանց կռոցն, զի ամե-նայն կուռք հեթանոսաց դևք են, որ ընկղմեն զմարդիկ ՚ի կորուստ և ՚ի զանազան մեղացն ընդունելութիւն միշտ, հեշտութեամբ քարշեալ և խո-տորեալ յԱստուծոյ։

Այլ այս քարոզեսցի աւրէնք [1] որ ՚ի Քրիստոսէ ՚ի ձեռն սուրբ աւետա-րանին, ՚ի բոլոր սրտէ հաւատալ նո-րայ աստուածութեանն. և որք հայ-հոյեն զնա՝ կորիցեն. և կէս ընչից նոցա լիցի կարաւտելոց։ Եւ շինեսցի

αις χερσὶν αὐτὸς πρῶτος ἤρξατο ὀρυ-γειν· καὶ διαγραφὴν ποιησάμενος, προσέταξεν ἐκκλησίαν οἰκοδομηθῆ-ναι ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ δεσπότου ἡ-μῶν Ιησοῦ Χριστοῦ.

Τῆς συγκλήτου τοίνυν προϊούσης τῇ τοῦ δεσπότου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πίστει, ἐν τῇ βασιλικῇ τῇ λεγομένῃ Ἰουλπίᾳ, τοιούτοις προσεφθέγξατο ὁ Αὔγουτος ῥήμασιν. Αἱ τῶν ἐναγῶν καὶ βεβήλων ψυχῶν διάνοιαι, τούτου ἕνεκεν οὐδενί τρόπῳ σωτηριώδη συμ-βουλίαν δέχεσθαι δύνανται διὰ τὸ σκότῳ καὶ ἀχλύϊ ἀγνωσίας δεδέσθαι αὐτὰς, καὶ μὴ δύνασθαι λαμπηδόνα τινὰ φωτὸς εὐσεβείας παρεισδῦσαι εἰς αὐτάς. ἀνοικτέα τοίνυν, τὰ τῆς δια-νοίας ὄμματα, καὶ οἱ τῶν λογάδων ὀφθαλμοὶ, καὶ ἐπιμελεστάτῃ ἐρεύνῃ κριτέων, τούτοις Θεοὺς μήτε λέγε-σθαι, μήτε πιστεύεσθαι, τοὺς παρ' ἀνθρώπων γενομένους. οὐ γὰρ ἀνθρώ-πων οὗτοι Θεοὶ εἰσὶν, οἵ καὶ ποιήσαν-τες, καὶ ἀνανεώσαντες, καὶ ἐκτιπώ-σαντες. ὅθεν ὑπόδειγμα πᾶσιν ἐμαυ-τὸν καθίστημι τοῦ προσκυνεῖν, καὶ σέβειν τὸν ἀληθινὸν Θεόν. εἰ γὰρ μὴ ἦν ἀρχῆς, πῶς ἄν παρ' ἄλλου γενό-μενον ἀνενέωσίν με. λαβέτω τοίνυν τοῦ λοιποῦ ἡ τοίαυτη πλάνη.

622 ին նմանութիւն, ուր Ս. Գրիգոր կը հա-ղորդէ զՏրդատ փրկական խորհրդոյն սուրբ Հաղորդութեան։ Հայերէնի մէջ կը պակսի նոյնպէս Լատիներէնս պալատի յիշատակու-թիւնն և ուրիշներն տաճարին, և այն տեղ ծե-րակուտին առջև խօսած կայսեր ճառը և յոր-դորն առ քրիստոնէութիւն։

1. Այս՝ Կոստանդիանոսի հրովարտակին առաջին մասն աղաւաղ յառաջաբանութիւն մ՚է, զոր նոյն միացուցեր է երկրորդին հետ։

եկեղեցի տուն աղաւթից յանուն Տեառն մերո(յ) Յիսուսի Քրիստոսի: Եւ աղքատք, որք գան 'ի մկրտութիւն, ազեստք նոցա և ծախք յարքունուստ լիցին. և խնամակալութիւն առաւել քրիստոնէիցն լիցին, և նկուն' որ 'ի կուռսն դեգերեն: Վասըն որո(յ) ես արհամարհեմ զնոսա, և ոչ աստուածս համարիմ. այլ պիղծս և ձեռագործս չարագործաց: Եւ երկիր պագանեմ Քրիստոսի փրկչին մերո(յ), և աւրհնեմ զՀայր նորա և զսուրբ Հոգին, յոր հաւատացի և մկրտեցա(յ), և առի զառողջութիւնս իմ 'ի միոյ աստուածութենէն, զի նա է Աստուած ճշմարիտ, և Տէր տերանց, և Թագաւոր Թագաւորաց. որ բնակեալ է 'ի լոյս անմատոյց 'ի բարձունս, և փառք նորա լցին զտիեզերս ամենայն, որ և ինձ եցոյց սքանչելիս 'ի վերուստ լուսոյն, զոր առ հասարակ ամենեքեան տեսէք, և զի էր որպէս ձեռն մարդոյ 'ի մէջ լուսոյն, առաւելեալ լուսով, որ մերձեցաւ յիս մինչև 'ի ջուրս աւազանին, և 'ի բաց մերժեաց յինէն զպղծալից բորոտութիւնն, ընդ նմին և զմեղսասէր բանն. և զի անճառելիք [1] են լինալքն

μετὰ δὲ ταῦτα διατάξεις προτεθεῖναι ἐκέλευσεν περιεχούσας οὕτως, Πάντα πένητα βουλόμενον Χριστιανὸν γενέσθαι, ἐκ τῶν βασιλικῶν χρημάτων λαμβάνειν τά τε αναλώματα, καὶ τὴν ἐσθῆτα. καὶ ἵνα μὴ τοῖς ἐπιθέταις ἄδεία τῆς δοθῇ, οὗτοι ἐλάμβανον οἱ κατ' ἀλήθειαν προσερΧόμενοι δλοψίχως τῷ δεσπότῃ Χριστῷ, μαρτυρούμενοι παρ' εὐλαβῶν καὶ Χριστιανῶν ἀνδρῶν. ἐγένετο δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν βαπτισθέντων ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἐκείνῳ δέκα χιλιάδες ἄνδρῶν, χωρὶς γυναικῶν καὶ παιδίων. οὕτως ἐκ μὲν τοῦ ἑνὸς μέρους ἡ τοῦ Χριστοῦ ποίμνη ηὐξάνετο· ἐκ δὲ τοῦ ἑτέρου, ἡ τῶν εἰ:ωλολατρῶν κατησχύνετο. Ἀποκηρυττέσθω δὲ ἡ βέβηλος αὕτη καὶ ἀκάθαρτος δεισιδεμονία, ἣν ἀγνωσία μὲν ἔτεκεν· ἀφροσύνη δὲ, ἔθρεψεν, καὶ ηὔξησεν, προσκύνησθω δὲ ὁ μόνος καὶ ἀληθινὸς Θεὸς, ὁ ζῶν ἀεὶ καὶ βασιλεύων ἐν τοῖς οὐρανοῖς, παυσώμεθα σέβειν τούτοις, παρ' ὧν σωθῆναι οὐ δυνάμεθα. οὓς ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡμεῖς βλαβέντας σώζομεν· παρ' ὧν φυλαχθῆναι μὴ δυνάμενοι. τούτοις εἴγε μὴ βουλόμεθα κλαπῆναι, φυλαττόμεν. ἱκανούθω μέχρι τούτου

1. Այս ամբողջ պարբերութիւնս իսկ աւելի նման է Գր. Լուսաւորչայ վիրապէն ելնելէն վերջ՝ առ Վաղարշապատցիս ուղղեալ ճառին. որ յէջ 171–178 (ըստ Վենետկեան 1862 տպագրութեան). քան թէ Կոստանդիանոսի յորդորին որ առ ծերակոյտն Հռովմայ, ըստ յուն. բնագրին: Հոս ալ նոյն հաւատարիմ թարգմանիչ ըլլալէն աւելի՝ յարասող paraphraseur է: Գուցէ իմն ստիպուած էր նա այսպէս վարուելու. զի Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի սահմանադրութեան այս, նախընթաց և յաջորդ էջերն իսկ Գրիգորի կենսագրութեան համանման ատեղեր կ'ընծայէին նմա ասէք, զորս, — երկարութենէ խուսելու համար, — չենք կրնար ածել 'ի համեմատութիւն, բայց ուսումնասիրաց ուշադրութեանը կը յանձնենք:

և առաջեալքն 'ի վերուստ. արդ որ այսպէս այցելութիւն արար մեզ, եկայք ամենեքեան երկիր պագցուք միոյ աստուածութեանն, աւրհնեսցուք և գովեսցուք և պաշտեսցուք զնա, զոր անգիտացաք, և խոտորեալք ուրացաք զնա. զի Նա է Աստուած, և չիք այլ ոք. և Նմա փառք այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից.

λελέχθαι τοῖς ἀψίχοις κωφοῖς εἰδώλοις, Ακούσατε, καὶ τοῖς τυφλοῖς, 'Αναβλέψατε. εὐφραινέσθωσαν, καὶ ἀγαλλιάσθωσαν πάντες οἱ θεωροῦντες ὅτι περ ὁ Χριστὸς, ὅν ποτε ἠρνούμην καὶ ἐδίωκον, ἀπεδέδωκέ μοι τὴν προτέραν ὑγείαν·καὶ ἡ Ρωμαϊκὴ φρόνησις, καὶ σοφία μὴ ἀπατάσθω· ἀλλὰ τοῦτον ὑποδέχεσθω, καὶ προσκυνείτω Θεὸν παρ' οὗ αὐτὴ φυλάτεται, οὐχ ὅν αὐτὴ φυλάττει. ἵνα δὲ παντὶ τῷ κόσμῳ φανερὸν γένηται τῷ ἀληθεῖ Θεῷ με πεπιστευκέναι, ἐν τῷ παλατίῳ μου ἐκκλησίαν ποποίηκα, πρὸς τὸ πᾶσιν γνωσθῆναι, μηδὲ ἴχνος τῆς παλαιᾶς πλάνης ἐν τῇ ψυχῇ μου μεμενηκέναι. Τότε σχεδὸν πᾶς ὁ δῆμος τῶν 'Ρωμαίων, ἅμα τῇ συγκλήτῳ ἐβόησαν, 'Ιησοῦς Χριστὸς Θεός ἐστιν ἀληθινός.

Յայնժամ Հռո(վ)մայեցւոց բազմութեան առաջեալ զամէնն, ասեն. ճշմարիտ է առաջեալքդ 'ի թագաւորէդ. զի Քրիստոս փրկիչ փրկեաց զմեզ, և լուսաւորեաց լուսով գիտութեամբ: Վասն որո(յ) շինեսցի եկեղեցի տուն աղաւթից, որ միշտ 'ի Նմայ մատուսցուք զաղաւթս մեր, և կատարի Քրիստոսի խորհուրդն:

Աղաղակեցին դարձեալ. Որ ոչ

ἔκραξαν τεσσαρακοστόν. Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ ἀνοιγέσθωσαν· ἔκραξαν [1] δέκατον. Οἱ τὸν Χριστὸν μὴ σεβόμενοι, τοῦ Αὐγούστου πολέμιοί εἰσιν, καὶ ἐβόησαν δέκατον. Ο σώσας

1. Հռովմայ ժողովրդեան փանէյա, եբխանէյա և փատտանէյա աղաղակելու պարբերութիւնը դուրս թողուած է հայերէն թարգմանութեան մէջ. սակայն Ն. Յայսմաւուրքին անթերի մէջ կը բերէ զայն այսպէս. « Նա շինեաց թագաւորն եկեղեցի անուամբ Սուրբ–Փրկչին: Ինքն բրեր և հաներ զհողն. փորեր և դներ զքարինն: Նա հրամայեաց թագաւորն քարոզել 'ի մէջ հրապարակին մեծաձայն Խ անգամ, թէ Քրիստոս Աստուած է ճշմարիտ. և թէ եկեղեցիք շինեսցին՝ յանուն Քրիստոսի, Ժ անգամ. և թէ որ կեցոյց զթագաւորն՝ Աստուած է. Լ անգամ. և թէ որ զՔրիստոս ոչ պաշտեն, թշնամիք են Քրիստոսի և արքային, Ժ անգամ. և թէ որ զՔրիստոս պաշտէ, բարեկամ է արքայի Ի անգամ. և թէ որք զՔրիստոս ոչ հաւատան՝ 'ի տանց և 'ի բնակութեանց և 'ի հայրենեաց ելցեն. աղաղակեաց մունետիկն, Խ անգամ »:

պաշտէ զՔրիստոս Աստուած, և ոչ հնազանդի ս(ա)էստրէ Կոստանդնեա(յ), պաշտել զԱստուած կենդանի և ճշմարիտ, ելցեն արտաքս ՚ի քաղաքէս. և տունք նոցա աւեր լիցի, և զբոլոր թշնամիսն Աստուծոյ մահու մատնել:

Յայնժամ թագաւորն հեզ բանիւ ասէ. Լուարուք հաւատացեալք Աստուծոյ, և Հաւատացեալք Քրիստոսի. զի ոչ այնպէս բռնութեամբ և սպառնալեաւք մահուամբ պաշտել զինքն կոչէ ակամա(յ), որպէս երկրաւոր թագաւորք. այլ կամաւոր և ինքնայաւժար կամաւք կամի Աստուած յարարածոցս պաշտաւն առնուլ, և սուրբ մտաւք սուրբ զՑրրորդութիւնն պաշտել և փառաւորել հոգևոր աւրհնութեամբք.

զի ակամայն և ՚ի հարկէն անշնորհ է և առանց վայելչութեան. զի [illegible] է Աստուած, և ՚ի բոլոր սրտէ և ՚ի յանձնէ և ՚ի զաւրութենէ խնդրէ զհաւատն և զողջախոհութիւնն. մանաւանդ որպէս քրիստոնէիցն կարգք և աւրէնք մեզ բացայայտեն, ՚ի վերայ այսոցիկ: Քանզի տարբերական [1] և զանազան յոյժ ՚ի բազմութեան լինէր, ոմանք այսպէս, և ոմանք այնպէս: Ապա լռութիւն քարոզեցաւ ամենեցուն առ հասարակ:

Յայնժամ դարձաւ թագաւորն

τὸν Αὔγουστον ἀληθὴς Θεός ἐστιν. ἐλέχθη τριακοστόν. Ὁ τὸν Χριστὸν σεβόμενος ἀεὶ νικᾷ. ἐλέχθη εἰκοστόν. Οἱ τὸν Χριστὸν μὴ σεβόμενοι τῆς πόλεως [1] ἐξοριζέσθωσαν. Γενομένης τοίνυν σιγῆς ὁ βασιλεὺς ἔφη, Μεταξὺ θείας, καὶ ἀνθρωπίνης δουλείας, αὕτη ἡ διαφορὰ τυγχάνει, ὅτι περ ἡ μὲν ἀνθρωπίνη ἠναγκασμένη ἐστίν. ἡ δὲ θεία, ἐκουσία καὶ αὐτοπροαίρετος. ὁ γὰρ Θεὸς εἰλικρινεῖ

καὶ καθαρᾷ διανίᾳ προσκυνεῖσθαι βούλεται·
ὅθεν οὐχ ἄκοντας, καὶ ἠναγκασμένους, ἀλλὰ αὐτοπροαιρέτους τοὺς ἀνθρώπους Χριστιανοὺς βουλόμεθα γίνεσθαι, καὶ οὐχ ἀνθρωπίνῳ φόβῳ τῇ τοῦ Θεοῦ λατρείᾳ

προσιέναι· ἀλλὰ σώφρονι λογισμῷ αἰτεῖν αὐτοὺς μᾶλλον τῷ τῶν Χριστιανῶν συζευχθῆναι καταλόγῳ.

πάλιν οὖν διαφόροις φωνὰς ἐκβοήσαν ἐπὶ πολὺ τὸ πλῆθος, ἡσύχασεν.

Ὑπέστρεψεν [2] τοίνυν ὁ Αὔγουστος

1. Ա և Գ օրինակք տարաբերական կը դրեն, երբ համազօր յուն διάφοροςին: Ա. Ագաթանգեղ միայն գործածուած է այս, բայց առանց ածանցի և ուրիշ իմաստով, յաւելն. « Զելևէջս տարաբեր... սաւհանացն »: Հայ թարգմանչք գործածած ձևն՝ եթէ ըմբռնի նշանակութեամբ առնուինք և եթէ տարանկալի, աննիշդ է, և առանձնապէս դարէն և այս ծագկող մատենագրաց քով միայն գործածուած է. Հետևաբար թարգմանիչս այլ պէտք է, որ յիշեալ դարէն վերջ քան թէ յառաջ եղած ըլլայ:

1. Այս օրէնքս պատմական է բոլորովին, զի Եւսեբիոս իսկ նոյնը կ'աւանդէ Կոստանդիանոսի Վարուց Բ. գրոց Ի երրորդ գլխոյն մէջ. համանօրէն այս վերջինս աղբիւր եղած է յայսմ Սեղբեստրոսի կենսագրին:

2. Այս պարբերութիւնս իսկ նման է Ագաթանգեղայ 621-622 իշխ պարբերութեան, ուր կը նկարագրուի Տրդատայ դարձն յաստուածն, յետ մկրտութեան. այնպէս որ կամ Գրիգորի կենսագրին ծանօթ էր Ագաթանգեղի հինաւուրց Վարքն, և կամ նա իւրն գրած էր զայն, և կամ երկուքանչիւրն իսկ օգտուած

Կոստանդիանոս 'ի պաղատն բազում փառաւք և ահաւոր մեծութեամբք, մոմեղէնք և ջահք առաջի նորա. և ամենայն բազմութիւն աղաղակէին առաջի նորա ուրախութեամբ մեծաւ. և զատուրք հայրապետն Սեղբեստրոս ընդ էր տանէր 'ի պաղատն հանդերձ եպիսկոպոսօք և երիցապետօք. և նոյնպէս հանդերձ աւրհնէր զԱստուած, և պարծէր նոցա ըստ երախտաւորաց ընծայեալ, որպէս ախորժելեաց Աստուծոյ։

Եւ ասէր ցնա Սեղբեստրոս[1] սուրբ հայրապետն. Մի՛ զոք խռչտանգանաւք ածել 'ի քրիստոնէութիւն, այլ հոգեւոր վարդապետութեամբ և սիրովն Քրիստոսի. զի մի' 'ի հարկէ եկեսցեն 'ի հաւատս, այլ 'ի կամաց, որովք Աստուած փառաւորի։ Եւ մեծանայր անուն Տեառն 'ի Հռոմ, և բազումք 'ի տեսողաց և 'ի լսողաց բանին հաւատային։

Ապա այնուհետև և զհանգստարան սրբոց առաքելոցն և մարգարէիցն և զսրբոց վկայիցն յարդարէին հրաշալի յաւրինուածովք։ Եւ զխոստովանողսն[2], որք 'ի լերինս և 'ի յայրս և 'ի քարածերպս վիմաց կացեալք, և որք 'ի մետաղս արտասահման եղեալք՝ մեծաւ պատուով ածեալ լինէին առ թագաւորն. և նա երկրպագելով և հոգևոր սիրով ողջունէր զնոսա. և մե-

ἐπὶ τὸ παλάτιον μετὰ κηρῶν καὶ λαμπάδων τῇ δὲ κἀκεῖσε ἀναπτομένων, καὶ ἐστεμμένης πάσης τῆς πόλεως. ἦν γὰρ πᾶσιν χαρά.

ὅτι περ τοιοῦτος νόμος ἐπεφοίτησεν, ὁ παρακελευόμενος μηδένα τῆς αὐτοῦ θρησκείας ἄκοντα ἕλκεσθαι, καὶ ἐπὶ θρησκείαν ἑτέραν, ἣν οὐ βούλεται, καταναγκάζεσθαι. γίνεται τοίνυν χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις, κοσμοῦνται οἱ τάφοι τῶν ἁγίων·

πάντες οἱ

ὁμολογηταὶ οἱ ἐν διαφόροις μετάλλοις, καὶ ἐξορίαις δέσμιοι, καὶ κατάκλειστοι τυγχάνοντες, μετὰ τιμῆς καὶ δόξης ἐπὶ τὰς οἰκείας πατρίδας ἀνακαλοῦνται, καὶ φίλοι τοῦ βασιλέως

1. Նախընթաց էջում այս պարբերութիւնս Կոստանդիանոսի բերանը դրուած է, – թէ հայերէնի և թէ յունարէնի մէջ, – իսկ աստ՝ ընդհակառակն Սեղբեստրոսի։ Այս բանս յայտնի նշան է կամ տարբեր աղբերաց, և կամ յաւելուած համարելի է լատին խմբագրութեան, յորմէ թարգմանուեցաւ յունարէնն։

2. Այս պարբերութեանս, – ինչպէս նաև յունարէնի համար, – կրնանք ըսել, թէ Եւսեբեայ՝ Կոստանդիանոսի կենսագրութեան Բ. գրքի Լ, ԼԱ, ԼԲ և ԼԵ երորդ գլուխներէն համառօտուած են, թէպէտ և հայերէնի մէջ աւելի զգալի է, ընդարձակութեան աղագաւ։ են Եւսեբիոսի վերոյիշեալ պատմութենէն, որուն մի մասն և եթ համարելու է իբր Վատիկանի թիւ 866, fol. 356 գրչագրի մէջ պահուածը։

ծարէր որպէս զսուրբս և զծառայս Աստուծոյ։ Եւ աւրհնութիւն խնդրէր 'ի Նոցանէ հանդերձ աղաւթիւք աղաչանաւք անյիշաչար լինել առ Նորա հալածանս, որ վասն Քրիստոսի. և աւրհնեալ 'ի Նոցանէ, արձակեաց յիւրաքանչիւր տեղիս բազում պարգեւաւք և մեծարանաւք։ Եւ ամենայն բարեպաշտութեամբ յարդարէր զինքըն 'ի քրիստոնէութիւն Թագաւորն Կոստանդիանոս։

Զայս լուեալ Հեղինեա մայր Թագաւորին, զի էր 'ի Բեթանիայ[1] Թոռամբք իւրովք, Կոստաւ և Կոստանդնեաւ, և ուրախ լինէր ընդ առողջանալն որդ(ւ)ո(յ) իւրոյ. միանգամայն և ընդ

γίνονται.

τὰ δὲ λοιπὰ τὰ λεχθέντα[1] τε καὶ γενόμενα παρίημι συμμετρίας χάριν, μήπως τῷ πλήθει τῶν λεγομένων ἀποκναίειν δόξω τοὺς ἐντυγχάνοντας.

Εἰσίν δέ τινα[2], ἅπερ παραλιπεῖν οὐκ ἀναγκαῖον. ἀπαιτεῖ γὰρ ἡ ἱστορία, ἐπὶ Ἑλένην ἡμᾶς τὴν τοῦ βασιλέως μητέρα βαδίσαι τῷ λόγῳ. αὕτη τοίνυν ἐν τῇ Βιθυνίᾳ μετὰ τῶν ἐγγό-

1. Ա և Գ օրինակք՝ Բէ—Թանիա կը գրեն. այս ձեւ իսկ յունարէն Βιθυνίᾳ ձեւին ճիշդ տառադարձութիւն չէ, Թէպէտ և առ Խորենացւոյ իսկ այնպէս գործածուած է։

1. Պարբերութեան այս վերջի բացատրութեամբս, ուր յոյնը կը ծանուցանէ իսկ, թէ « ըսուած և գործուած միւս եղելութիւնքն՝ իր ընթերցողաց ձանձրոյթ չի պատճառելու համար զանց կ'ընէ », հայն՝ բոլորովին զատ թողուցեր է, Նիկիոյ ժողովքէն վերջ կայսեր՝ առ եպիսկոպոսունս ըրած ընծայատրութիւնքն և զանոնք յուղարկելը պատուով ներմուծելով, զոր նոյնպէս Եւսեբիոսէն մուրացած է։

2. Յունարէնի այս նախադասութենէս, թէ " Եւ ինչ ինչ, որք ոչ թուին արժանահաւատ, բայց կարգ բանիս բերէ զի հասուցից զՀեղինեայ ", և այլն, զոր հայը զատ թողուցել է, կը տեսնուի, թէ Հեղինեայ պատմութիւնն եկամուտ բան մի է Սեղբեստրոսի Վարուց մէջ, ոչ այնքան արժանահաւատ։ Նորա աղբիւրն յանկական ըլլալու է, գուցէ թէ և Արիոսեան, և Կոստանդիանոսի պատմութեան հետ միացած ըլլալով, այնպէս մտաւ յետոյ ուրիշ լատին խմբագրութեան մէջ։ Յունարէն աղբերէ եկամուտ ըլլալուն ապացոյց այն իսկ է, զի ոչ միայն Հեղինեայ բնակութիւնն յորեւելս կը դնէ, հակաժամանակագրական սխալով մի, այսինքն է Կոստանդիանոսի երկու որդւոց հետ՝ զուգելով զանոնք զորօրինակ իւր կայսեր զաւակին և մկրտութեան ժամանակին հետ, այլ նոյն իսկ ἡμᾶς τὴν τοῦ βασιλέως μητέρα, այսինքն է " մեր Տէրոյ Թագաւորին " բացատրութիւնն։

Իսկ արիոսեան ըլլալուն յայտնի նշան է, երբ Հրէից համախոհ և պարզապէս միաստուածեան մի կը ներկայացնէ մեզ զմայր դշխոյին, և ոչ քրիստոնեայ և ընդունող ըզ-

Հաստատողն այնպիսի ստանձնե(ա)լ, և 'ի Բաղ կացեալ 'ի Բաղմաստուածութեանն մոլորութեանն:

Բայց հրապուրեալ 'ի Հրէից, որք ժողովեալ առ Նա՝ ասեն. Աստուածն Եբրայեցւոց այցելու եղև Նմա, որում մարգարէք վկայեն, որոյ Աստուած խօսեցաւ. և ող խաչեալն Քրիստոս, որում քրիստոնեայք զան գառն որդւոյ Աստուծոյ և արարողի զարարածն: Ցայսոսիկ մտախորհ եղեալ, գրէ Հեղինէ՝ առ որդին իւր այսպէս.

Կոստանդիանոսի թագաւորի և հանապազ յաղթողի որդ(ւ)ո(յ) Կոստա(յ) և մաւր Հեղինա(յ) ողջոյն: Ճշմարտութիւն ոչ մերժէ զիմաստութիւն ստոյգ իմաստնոց. նոյնպէս և ոչ ուղիղ հաւատո(յ) կարէ վնասել, մինչ զաւրավիգն լինել Աստուծոյ մարդասիրութեանն, վերագրել զարժանն գոհութիւն Աստուծոյ, վասն առողջութեանդ քո. 'ի բաց կալ 'ի կռոցն ընդունայն և 'ի սնոտի պաշտաման(է)ն, բայց մի՛ դրոխն [1] կարծեաւք հաւատացես 'ի Ցիսուս Նազովրեցի, և որդի կարծիցես Աստուծոյն Եբրայեցւոց, որ արար [2] զերկինս և զերկիր և որ 'ի

νων αὐτῆς Κωνσταντίου [1] καὶ Κωνσταντίνου τῶν Αὐγούστων διατρίβουσα,

καὶ τῶν Ἰουδαίων αὐτῇ ἐντιχόντων,

τοιαῦτα δὴ γράμματα [2] τι διεπέμψατο πρὸς τὸν βασιλέα.

Νικητῇ, τροπαιούχῳ, αἰωνίῳ Αὐγούστῳ υἱῷ Κωνσταντίνῳ μήτηρ Ἑλένη αἰωνία Αὐγούστα.

Τὴν ἀλήθειαν ὁ σοφὸς οὐκ ἀποθεῖται λογισμός· οὔτε μὴ ἡ ὀρθὴ πίστις δυνήσεταί ποτε ζημίαν τινὰ ὑπομεῖναι. τῇ θείᾳ τοίνυν φιλανθρωπίᾳ ἐπιγραπτέον, τὸ ἀξιωθῆναί σε τῆς τῶν εἰδώλων ἀποστῆναι ματαιότητος·

τῇ πλάνῃ τε λογιστέον, τὸ πιστεῦσαί σε Ἰησοῦν τὸν Ναζαραῖον Θεὸν εἶναι ἀληθινὸν, καὶ τοῦτον ἐν οὐρανοῖς εἶναι, καὶ Υἱὸν Θεοῦ ὑπάρχειν.

1. Ա. և Գ. օրինակք ևս այսպէս կը գրեն. « Տրոփեան » հաւաստարարագոյն է գրչագրին, ատանդութեանն: Երզնկացին Բղձունեան իմաստով ևս 'ի կիր արկանէ 'ի Մեկն. Թղթ. Թեսաղոնիկեցւոց, ըսելով. « Տրոփանդ՝ լինի Թեմեանական, ոչ 'ի հոյս, այլ 'ի հաւաքին »: Արմատն է գրոյ, որ կը նշանակէ Թուղթ՝ գրեալ կամ ասուեալ. և է բառ յետնոց (Տես. Հայկ. Բ. 894)

2. Աւելորդ այլոց են բանքս և անհամաձայն յունին, մէջէս և երկրպագանչիւրն իսկ համախոհ և համակիրան կը ցուցնեն զՀեղինէ Հրէից:

Ի Ցայսմաւուրքն մեր և Ճառընտիրն Դ՝ յետ յիշելոյ զդառնադարձութիւն Հրէից առ Հեղինէ, — համաձայն հայոցն, — անդէն կը յարեն, թէ « Իւ նորա անարգեալ զնոսա՝ դարձոյց յետս թշնամանօք. և գրեաց առ որդին իւր, զի հաստատեսցէ 'ի հաւատս քրիստոնէութեան Քրիստոս իբրև Աստուած ճշմարիտ. մինչդեռ մենք, — բաց յԵւսեբիոսէ, — նոյն իսկ Պաւլինոսէն, Ցակ. Որհեցիէն և Կոստանդիանոսի լատին և անանուն Պատմութիւններն, զոր յիշեցինք յառաջագոյն, գիտենք զնա իբրև ջերմ պաշտպանատար Քրիստոսի և ծնեալ 'ի Տէւրէ:

1. Լիպոմանոսի հրատարակած Գործոց մէջ այս երկու կայսրորդւոց յիշատակութիւն չի կայ բնաւ:

2. Այս պատճէնս՝ պաշտօնական գրութեան, և հետևաբար հնութեան երևոյթ ունի տրամաբանապէս. բայց իրօք կամ Եւսեբիոսի (Տես De Vita Constantini L. III. C. 47, ed. Aug. Taur. 1746) մէկ անդուոյն վերայ յօրինած կը անենուի, ուր կ'աւանդուի Հեղինեայ համար, թէ իր որդւոյն ձեռքով դարձած ըլլայ 'ի հաւատս Ցիսուսի Քրիստոսի. և կամ Եւ-

Նոսա արարած էին. որպէս առաջի իմ ըն-
թերցան չէին աղբերացն և մարգարէիցն, որք և դատապարտեալ ասեն զՔրիստոս և խաչեալ և մեռեալ որպէս մահապարտ զոք: Եւ պատճառ առողջութեան քո զԱստուածն Եբրայեցւոց է իմանալ, յոր հաւատացեր և հաւատարիմ եղիցիս, բայց մերժեալ 'ի բազմաստուածութեանն մոլորութենէ. զի ունիս գիտել, զի ոչ առողջութիւն կարացին տալ բարեհաճոյացեալքն 'ի քէն և ոչ խափանել զառողջութեան շնորհս արհամարհեալքն 'ի քէն, և պաշտել զամենակալն, որով զառողջութիւն ստացար:

Վասն որո(յ) միշտ զաւրացեալ 'ի նմանէ,

որպէս Դաւիթ, մեծապէս արու-

ὅς, Ἰουδαῖος γενόμενος, ἐπὶ μαγίαις κατακριθεὶς, καὶ ἀποφάσει σταυροῦ καταδικασθεὶς, ἀπέθανεν.
τῇ δὲ εὐσεβείᾳ τῇ σῇ τούτου χάριν ἡ ὑγεία παρεσχέθη σοι, διὰ τὸ πρῶτον σε ἐν βασιλεῦσιν τοῖς εἰδώλοις ἀποτάξασθαι· ὁ γὰρ ἀληθὴς καὶ αἰώνιος Θεὸς, δεῖξαι βουλόμενος ἐκείνους, οὓς ἀπηρνήσω, μὴ ὄντας ἀληθεῖς Θεοὺς, ἐχαρίσατό σοι τὴν ὑγείαν, ἵνα ἀποθέμενος πάντα τὸν τῶν εἰδώλων φόβον, εἰδέναι ἔχοις ὡς οὐδέ ὑγείαν παρασχεῖν ἐξευμενιζόμενοι δύνανται, οὔτε μὴν ἀφελέσθαι ἀπεχθανόμενοι. ταύτης δισειδαιμονίας τὴν πλάνην καταλιπούσης τῆς σῆς εὐσεβείας, διέφυγεν ἡ ἀῤῥωστία· νῦν δὲ πρὸς τὸν παντοκράτορα Θεὸν ἐπανιόντα καταλήψεται σε δύναμις ἡ μηδέποτε ἡττεθῆναι δυναμένη· ἣν ἀρξάμενος σέβειν, ἐγκρατὴς γενήσῃ τῆς

թեան: Եւ պատուիրեաց զի տրասցէ ժողով եպիսկոպոսաց քրիստոնէից և Հրէից վարդապետաց „, և այլն:

Այս տեղիս եթէ հնագոյն յաղբերէ մ'առնուած է՝ մեծ նշանակութիւն ունի, Հեղինէի դարձի նկատմամբ յառաջ քան զԿոստանդիանոս. բայց գիտելու ենք, որ թէ Հեղինեայ՝ առ որդին և թէ որդւոյն առ մայրն գրուած թղթոց մէջ այսպիսի եղելութեան մի բնաւ կասկած չի կայ, հետևաբար և ոչ իսկ անոնց պատկառաւոր ըլլալու կարծիք:

ուրգնիոսի ընծայուած Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ պատմաբանութեանց: Պաւղինոս ժամանակակից և ստուգապատում գրիչ՝ 'ի թղթին առ Սեւերոս կը գրէ, թէ ընդհանրական Կոստանդիանոս Հեղինեայ ձեռքով աւելի՝ քան թէ ինքիրմէ արժանի եղև քրիստոնական հաւատոց: Բարոնիոս՝ Սեղբեստրոսի Վարուց աւանդածը պաշտպանել ուզելով, աւելի Եւսեբիոսի ուզած է կարևորութիւն տալ՝ քան Պաւլինոսի. բայց Յակ. Սրճեցւոյն հետ՝ ընթացք պատմութեան իսկ Լատինաց՝ վերջնոյս աւանդածը կը հաստատեն: Ուրեմն ասկէ կարենք եզրակացնել, թէ այս թուղթս յետոյ ուրեմն 'ի Լատինաց ներմուծուած չէ Սեղբեստրոսի Վարուց լատիներէն խմբագրութեան մէջ. այլ Դ դարու յունական յաղբերէ մի կը յառաջագայի, և կը գտնուէր արդէն անոր նախկին յոյն խմբագրութեան մէջ:

Իսկ թէ Դ դարու աղբեր աւանդած թուղթըն՝ իրաք Կոստանդիանոսի մօր հասմոր հասկանալի է, թէ ընդ հակառակն, Աքսդարակնոյ Հեղինեայ, և կամ Պատրոնիկէ Տիկնոջ, այս բանս խաչի գիւտի պատմաբեան խնդրէն կախուած ունի:

թեամբ, և որպէս Սողոմոն նորուն որդին իմաստնագոյն եղիցիս ։ Եւ եղիցին քեզ առիթք բար(ւ)ո(յ) մարգարէքն, որովք խաւսեցաւ Աստուած ։ Եւ զոր ինչ խնդրեսցես նոքաւք առցես յԱստուծոյ. ողջ լեր պաշտպանող տէր Աւգոստէ. և յաւիտեան թագաւորեսցես 'ի յաւիտեանն, զարմաւք քո բարի հանդիպմամբ միշտ ։ Եւ ընթերցեալ զթուղթ մաւրն Կոստանդիանոս [1],

գրէ աւրինակ զայս ։

Իսկուհ(ւ)ոյ թագուհեա(յ) և մաւր իմո(յ). ընկալա(յ) զթուղթս քո, որ առ որդիս քո Կոստանդիանոս ։ Աստուած որ զյաւիտեանս արար, և զաշխարհ ամենայն ունելով ուղղէ և պահպանէ, և տա(յ) զկեանս և զշունչ յիւրմէ զաւրութենէ ամենայն մեղեաց, և թագաւորաց՝ զարդարն հրամայեաց քննել, և առնել իրաւունս յերկրի. զի ո՛րքան պատիւ ունիմք 'ի մարդկանէ, այնքան առաւել խնդրին իրաւունք յամենակալէն. և զանազանք են մարդկան միտք և խորհուրդք և տեսութիւնք. բայց ողջախոհաց անձանց ընտրելի է զարժանն ստուգութեամբ ըստ Աստուծոյ, Իսկուհի մայր իմ ։ Վասն որո(յ) և զմեզ դրդուեալս համարիս ըստ Հրէից [2] վարդապետու-

1. Հոս հայն դուրս թողուցեր է յոյն բնագրի հետևեալ չորս տողերը, ուր կ'ըսուի, թէ կայսրն երբ իմացաւ թէ այս Հրէից խարդախութիւն մ'ըլլալու է և մայրը խաբուած է, գրեց օրինակ զայս ։ Յոյնն աւելի բնական է առա, զի այս բաւական պատճառ մ'է փոխադարձ պատասխանոյն, զոր կը յարէ անմիջապէս զկնի ։

2. Այս շղագրուած տողերս յաւելուած ըլլալուն վերայ բնաւ չենք տարակուսիր, զի Կոստանդիանոսի պատմութեան մէջ նախընթաց էջերում պատմուած դիպաց կրկնու-

τοῦ Δαβὶδ βασιλείας, καὶ τοῦ σοφωτάτου Σολομῶντος. ἔσονται γὰρ μετὰ σοῦ οἱ προφῆται, οἷς ἐλάλησεν ὁ Θεός· καὶ πάντα ὅσα ἂν δι' αὐτῶν αἰτήσῃ, λήψῃ. ἔῤῥωσο σεβάσμιε δέσποτα αἰώνιε Αὔγουστε καὶ υἱὲ τιμιώτατε, αἰσίαις ἀποβάσεσι θάλλων. Δεξάμενος τοίνυν τὴν ἐπιστολὴν τῆς μητρὸς αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, καὶ ἀναγνούς, καὶ μαθὼν ἀκριβῶς εἶναι τὴν τῶν Ἰουδαίων σκαιωρίαν, ἐπὶ τῷ τῆς μητρὸς αὐτοῦ δελεασμῷ, ἀντέγραψε ταύτῃ διὰ γραμμάτων [1], ἐχόντων τὸν τύπον τοῦτον.

ΔΕΣΠΟΙΝΗ αἰωνίᾳ βασιλίσσῃ Ἑλένῃ Κωνσταντῖνος υἱὸς αἰώνιος Αὔγουστος.

Ὁ τοὺς σύμπαντας αἰῶνας πρυτανεύων, καὶ τὸν κόσμον ἅπαντα διέπων· ὁ κυβερνῶν, καὶ διακρατῶν, καὶ ζωοποιῶν πάντας ἡμᾶς, διὰ μὲν τῆς αὐτοῦ δυνάμεως, ζωὴν καὶ πνοὴν παρέχει τοῖς σύμπασιν· τοῖς δὲ βασιλεῦσιν τῇ ἀνθρωπότητι τὸ δίκαιον νέμειν προστάξαι κατηξίωσεν. ὅσον οὖν ὑπέρτερον τόπον ἐν τοῖς ἀνθρώποις κατέχομεν, τοσοῦτον ταῖς τῶν ἀνθρώπων κατεχόμεθα προσδοκίαις. τοιγαροῦν πάντων ἀνθρώπων οἱ οφθαλμοί, πάντων αἱ διάνοιαι, πάντων αἱ βουλαί, τὸ ἡμῖν δόξαν θέλουσιν, καὶ τὸ ἡμῖν ἀβούλητον ὑποσείονται. δῖὰ τοῦτο δέ-

1. Դիտելով որ այս նամակս է ճիշդ պատասխանի առաջնոյն և անոր հետ սերտիւ միացած, կարեմք ըսել, թէ մի և նոյն յաղբերէն կը յառաջանայ ։ Ուստի ինչ որ ըսինք առաջնոյն համար, նոյնը կը հաստատուի և՛ զերկրորդէս ։

թեանդ, ըստ Քրիստոսի աստուածութեան, զոր հաստատեաց որդի Աստուծոյ քով. զի ոչ բանիւ միայն սոսա(յ), այլ և արդեամբ ծանեա(յ) զՔրիստոս՝ Աստուած, և որդի Աստուծոյ, յորո(յ) անուն բժշկութեան առի. նոյ և զյողնութեան զարերոդմոց 'ի յետ նշանի խաչի նորա։ Թէպէտև զա-րդեալ եղէ, յորոցէ հալածանս որդւոցն Աստուծոյ, և պարտահանել և մի եղեալ բարոյաւթեամբ. ամենայն ողորմութեան գործ 'ի Քրիստոսէ, 'ի յետ սուրբ առաքելոց նո-րա Պետրոսի և Պաւղոսի, որպէս ասայց ինձ ճշմարիտ տեսիլն. և ըստասորեալ 'ի նմանէ, ոչ դրդուեցայց յաղագս մեր(յ) տնաւրէնութեան։

Բայց եթէ այլազգ թուի քեզ ըստ դոցա ուսմանց, ընդ քեզ ածցես զգի-տունս աւրինացն, զի ճշմարտութեան ստուգեսցի հաւատ՝ հանդերձ մեր ե-պիսկոպոսաւքս. և վասն այսորիկ մեզ և ձեզ ճանաչել, և ամենեցուն իսկ զյաղթութեան շնորհս ճշմարիտ հաւատոյն.

σποινα αἰωνία Αὐγούστα, οὐ μόνον ἀνεπίληπτον· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐπαινετὸν ὀφείλει εἶναι ἡμῶν τὸ βούλημα, εἰ καὶ ἀληθῶς μὴ εἶναι καλὸν πᾶν ὃ βουλόμεθα. ταῦτα δὲ ἅπερ εἴρηκα ἐν ταῖς ἡμετέραις ἀπόκειται διοικήσεσιν. Θεὸν δὲ νοῆσαι, ὑπὲρ τὴν ἡμετέραν ἐστὶ διάνοιαν διὸ δὴ σχολαζέτω τῆς ἡμετέρας αὐθαδίας ἡ τόλμα.

Παρείτωσαν δὲ μᾶλλον Ἰουδαίων διδάσκαλοι, καὶ τῶν Χριστιανῶν ἐπίσκοποι, ἡμῶν αὐτῶν ἀκροωμένων, καὶ περὶ τούτων διαβαλέτωσαν· ἵνα ταῖς αὐτῶν δικαιολογίαις δυνηθῶμεν τὸ σαφὲς καὶ ἀληθὲς τῆς ὀρθῆς ἐπιγνῶναι πίστεως. οὕτω γὰρ ἐκ τῶν ἁγίων γραφῶν δυνήσονται, καὶ ἑαυτοὺς καὶ ἡμᾶς περὶ τῆς ἀληθείας πληροφορῆσαι· καὶ πάντα δὲ τὸν κόσμον ἐπὶ τὴν ὀρθὴν καὶ βεβαίαν προτρέψασθαι πίστιν. ἔρρωσο δέσποινα μῆτερ αἰωνία Αὐγούστα αἰσίαις ἐκβάσεσιν θάλλουσα.

Ողջ լեր, խնկուհի մայր իմ, հանդերձ ամենաբարի քոց զարմիւք 'ի խաղա-ղութիւն։

Յայնժամ ժողովեալ զՀրէայսն ըն-թերցաւ զթուղթ թագաւորին. Ըն-տրեցէք, ասէ, 'ի ձէնջ արս գիտունս, որք կարող են բանիւ գիտութեամբ ընդդէմ առնել քրիստոնէից վարդա-պետացն։ Եւ ընտրեցին արս երկո-տասանս 'ի փարիսեց(ւ)ոցն, վարդա-պետս հմուտս և գիտունս աւրինացն

Δεξαμένη τοίνυν τὰ τοιαῦτα γράμματα ἡ βασίλισσα Ἑλένη, ἐγνώρεισε πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις τὸν βασιλέως σκοπόν. Τότε πάντες οἱ Γραμματεῖς τῶν Ἰουδαίων συνελθόντες ἐπελέξαντο πεπεδευμένους ἄνδρας, τοὺς ὀφείλοντας ἅμα τῇ βασιλίσσῃ Ἑλένῃ ἐν τῇ Ῥώμῃ πορευθῆναι. ἐν τῷ καιρῷ οὖν τούτῳ,

թիւններ են. ուստի այսպիսի յաւելուած մը, եթէ հայ թարգմանչի գրչի ծնունդ չէ, վերըս-տին կը հաստատէ այն կարծիքը, թէ ինչ պա-րագայներով միացած է Կոստանդիանոսի և Հեղինեայ աստուածաբանութիւնը՝ Սեղբեստրո-սի Վարուց հետ։

և Մարգարէից, որք դպրոց [1] ունէին, ոչ միայն եբրայեցիս, այլ և հռովմայեցիս և հելլենացիս ճարտարաբանս և իշխանք հանդերձ թագուհոյն և գնացին. և Իսաքար քահանայապետն պատճառեալ զհիւանդութիւն՝ ոչ չոգաւ, այլ քահանայս բազումս առաքեաց զհետ դպրացն և իշխանաց Հրէից։

Ի չորրորդումն ամի Կոստանդիանոսի [2] եղև ժողով քրիստոնէից և Հրէից 'ի Հռոմ, և եպիսկոպոսք ԻԳ [3]։ Եւ Հրէիցն դպիրք երկոտասանք, և քահանայք ՃԻ. և իշխանք ամենե-

τὴν τῆς ἀρχιερωσύνης ἀρχὴν Ἰσάχαρ ἐπείληπτο· ὃς προσποιησάμενος ἀῤῥωστίαν, ἀπὸ τῆς ἐπιδημίας ταύτης ἑαυτὸν ὑφεξεῖλεν. ἔπεμψεν δὲ δυοκαίδεκα Γραμματεῖς, καὶ τοὺς τῶν Φαρισαίων διδασκάλους καὶ ἐξάρχους οὐ μόνον τῇ τῶν Ἑβραίων γλώσσῃ, ἀλλὰ τῇ τῶν Ῥωμαίων, καὶ Ἑλλήνων εἰς ἄκρον πεπεδευμένους, καὶ ὀφείλοντας ἐν τῇ διαλέξει δοκίμους εὑρεθῆναι.

Κωνσταντίνου τοίνυν τὸ τέταρτον [1] καὶ Λικινίου τὸ τέταρτον ὑπάτων, ἴδοις Αὐγούσταις, ἐγένετο σύνοδος τῶν Χριστιανῶν, καὶ τῶν Ἰουδαίων ἐν τῇ Ῥωμαίων πόλει, ἐν ᾗ ἐκ διαφόρων

1. Ա և Գ օրինակք ևս այսպէս կը գրեն։ Այս տառութիւնս հաղուադէպ է ոչ միայն մեր դասական մատենագրաց քով, այլ նոյն իսկ յունարէնի մէջ. այնու մանաւանդ որ հետեւեալ բացայայտիչներն "եբրայեցիս" և այլն, չեն ներեր, "դպրոց" փոխանակ միջատեղեաց հասկանալու։ Ուրեմն այսպիսի սխալ առնում մի վերջին դարուց միայն յատուկ է։

2. Հայերէնի մէջ կը պակսի թէ Լիկինոսի անունն և թէ Կոստանդիանոսի հիւպատոսութեան յիշատակութիւնն։ Այս պակաս դրչագրին թերութենէն յառաջ եկած չէ, զի միւս օրինակներն իսկ չունին զայն. իսկ եթէ այնպէս եղած համարինք, այս նշան է, թէ Ա և Գ գրչագրերն՝ Դ օրինակէն գաղափարուած են։

3. Գ օրինակն համաձայն յունին ԻԴ կը գրէ։

1. Եթէ ուրիշ ապացոյցներ ևս չունենայինք՝ այս հակաժամանակագրական կէտս միայն բաւական էր ցուցընել ակներև, թէ Հրէից վիճաբանութիւնը Կոստանդիանոսի և Լիկինոսի հիւպատոսութեան չորրորդ տարին չկարէր հանդիպած ըլլալ, — եթէ իրօք հանդիպած է երբէք. — վասն զի այս ժամանակ Կոստանդիանոս դեռ ոչ կեսար էր, և ոչ իսկ 'ի Հռովմ կը գտնուէր, — ինչպէս ենթադրած է Սեղբեստրոսի Վարուց խմբագիրը։

Յիրաւի, 'ի սոյն պատմութենէն գիտենք, թէ Կոստանդիանոս՝ յամին 291 յանձնեցաւ Դիոկղետիանոսի, իբրև 15 ամեայ պատանի. 22 տարեկան էր երբ մասնակցեցաւ իր հօր արշաւանքին 'ի Բրիտանիա. յամին 306 յաջորդեց նմա, և 312 ին իբրև յաղթական մըտաւ 'ի Հռովմ։ Ուրեմն որչափ ալ սերտիւ միացած ըլլայ Հրէից վիճաբանութեան միջադէպը պատմութիւնը Կոստանդիանոսի յիշեալ թղթին հետ, սակայն և այնպէս վաւերական չէ։ Աւելի կարեմք եզրակացնել, թէ Հրէից վիճաբանութիւնն՝ ոչ թէ մեծին Կոստանդիանոսի, այլ կամ նորա որդւոյն Կոստանդեայ և կամ լաւ ևս՝ Յուլիանոս ուրացողի ժամանակ միայն կարէր հանդիպած լինել. հետևաբար զանիկայ պատմող գրութիւնն իսկ այն ժամանակ, կամ քիչ տարի վերջ պէտք է որ գրուած ըլլայ։

Ստուգիւ՝ մեր այս ենթադրութիւնը ճշմարտանման կ'ըլլայ եթէ գիտենք, որ Իսաքարն յիշուած է աստ իբրև Քահանայապետ ἀρχιε-

քեան ընտրեալք գիտութեամբ. Բայց առաւել երկոտասանքն [1] և Աբիա-թար գլուխ, և Զամբրի հզաւր առա-ւել ցուցեալ գիտուն. զի էր ճարտար մոգ, և նայ էր յոյս յաղթութեան Հրէից։

ἐπαρχιῶν ἦσαν ἐπίσκοποι [1] τὸν ἀριθμὸν κδ΄. δὲ τῶν Ἰουδαίων γκ΄. ἐν οἷς ἦσαν τῆς εὐελπιστίας τὸν ἀριθμὸν ιβ΄. ὧν τὰ ὀνόματά ἐστιν ταῦτα. Ἀβιάθαρ καὶ Ἰωνᾶς οἱ Ῥαββεῖς Γοδολίας καὶ Αυνᾶν, Γραμματεῖς· Δωὴκ καὶ Χουβὴκ, Διδάσκαλοι· Βενολὴν καὶ Αριὴλ, Νομομαθεῖς· Ἰουβὰλ καὶ Θάῤῥα, τῶν Φαρισαίων οἱ προὔχοντες· Σιλεὼν καὶ Ζαμβρῆς, Πρεσβύτεροι τῶν Ἰουδαίων. ὁ δὲ Ζαμβρῆς, ὡς ἡ ἔκβασις ἔδειξεν τῶν πραγμάτων, καὶ μάγος ἦν μέγιστος, καὶ τεχνίτης· ἐν ᾧ πᾶσαν τὴν πεποίθησιν εἶχον, ὡς δι᾽ αὐτοῦ κρατῆσαι τῆς νίκης ὀφείλουντες. ἀλλὰ ἡ ἐλπὶς ἡ ἐπ᾽ ἄνθρωπον ἱστῶσα, αὐτοῖς μετεστράφη· ἡ δὲ Σιλβέστρου

1. Հայերէն միւս օրինակաց մէջ ևս կը պակսին, — այս տեղ, — երկոտասան պարագլխաց անուանքը, զորս յոյնն յիշէ յանուանէ և պաշտօնիւ։

ρωσύνη ἀρχὴν Ἰσάχαρ. մինչեւ մենք գիտենք, որ Տիտոսի ձեռքով Երուսաղեմայ կործանումէն վերջ բարձաւ իսպառ Քահանայապետութիւնն 'ի Հրէից. իսկ նոցա հոգեւոր պետն, ըստ վկայութեան Եպիփանու, — Ընդդէմ հերես. 30, — այնուհետեւ Πατριάρχης կամ Նախադիր կ'անուանէր։ Մեր յամի Տեառն 362 ակնաւ դարձեալ կոչիլ Քահանայապետ, երբ Յուլիանոս ուրացող՝ Երուսաղեմայ հետ՝ փորձեց նորոգել նաև Հրէից Քահանայապետութիւնը, և դրդուեց զՀրէայս՝ ընդդէմ քրիստոնէից։ Այսպատեհաւ ուրեմն արեցին իրենց դրէշն և դրեցին Գիրս Գր. Նազիանզացի, Եղիփան, Ամբրոսիոս, Անաստաս Սինայեցին և Ռոկերերան։ Այսպէս ուրեմն Սեղբեստրոսի Վարուց այս տեղիս, ինչպէս և միաբանութեան հաւը՝ կամ այդ ժամանակի ծանօթ դրութեան մի վերայ յերիւրուած պէտք է որ ըլլայ, և կամ Կոստանդնուպոլսոյ Վարուց Գ. դրոց ժԸ. գլխում ասանդածին վերայ, ուր Կոստանդիանոս կը յորդորէ զեպիսկոպոսունս՝ համախմբիլ ընդդէմ Հրէից, — Զասկի տեղին աթիւ, — որ միաբանօրէն խորհին այն աստուածասպան ազգէն զատուելու համար։

1. Վարուց հեղինակը դիտմամբ լռած է եպիսկոպոսաց անուանքը, որպէս զի իր գործած հակապատմական խարդախութիւնը դիրաւ չի յայտնուի. ասկայն Սեղբեստրոսի բերան դրուած խօսից մէջ կան այնպիսի պարագայներ, ուր յայտնի կ'ըլլան զայն։

Եւ ծաղրելով առաջի Կոստանդինի և Կոստանդ(ի)այն, տասն ¹ երկոտասան ըն- նել Հրէիցն վարդապետացն և նոյնպէս դրէ- պանելեց։

Ասէ սուրբ հայրապետն Սեղբես- տրոս.

Մինն յԱստուծոյ ունի զյաղթու- թեան շնորհս 'ի հոգևոր պատերազ- մին, որով շարժի բան. զի ասէ. Ա- րի Աստուած, և դատեա զդատաս- տանս քո՝ որ յանզգամաց. զի որչափ մարդկային օգնականութեամբ վերջա- նամք, այնքան աստուածայնովք զօ- րանամք 'ի բանս։ Ասէ Աբիաթար. Զայս՝ մարգարէն մեր վասն մեր ասէ, և ոչ վասն ձեր։

Ասէ Սեղբեստրոս. Ի ձերոց գրո- ցըն խաւսեցարուք այսաւր, և ոչ 'ի մերոցն. զի այնպէս երևեսցուք հա- ւատարիմք եւ ճշմարիտք 'ի Քրիստոս Յիսուս։

Ասէ թագաւորն. Այս են արդա- րութեան ցոյց, և երևումն ճշմար- տութեան, որ ընդդիմակացացն ունի զյաղթութիւն տիրաբար և առանց կեղծաւորութեան ճշմարտեալք։

Աբիաթար ասէ. Ամենակալն Ա- ստուած ասէ. Տեսէք տեսէք, զի ես եմ Աստուած, և չիք այլ ոք բայց յի- նէն։ Զիա՞րդ դուք երեք Աստուածս

1. Հայոցն այս յաւելուածէս իսկ կը տես- նուի, թէ անոր բնագիրն անթերի էր. բայց նա դիտմամբ դուրս թողուցեր է իր բնագրի երկու պարբերութիւնքը, կրկնաբանելով ան- յարմար կերպով "տասըւ երկոտասան ըն- նել,,, և այլն։

ἡ εἰς Θεὸν πεποίθησις, καὶ ἐλπίς, καὶ τὸ τρόπαιον ἔστησεν, καὶ τὴν νίκην ἤρατο, καὶ τὸν στέφανον ἀνεδήσατο.

Λεγόντων τοίνυν ὀφείλειν ιβ' ἐπιλεγῆναι ἐν τοὺς ὀφείλοντας ἐν τῇ διαλέξει ἀντιστῆναι, καὶ δικαιολογήσασθαι τοῖς παρὰ Ἰουδαίων προβληθεῖσιν δώδεκα διδασκάλοις, ὁ ἅγιος Σίλβεσρος ἔφη.

Οὐκ ἐν πλήθει ἀνθρώπων πεποίθαμεν, εἰς δὲ τὴν τοῦ Θεοῦ μόνου δύναμιν ἀφορῶμεν. εἷς γάρ ἐστιν, ᾧ λέγομεν, Ἀνάστα ὁ Θεός, δίκασον τὴν δίκην σου, ὅσον γὰρ τῇ τῶν ἀνθρώπων βοηθείᾳ ὑστερούμεθα, τοσαῦτον τῇ τοῦ Θεοῦ δυνάμει στηριζόμεθα. Πρὸς ταῦτα ὁ Ἀβιάθαρ εἶπεν, Τοῦτο τὸ ῥητόν ὁ ἡμέτερος προφήτης εἶπεν. εἰ τοίνυν ὑπὲρ τοῦ ὑμετέρου γένους δικαιολογίσασθαι βούλει, οὐκ ἐκ τῶν ἡμετέρων, ἀλλα' ἐκ τοῦ ὑμετέρων ὀφείλεις προσκομίσαι γραφῶν. Πρὸς ὃν ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἀπεκρίνατο. Πάντα σήμερον ἐνταῦθα ἐκ τῶν ὑμετέρων βίβλων προσενεγκεῖν ἔχομεν καθ' ὑμῶν αὐτῶν ὡσανεὶ ἐξ ἡμετέρων. τότε γὰρ λαμπρὰ γίνεται νίκη, ὅταν τὸ ἐξ εναντίας μέρος τῇ τῶν οἰκείων διδασκάλων αὐθεντίᾳ ἡ ἡττηθῇ. Ὁ βασιλεὺς ἔφη, Δικαία ἡ κρίσις αὕτη, ἐν ᾗ καταναγκάζεται ἕκαστος, τῇ τῆς ἰδίας θρησκείας αὐθεντίᾳ καταδικάζεσθαι.

Ἀβιάθαρ ἔφη. Τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ, τοῦ ἡμετέρου λέγω, ἰδίῳ στόματι λέγοντος, Ἴδετε, ἴδετε, ὅτι ἐγώ εἰμί, καὶ οὐκ ἔστιν Θεὸς πλὴν ἐμοῦ·

խոստովանիք, Հայր՝ զոր և մեք ասեմք, և Որդի՝ զոր հարքն մեր խաչեցին, և երրորդ զՀոգի Սուրբ Աստուած խոստովանիք։

Սեղբեստրոս ասէ. Եւ մեզ մի է Աստուած Հայր, յորմէ Որդի ճանաչի, և Հոգի՝ սուրբ ՚ի նոցունց [1] ելանէ. զի բանիւ Տեառն երկինք և երկիր հաստատեցաւ, և Հոգւով բերանո(յ) Նորա ամենայն զաւրութիւնք Նորա, ասէ մարգարէն։ Եւ յո՞վ ասաց. Եկայք արասցուք զմարդ ըստ պատկերի մերում. ո՞չ ապաքէն առ հաւասարս։ Եւ առ հրեշտակս որպէս կարծես, զի արար զհրեշտակս իւր հոգիս, և զպաշտաւնեայս իւր հրով. իսկ ցՈրդին ասէ. Որդի իմ ես դու, և ես այսաւր ծնա(յ) զքեզ։ Եւ դարձեալ. Ես եղէց Նմա հայր և Նա եղիցի իմ որդի։ Եւ դարձեալ. Աւծ զքեզ Աստուած՝ Աստուած քո։ Եւ դարձեալ. Ասաց Տէր ցՏէր իմ. Նիստ ընդ աջմէ իմմէ. զի զայս ամենայն ՚ի վերա(յ) Որդւո(յ) իմացիս զասացեալ առ ՚ի յԱստուծոյ։

πῶς οὗτοι λέγουσιν ὀφείλειν τρεῖς προσκυνεῖσθαι. Πατέρα, ὃν τινα καὶ ἡμεῖς πεπιστεύκαμεν· Υἱὸν, ὃν οἱ πατέρες ἡμῶν ἐσταύρωσαν· τρίτον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. τρεῖς οὖν προσκυνοῦντες, τόυτῳ τῷ εἰρηκότι ἕνα μόνον ἑαυτὸν εἶναι Θεὸν ἐξ ἀνάγκης προσκρούουσιν.

Σίλβεστρος ἔφη. ἡμεῖς ἕνα Θεὸν καὶ σέβομεν, καὶ ὁμολογοῦμεν· ἀλλὰ οὐχ οὕτως ἔρημον αὐτοῦ τὴν θεότητα φαμὲν, ὥστε μὴ ἔχειν ἀγαλλίασιν Υἱοῦ. Υἱὸν δὲ αὐτοῦ τοῦτον λέγομεν περὶ οὗ ὁ προφητὴς ὁ ὑμέτερος εἶπεν, Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν. Πνεύμα δὲ τοῦτο φαμὲν, περὶ οὗ ὁ αὐτὸς προφήτης εἶπεν, Καὶ τῷ Πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν. Υἱὸν ἐκεῖνον λέγομεν, πρὸς ὃν διὰ τοῦ προφήτου ὁ Πατὴρ βοᾷ, λέγων, Υἱός μου εἶ σὺ ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. Θεὸς δὲ χθὲς καὶ σήμερον ὁρισμὸν οὐκ ἔχει, ἐπειδὴ ὑπὲρ χρόνον ἐστίν. ἄναρχος οὖν ὑπάρχων, ἀνάρχως καὶ πατὴρ ἐστιν. ἐπεὶ, τίνι εἶπεν, Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν, καὶ καθ' ὁμοίωσιν, εἰ γὰρ εἶπεν. Ποιήσω ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἐμὴν, ἐνόμισεν ἄν τις ἑνὸς προσώπου ἴχνη παρέχειν. νῦν δὲ λέγων, Κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἡμετέραν, σαφῶς καὶ τὸν

1. Այս բացատրութիւնս, հոս իսկ կը պակսի յունարէնի մէջ։ Արդ դիտելու ենք, որ այս իսկ Սպանիայէն անցաւ առ Յոյնս և Լատինս, և թէ դարուն հազիւ ուրեմն ընդհանրացաւ։ Առ Հայս յամին 862–870, այս ինքն է Շիրակվանու Բ ժողովքով սահմանեցաւ, զոր ապա յամին 1251 Նորոգեց Սսայ ժողովն։ Այս բանիս յայտնապէս կը վկայեն նաև Կիրակոս և Վարդան պատմիչք։ Ուրեմն պէտք է որ Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանիչն ալ այդ ժամանակէն վերջ, և ոչ բնաւ յառաջ ծաղկած ըլլար։

Եւ [1] 'ի սկզբանցն Հոգի Աս-տուծոյ շրջէր 'ի վերայ ջուրց, և յաւրինէր զարարածս: Եւ դարձեալ. Հեղից յոգ(ւ)ո(յ) իմմէ 'ի վերա(յ) ամենայն մարմնո(յ), և մարգարէ-ասցին ուստերք ձեր և դստերք ձեր: Եւ դարձեալ. Տէր Տէր առաքեաց և հոգի նորա, որ է Հայր և Որդի և Հոգի Սուրբ, որ առաքեցին զմար-գարէսն: Եւ դարձեալ. Հոգի քո բա-րի առաջնորդեսցէ ինձ: Եւ դար-ձեալ. Մի ընկենուր զիս Տէր յերե-սաց քոց, և զՀոգի քո սուրբ մի հա-ներ յինէն: Եւ բազումք են ասացեալք 'ի մարգարէից յաղագս Որդւոյ և Հոգ(ւ)ոյն սրբոյ զաւրութեան և աս-տուածութեան, ենէ [2] կամիս լսել և խնա-նալ ընդ Հօր մեծարելոյ և փառաւորելոյ մի աստուածութեամբն: Եւ չէ առն մի է Աստուած, և այլ ոչ չէր բայց յինէն, զՈրդի ոչ բաժանէ և զՀոգի յաստուածու-թենէն. Բայց յինէն առելով որ է «ինքն» անեղութեան: Եւ այս զհամաստուածու-թիւնն խափանէ, և ոչ զՈրդի հաւանէ նմա զՀոգին Սուրբ յաստուածութենէն, որպէս դու բանէր, այլ մի Աստուած Եր-րորդութիւն ասէին:

1. Այս տեղ հայր ընթեռնլով Ցոհաննու բարբառ-ոյ անունը, խառն 'ի խուռն մէջ կը բերէ անոր խօսքերը՝ Սեղբեստրոսի խօսքէն հետ, մինչև աղաւաղեալ վարուելով ընթացքի հետ:

2. Այս յաւելուած՝ Գրիգորի վարդապետ-ութեան (տես Ագաթ. Վենետ. 1862.) 530 և 531 էջերու աղօտ յառաջբերութիւն մ'է:

Υἱὸν, καὶ τὴν ἰσότητα ἐσήμανεν. οὐδὲ γὰρ μειζόν τι προσλαβεῖν δύναται, ἐπειδὴ ἡλικίας προσθήκην οὐκ οἶδεν· μείωσιν πάλιν οὐ δέχεται, διὰ τὸ μὴ ἐνδέχεσθαι αὐτὸν αὔξησίν τινα προσλαμβάνειν·

Ἰωνᾶς Ῥαββῆς εἶπεν, ἀνθρωπίνῳ λογισμῷ οὐκ ἔστιν δεκτέα ἡ πίστις. ποῖον γὰρ Θεὸν συμβουλεύει οὗτος πιστευθῆναι ὃν καὶ Πατέρα, καὶ Υἱὸν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα ὁμολογεῖ.

Σίλβεστρος ἔφη, Ὅταν ἀναγνῷς ἐν ταῖς σαῖς βίβλοις, περὶ μὲν τοῦ Πατρὸς, ἡνίκα λέγει περὶ τοῦ Υἱοῦ, Υἱός μου εἶ σύ. ὁμοίως δὲ καὶ ἐν ἑτέρῳ τόπῳ, Αὐτός ἐπικαλέσεταί με, Πατήρ μου εἶ σὺ, τότε ἔσθι σαφῶς τὸ λεγόμενον, καὶ οὐδέν ξένον περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος ὑπολάβεις λέξειν ἡμᾶς. περὶ δὲ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἄκουε τοῦ προφήτου πάλιν τοῦ σοῦ εὐχομένου, καὶ λέγοντος, Τὸ Πνεῦμά σου τὸ ἅγιον μὴ ἀντανέλῃς ἀπ' ἐμοῦ· καὶ ἄλλον προφήτην λέγοντα, Πνεῦμα παρ' ἐμοῦ ἐξελεύσεται. καὶ ἕτερον προφήτην λέγοντα. Καὶ τῷ Πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ, πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν, τουτέστι τῶν οὐρανῶν.

Կոստանդիանոս ասէ․ Աքանչանամ ընդ Եբրայեցիսդ, յիւրեանց գրոցն յաղթահարեալք․ և ճշմարտեալ բանիւ ցուցաւ 'ի մարգարէիցն, Որդ(ւ)ոյ և Հոգւոյն Սրբո(յ) աստուածութիւնն գործակից և փառակից․ արդ զի՞նչ ունիք ասել։ Յովնաս [1] և Գոդողիաս ասեն․ Տեսէք որ յաւետարանսն գրեցան զծնունդն 'ի Մարիամա(յ) 'ի Բեթղեհէմ [2], և աճեալ հասակաւ և իմաստութեամբ, և փորձեցաւ 'ի սատանայէ, և յետ այսորիկ մատնեալ և վաճառեալ, յիւր իսկ աշակերտէն Լ․ արծաթոյ․ քարշեալ, խաչեալ և մեռեալ և թաղեալ, որ և փշով պսակեցաւ, և զքացախ լեղեաւ արբեալ, և մեռեալ և թաղեալ․ և թաղումն անարգանս կալեալ․ չէ՞ր դոյս Աստուծոյ խնայուած։

Ասէ Սեղբեստրոս․ Այս ամենայն եղև, զի լցցի ասացեալն 'ի մարգարէէն․ Ահա կոյս յղասցի և ծնցի որդի․ և կոչեսցեն զանուն նորա ընդ մեզ Աստուած․ և զի մանուկ ծնաւ մեզ, և իշխանութիւն իւր 'ի վերա(յ) ուսոց իւրոց․ և որ 'ի կարգին ասացեալքն 'ի մարգարէէն։ Եւ Երեմիաս ասէ․ Աստուած մեր որ ոչ համարեսցի ընդ նմա այլ․ որ 'ի յերկրի երևեցաւ և ընդ մարդկան շրջեցաւ։ Եւ ցիսրայէլ ասէ․ Դարձ, և բռնեա զնա ընծանէ․ և մի՛ տար զփառս քո այլում, և մի՛ զօգուտս քո՝ ազգի օտարի։

Κωνσταντῖνος Αὔγουστος λέγει. Θαυμάζω τῶν Ἰουδαίων τὸ ἀνείσχυντον· ἀπὸ πασῶν γὰρ τῶν οἰκείων γραφῶν πολυτρόπως ἡττημένοι, ἀκμὴν θέλουσι κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιζητεῖν. ὅθεν ἐπειδὴ περὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὸ ἱκανὸν λέγομεν, εἴ τινα ἄλλα εἰσὶν δεκτέα προσφερέσθωσαν. Γοδολίας εἶπεν, Ἡμεῖς περὶ ἐκείνου λέγομεν τοῦ τεχθέντος [1], καὶ ἐν τοῖς εὐαγγελίοις αὐτοῦ ἀναγεγραμμένου ηὐξηκέναι τε ἡλικίᾳ καὶ σοφίᾳ πειρασθέντα παρὰ τοῦ διαβόλου· μετὰ ταῦτα πραθέντα παρὰ τοῦ οἰκείου μαθητοῦ προδοθέντα, κρατηθέντα, φραγελωθέντα, χολὴν σὺν ὄξει ποτισθέντα, ἀκάνθαις στεφανωθέντα, γυμνοθέντα καὶ τῆς ἐσθῆτος αὐτοῦ ἐν κλήρῳ δοθείσης· ἐπὶ σταυροῦ πηγέντα, ἀποθανόντα, καὶ ταφέντα.

Σίλβεστρος εἶπεν, Ταῦτα πάντα προλεχθέντα, καὶ προκηρυχθέντα ἐγγράφως περὶ τοῦ Χριστοῦ παρὰ τῶν προφητῶν σήμερον ἐπιδείξομεν· Ἠσαΐας γὰρ ὁ προφήτης περὶ τῆς γενήσεως αὐτοῦ προείρηκεν οὕτως Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει, καὶ τέξεται υἱὸν, καὶ καλέσουσιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ. ὅτι δὲ ἀνθρώποις συναναστραφήσεται, ἄκουε τοῦτο τοῦ προφήτου λέγοντος. Οὗτος ὁ Θεὸς ἡμῶν· οὐ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτόν. ἐξεῦρεν πᾶσαν ὁδὸν ἐπιστήμης, καὶ ἔδωκεν αὐτὴν Ἰακὸβ τῷ παιδὶ αὐτοῦ, καὶ Ἰσραὴλ τῷ ἠγαπημένῳ αὐτοῦ. μετὰ ταῦτα ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη, καὶ τοῖς

1․ Ա և Գ օրինակք եւս այսպէս ունին որ յունին մէջ չկայ յայսմ տեղւոջ։ Յուն․ Αὐναν = Յովնան տառադարձեալը՝ չէ ըստ նախնեաց, այլ յետին ժամանակաց աղաւաղութիւն։

2․ Ա և Գ օրինակք Բեթղեհէմ կը գրեն։

1․ Մարիամ և Բեթղեհէմ անուանքն յունարէնին մէջ կը պակսին․ հաւանաբար կամ հայ թարգմանչէն ներմուծուած են, և կամ արդէ յունական մի վրայէն առնուած են, որ մեծապէս կը տարբերէր Կոմբեֆիսեան հրատարակած մագաղաթեան օրինակէն։

Եւ Զաքարիաս մարգարէ՝ զփորձիլն ՚ի սատանայէ ասէ. Ասէ առ քահանայն մեծ, որ է Յիսուս, սաստեսցէ ՚ի քեզ Տէր, որ ընտրեաց զխաղաղութիւն Երուսաղէմի։ Եւ

դարձեալ Եսայիաս յայտնապէս ասէ վասն չարչարանաց փրկչին. Տէր, ո՞ հաւատաց լրո(յ) մերում. զի նա, ասէ, զմեղս մեր բառնա(յ), և վասն մեր չարչարի. և մեք համարեցաք զնա ՚ի մահ և ՚ի չարչարանս որպէս յԱստուծոյ։ Բայց նա վիրաւորեցաւ վասն մեղաց մերոց, և պատժեցաւ վասն մերո(յ) անաւրէնութեան. և նորա վիրաւքն բժշկեցաք։ Եւ զի մատնեցաւ յաշակերտէն, Դաւիթ ասէ. Որ ուտէր ընդ իս հաց, արար ինձ խաբէութիւն։ Եւ Երեմիաս. Կշռեցին ըզվարձս Լ. արծաթո(յ)։ Եւ դարձեալ ասէ. Արկցուք փայտ ՚ի հաց նորա, որ է մարմին նորա. Ընջեսցուք յերկրէ։ Եւ զի փշովք պսակեցաւ, ասէ դարձեալ Երեմիաս. Փոշ յանցանաց պարտեաց զնո ժողովրդ էմ։ Եւ Դաւիթ ասէ. Ետուն ՚ի կերակուր ինձ լեղի, և ՚ի ծարաւ իմ արբուցին ինձ քացախ. և կապեցին զոտս իմ և զձեռս իմ, և եդին զիս նշաւակ իւրեանց. և ՚ի ձեռս քո յանձն առնեմ զհոգի իմ։ Եւ դարձեալ. Բաժանեցին զհանդերձս իմ յինքեանս և ՚ի վերա(յ) պատմուճանի իմո(յ) վիճակս արկանէին։ Եւ զի ոչ կարես ուրանալ, որ ՚ի ժամ խաչելութեան արեգակն խաւարեցաւ և լուսին, և

ἀνθρώποις συνανεστράφη· ὅτι δὲ πειρασθήσεται παρὰ τοῦ διαβόλου νικήσας αὐτὸν, Ζαχαρίας ὁ προφήτης ἔφη. Ἴδον τὸν Ἰησοῦν τὸν ἱερέα τὴν μέγαν ἑστῶτα, καὶ ὁ διάβολος εἰστήκει ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τοῦ ἀντικεῖσθαι αὐτῷ, καὶ εἶπεν πρὸς αυτὸν, Ἐπιτιμήσαι σοι ὁ Θεὸς διάβολε, ὁ ἐκλεξάμενος τὴν Ἱερουσαλήμ. ὅτι δὲ κρατηθήσεται, ἡ Σοφία Σολομῶντος λέγει. Εἶπον ἐν ἑαυτοῖς οἱ ἀσεβεῖς, Δήσωμεν τὸν δίκαιον, ὅτι δύσχριστος ἡμῖν ἐστιν ὅτι δὲ καὶ παρὰ τοῦ μαθητοῦ προδοθήσεται, λέγει ὁ ψαλμῳδὸς, Ὁ ἐσθίων ἄρτοις μου ἐμεγάλυνεν ἐπὶ ἐμὲ πτερνισμὸν. ὅτι δὲ ἐκδύσεται, καὶ τὰ ἱμάτια αὐτοῦ ἐν κλήρῳ δοθήσεται, προείρηκεν ὁ αὐτὸς προφήτης, λέγων· Διεμερίσαντο τὰ ἱμάτια μου, καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν μου ἔϐαλον κλῆρον. ὅτι δὲ παρὰ ψευδομαρτύρων κατηγορηθήσεται, προείρηκεν ὁ προφήτης, λέγων ὅτι ἐπανέστησαν μοι μάρτυρες ἄδικοι. ὅτι δὲ ἀκάνθαις στεφανωθήσεται, προείρηκεν Ἱερεμίαις, Ἀκάνθαις τῶν ἑαυτοῦ πταισμάτων ὁ λαὸς οὗτος περιεστοίχησέν με. ὅτι δὲ χολῇ τραφήσεται, καὶ ὄξει ποτισθήσεται, προείρηκεν ὁ προφήτης, λέγων, Ἔδωκαν, εἰς τὸ βρῶμα μου χολὴν, καὶ εἰς τὴν δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος. ὅτι δὲ ἐμπαιχθήσεται, προεῖπεν Ἱερεμίας, λέγων, Εἰς ἐμπαιγμὸν ἐγενόμην τῷ λαῷ τούτῳ. ὅτι δὲ τοῖς δεσμοῖς αὐτῶν δεθήσεται, καὶ σθαυροθήσεται ἐπὶ ξύλου παρὰ τῶν Ἰουδαίων, λέγει, ὁ Ἐσδρας. Ἐδήσατέ με, οὐχ ὡς πατέρα τὸν ῥυσάμενον ὑμᾶς ἐκ γῆς Αἰγύπτου· κράζοντες ἐπὶ τοῦ ϐήματος τοῦ κριτοῦ ἐταπεινώσατέ με· κρεμασθέντα ἐπὶ ξύλου παρεδώκατέ με. ὅτι δὲ ταφήσεται, Ἱερεμίας λέγει, Ἐν τῇ ταφῇ αὐτοῦ ζωοποιήσονται οἱ νεκροί. ἐν γὰρ

երկիր շարժեցաւ, վէմք պատառեցան, վարագոյր տաճարին ցելաւ, գերեզմանք բացան, և բազում մարմինք ննջեցելոց յարեան, ըստ մարգարէութեան Եզեկիէլի. Բացից, ասէ, զգերեզմանս ձեր և հանից զձեզ 'ի գերեզմանաց ձերոց ժողովուրդ իմ: Զայս ամենայն ո՞չ Նախասացին քո մարգարէքն, ո՛վ Եբրայեցի:

τῷ καιρῷ ἐν ᾧ ὁ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς ἐν τῷ πάθει αὐτοῦ ἀπέλυσεν τὸ Πνεῦμα, οἱ τάφοι ἠνεῴχθησαν, καὶ πολλὰ σώματα τῶν κεκοιμημένων ἁγίων ἀνέστη· ὁ ἥλιος ἐσκοτίσθη, καὶ ἡ ἡμέρα σχῆμα νυκτὸς ἀνελάβετο. τὸ καταπέσμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη, καὶ σεισμὸς κατὰ πᾶσαν τὴν γῆν ἐγένετο. ταῦτα εἰ δυνηθῇς ὦ Ἰουδαῖε ἀποδεῖξαι μὴ εἶναι παρὰ τῶν ὑμετέρων προφητῶν προκηρυχθέντα, ὡς ψευδῆ με εἰρηκότα ἐνίκησας,

Արդ եթէ ճշմարիտք են ասացեալքըն 'ի սորոց մարգարէիցն, և ոչ ունիս ասել սուտ, պարտ է քեզ հաւանել ճշմարտութեանն, և խոստովանել զՔրիստոսի աստուածութիւնն: Բայց դու զանարգանս ասես, որ վասն մերո(յ) փրկութեան արար. ո՞չ առնուս 'ի միտ, և զնշանս և զզաւրութիւնս զանց առնես, որպէս զչարին խափանուածովք ձեր որպէս մարգարէքն վկայեն:

εἰ δὲ ἀληθῶς παρὰ τῶν ὑμετέρων ἁγίων προφητῶν προλεχθέντα εἰσίν, τοῖς σοῖς ὀφείλεις πεισθῆναι, καὶ ὡς ἀληθῆ δέξασθαι, εἰ καὶ τοῖς ἐμοῖς ἀντιλέγεις. εἰ μὲν γὰρ ψεύδεσθαι αὐτοὺς λέγεις, τὴν σαυτοῦ θρησκείαν ἀνατρέπεις. εἰ δὲ ἀληθεύειν αὐτοὺς ὁμολογεῖς, καὶ τοὺς σοὺς προφήτας ἀληθεῖς μάρτυρας ἀποδεικνύσεις, καὶ τὸν ἡμέτερον Χριστὸν ἄκων καὶ ἡττημένος προσκυνήσεις.

Կոստանդիանոս ասէ, թէ Զայս ամենայն 'ի ձեր գիրսն ասէ, աւելորդ մեծարանէք, ո՛վ Եբրայեցիք, որ ըստ կարգի ասացաւ 'ի Սեղբեստրոսէ, զկանխասաց մարգարէիցն, որ վասն Քրիստոսի կատարեցան 'ի փրկութիւն մեր:

Κωνσταντῖνος Αὔγουστος εἶπεν. Εἰ ταῦτα ταῖς ὑμετέραις περιέχεται βίβλοις περισσῶς ἀντιλέγετε, ὦ Ἰουδαῖοι, τῶν παθημάτων ἕνεκεν τοῦ Χριστοῦ ἅπερ προλεχθέντα, καὶ κατὰ τάξιν ἐν τῷ Χριστῷ ἐπληρώθη. ὅθεν εἰ εἰσὶν ἕτερα τινα προσφερέσθωσαν· δεῖ γὰρ καὶ ταῦτα δικαίως καὶ κατὰ λόγον ἐκδεβλῆσθαι.

Յովնաս ասէ. Ամենայն որ միանգամայն ասացան 'ի Սեղբեստրոսէ, ասացեալ են ('ի) սուրբ մարգարէիցն, ճշմարիտ է, և չէ սուտ. (բայց) ոչ վասն Քրիստոսի, այլ վասն այլո(յ) ուրուք. Թէպէտ և ոչ կարեմք յանդիման կացուցանել ըստ ժամանակի իւրաց:

Αὐνὰν λέγει· Πάντα τὰ περὶ οἱουδήποτε ἁγίου προφητευθέντα δικαίᾳ ὑποθέσει ἐκτεθῆναι ὀφείλει· τοῦτο δὲ μάλιστα, προειρῆσθαι δειξάτω περὶ αὐτοῦ, τὸ πειρασθῆναι, καὶ κρατηθῆναι, καὶ ὕβρεσιν ἐμπαιχθῆναι ἔπειτα σταυρωθῆναι, καὶ ταφῇ παραδοθῆναι.

Սեղբեստրոս ասէ. Ապա հարկ է զամենայն գիրս ճշմարտել, զոր ճշմա-

Σίλβεστρος ἔφη, Οὐκοῦν ἀνάγκη ἐστὶν πάσας σοι τὰς γραφὰς ἐκθέσ-

ըստ ասացեր զասացեալսն 'ի մարգարէից [1],

Այլ (եթէ) վասն այլո(յ) ուրուք, արդ ցոյց: Ո՞վ է ծնեալ 'ի կուսէն ընդ մեզ Աստուած. և կամ ո՞ ել իշխան 'ի Բեթղա(հ)եեմէ, որ հովուէ զժողովուրդ զԻսրայէլ: Եւ կամ ո՞վ է, որ 'ի վերա(յ) յաւանակի նո-

θαι ὅθεν πρῶτον ὁμολόγησαν σὰς εἶναι τὰς γραφὰς, καὶ οὐδὲν ἐν αὐτοῖς εἶναι σκολιόν.

Αὐνὰν εἶπεν, Τὰ παρὰ τῶν προφητῶν λεχθέντα, ἀληθῆ εἶναι πάντες ὁμολογοῦσιν· ἀλλὰ τὰ πρὸς ἄλλους εἰρημένα, ἄλλους πεπονθέναι φῄς. Σίλβεστρος ἔφη, Οὐκοῦν δίδως ἄλλόν τινα παρὰ παρθένου συλληφθέντα καὶ τεχθέντα· δίδως ἄλλον τινα πάντα τὰ ἔθνη ἐπὶ τὴν νόμον τὴν ἰδίον ἀγαγόντα. δίδως ἄλλον τινα ποτὲ χολὴν τραφέντα, καὶ ὄξος ποτισθέντα, καὶ σταυρωθέντα, καὶ θανόντα, καὶ ταφέντα.

Κωνσταντῖνος Αὔγουστος εἶπεν, Εἰ ἄλλο ἐπιδεῖξαι Αὐνὰν οὐ δύναται, γινωσκέτω ἑαυτὸν φανερῶς ἡττιμένον.

Δωὴκ λέγει, Σίλβεστρος ἐπηγγείλατο δικαίας αἰτίας ἐρεῖν, περὶ τοῦ γενηθῆναι αὐτὸν, καὶ πειρασθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τοῦ διαβόλου, καὶ παθεῖν. δίκαιον οὖν ἐστιν αὐτὸν ταῖς οἰκείαις ὑποσχέσεσιν τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι. Σίλβεστρος ἔφη, Ἐπειδὴ οὖν ἀληθῆ τὰ προφητευθέντα εἴρηκα, ὁμολογήσατε ὅτι ἡ παρθένος συνέλαβεν; καὶ ἔτεκεν τὴν Ἐμμανουὴλ ὅ ἐστιν μεθὰ ἡμῶν ὁ Θεὸς; καὶ σιωπῶντος τοῦ Δωὴκ, Κωνστατῖνος ὁ βασιλεὺς εἶπεν. Οὐκ ἀπεσίγησεν Δωὴκ, εἰ ἐδύνατο τοῖς λεγο-

1. Անկէց վերջ եկող պարբերութեանց մէջ հայն բոլորովին աննմանս կը բաղդատի յունին. զի վերջինս փոխ առ փոխ մէջ կը բերէ Աւնանի և Կուսեփի և Դովէկի հարցմունքն, և Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի պատասխանները. հայն, ընդհակառակն, միայն զՍեղբեստրոս կը խօսեցնէ, ընելով անոր բերանն այնպիսի կցկտուր վարդապետութիւն մի, որ յունարէնի մէջ կը պակսի, և Ագաթանգեղայ 284–287 էջերու վերայ յերիւրած կը տեսնուի: Այսպիսի յեղաշրջման մի՝ բնագրի պարբերութեան չի կրնար տրուիլ, այլ հայ թարգմանչի դիտած նպատակով կրնայ միայն մեկնուիլ, զոր ի սկզբան անդ նշանակեցինք, և հարկ չկայ յեղյեղել:

րո(յ) էջ— նստի և գայ յԵրուսաղէմ, ըստ Զաքարիա(յ) մարգարէին, ցո՛յց զայլ ոք։

Ապա թէ ոչ կարես զայլ ոք ասել բայց 'ի Քրիստոսէ, զի՞նչ է հակառակութիւն որ գայթագղիս. որ մարմնով զամենայն կիրս. կրեաց առանց մեղաց, և յաղթող յամենայնի ցուցաւ, զոր խորհրդածութեամբ ածին առաջին մարդն յանցուցեալ զմահ ստացաւ, և ել 'ի դրախտէն, դարձեալ նորոգեսցէ Քրիստոս 'ի կեանս. և լուծցէ զանէծս յանցմանն։ Զի որպէս 'ի կնոջէ եղև պատրանք և դատապարտութիւն, նոյնպէս և 'ի կուսէ ծնեալ Բանն Աստուած' դատապարտեաց զմեղս' իւրով ծնընդեամբն, և ետ մեզ յաղթութեան շնորհս ընդդէմ չարին. զի երկրորդ Ադամ եղեալ, զառաջին Ադամն նորոգէ մարդասիրեալ. զի միոյն յանցանաւքն ամենեքեան մեղան, և արտաքո(յ) բար(ւ)ոյն և դրախտին և կենացն եղեալք, զմահ ստացեալ ժառանգեցին։ Բայց սակայն ոչ անտես առնէ զիւր ստեղծուածն. զի ոչ պատգամաւորաւք և հրեշտակաւք կարաց փրկել, այլ ինքնին եկեալ Տէր' փրկեաց զմեզ, ասէ մարգարէն։ Թէպէտ և ոչ առնոյք 'ի միտ, ո՛վ Եբրայեցիք և անշնորհակալու ժողովուրդք, և անթլփատք սրտիւք։ Զո՞վ ոք 'ի մարգարէից ոչ սպանին հարքն ձեր, որք յառաջագոյն պատմեցին վասն գալըստեան փրկչին. որով և դուք իսկ հայհոյիչք և դրժողք էք ճշմարտութեան։ Որք ասէք զաւրէնս ունել և զմարգարէս, և ոչ ունիք։ Որպէս Եսայի ամբաստան լինի զձէնջ, և ասէ. Թանձրացաւ սիրտ ժողովըրդեանս այսորիկ, ականջաւք իւրեանց ծանուանս լուան, և զաչս իւրեանց կափուցին, զի մի՛ երբէք տեսցեն աչաւք և իմաս-

μένοις ἀντιστῆναι, ὅθεν γινωσκέτω ἀληθῆ εἶναι τὰ λεγομένα.

Σίλβεστρος ἐπίσκοπος εἶπεν, Εἰ εἰσὶν ἕτερα τινά, προτιθέσθωσαν. — Κουσὴχ διδάσκαλος εἶπεν. Οὐκ ἤδη τὰς τῆς γενήσεως ἡμῖν αἰτίας ἐξέθου; Σίλβεστρος ἔφη, Ἀναγινώσκετε ἐν ταῖς γραφαῖς ταῖς ἁγίαις, ὅτι περ ἐκ πηλοῦ τῆς γῆς ὁ Θεὸς ἐποίησεν τὸν πρῶτον ἄνθρωπον; Κουσὴχ διδάσκαλος λέγει. Τοῦτο οὐδεὶς ἀγνοεῖ γεγραμμένον. — Σίλβεστρος ἔφη. Ἀναγινώσκετε καὶ τοῦτο, ὅτι συμβουλίᾳ τοῦ ὄφεως θανάτῳ περιπέπτοκεν, καὶ ἐξεβλήθη τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς, ὥστε ἐν πόνῳ καὶ μόχθῳ φαγῇ τὸν ἄρτον σου. Κουσὴχ λέγει, Οὕτως ἐστίν. Σίλβεστρος ἔφη, Οὐκοῦν ἐξωρίσθη ὁ Ἀδὰμ διὰ τὴν παράβασιν ῥιφθεὶς ἐκεῖθεν ἔνθα τῇ τρυφῇ περιεῤῥεῖτο; Κουσὴχ λέγει, Οὕτως ἐστίν. Σίλβεστρος ἔφη. Εἰπέ μοι, ἡ γῆ ἀφ' ἧς γέγονεν ὁ Ἀδὰμ, ἄφθαρτος ἦν, ἢ φθαρτή; Κουσὴχ λέγει, Ἄφθαρτος. Σίλβεστρος ἔφη, Καλῶς εἶπας· ἄφθρατος γὰρ ἦν, ἐπειδὴ παρθένος ἦν πρὸ τούτου ἡ γῆ, διά τὸ μήτε κατάραν αὐτὴν ἀκανθῶν καὶ τριβόλων εἰληφέναι, μήτε μὴ ταφὴν σώματος ἀνθρωπίνου ἐσχηκέναι· μήτε δὲ ἑρπετοῖς δοθῆναι εἰς βρῶσιν; Κουσὴχ λέγει, Οὕτως ἐστίν. Σίλβεστρος ἔφη, Εἰ οὖν οὕτως εστιν ὥσπερ οὖν ἐστιν, ἐχρῆν ἐκ τῆς παρθένου Μαρίας τὸν νέον Ἀδὰμ γενέσθαι, ὅς,

ցին որտիք, և դարձցին և բժշկեցին զնոսա։ Եւ դարձեալ ասէ. Վա՛(յ) անձանց նոցա, զի խորհեցան չար վասն արդարոյն, որ վասն անաւրէնութեանց նոցա մատնեցաւ և չարչարեցաւ. և նորա վիրաւքն բժշկեցաք ամենեքեան։ Եւ 'ի ձէնջ որք ծնացորդք ըստ ընտրութեան շնորհացն եղեն, զի թէպէտ Հրէից գայթակղութիւն եղև և հեթանոսաց անհաւատից յիմարութիւն, այլ կոչեցելոց Հրէից և հեթանոսայ հաւատացելոց 'ի Քրիստոս՝ որդի Աստուծոյ և փրկիչ աշխարհաց, որ եկն 'ի բառնալ զմեղս աշխարհի։ Որք հաւատով հպին 'ի նա, թէ է՛ Աստուած. զի աւետեաց է բանն առ Աբրահամ, թէ Ի զաւակի քում աւրհնեսցին ամենայն ազգ, որ է Քրիստոս Յիսուս։ Եւ որք ընկալան զնա, առնէ իւր ժառանգորդ, վերստին ծնընդեամբ ջրով և հոգ(ւ)ով. և գիշերային և ըստ մարմնո(յ) ծնընդեանն լուսաւորիչ, և 'ի վերին կեանս տանի. և զյաւիտենականն շնորհէ բարի, և հաղորդ մարմնո(յ) և արեանն Տեառն, որով կեցցուք և արդարասցուք։ Եւ հրեղէն սուրն որ պահէ զճանապարհ ծառոյն կենաց, ոչ արգելցէ զմեզ մտանել 'ի դրախտն, ուստի մերժեալ էին ցաւք և տրտմութիւնք, որ կայ և պահի հաւատացելոց որդւոց, զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ, անվախճան բարութիւնքն։

Յայնժամ թագաւորն Կոստանդիանոս յամենայնի յաղթող գտեալ զՍեղբեստրոս, աւրհնէր զԱստուած հանդերձ ամենայն հաւատացելովքն, և ասէր. Այլ զի՞նչ պիտո(յ) է ասել։

Սեղբեստրոս [1] ասէ. Անսասցես

ἄφειλεν τὸν πειράζοντα ὄφιν νικῆσαι· τουτέστιν, τὸν νικητὴν τοῦ πρώτου ἀνθρώπου γενόμενον, καὶ ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ῥύσασθαι τὸν ἄνθρωπον. ὁ γὰρ νικήσας τὸν Ἀδὰμ ἐν τῷ παραδείσῳ, οὗτος ἐπείρασεν τὸν δεσπότην ἡμῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ. καὶ ἐπειδὴ φαγόντα τὸν Ἀδὰμ ἐνίκησεν, ἐχρῆν αὐτὸν νηστέοντος τοῦ δεσπότου ἡττηθῆναι. καὶ καθάπερ βεβροχότος τοῦ Ἀδὰμ τῇ συμβουλίᾳ τοῦ διαβόλου, πάντες οἱ τικτόμενοι θανάτῳ καταδικάζονται, οὕτως νηστεύσαντος τοῦ δεσπότου πάντες οἱ ἀναγενώμενοι ζωῆς αἰωνίου καταξιοῦνται. Καθάπερ οὖν θάνατον οὐχ εὑρίσκουσιν εἰ μὴ οὗτοι μόνον, οἱ τικτόμενοι ἐκ τῆς σαρκὸς τοῦ Ἀδὰμ καὶ τοῦ αἵματος, οὕτως τῆς αἰωνίου ζωῆς, οὐ μετέχουσιν, εἰ μὴ μόνον οὗτοι οἱ ἀναγενόμενοι ἐξ ὕδατος, καὶ Πνεύματος ἁγίου. καὶ μετέχοντες τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ δεσπότου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. ὁ οὖν νικήσας τὸν διάβολον, τὸν παράδεισον ἡμῖν ἀπέδωκεν, καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς πύλας ἠνέωξεν.

Τότε ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος σὺν πάσῃ τῇ συγκλήτῳ ἐβόησεν, ἐπαινῶν, καὶ θαυμάζων τὸν Σίλβεστρον. ἀντέστη δὲ Βενοθὴμ, λέγων, Κύριε βασιλεῦ, Ἀκμὴν καιρὸς τοῦ ἐπαινῆσθαι Σίλβεστρον οὐκ ἔστιν. εἰσὶν γὰρ πολλὰ τὰ

1. Այս խօսքերս՝ զոր հայն Սեղբեստրոսի բերանը դրեր է, յոյնն՝ ընդհականակն, Վենովիմի խօսեցնել կու տայ։ Այս դրշագրի թերութեան ընծայելու ենք պարզապէս, զի

տէր մեր, զի բաւանդակեսցի յաղթութիւնն, զի են և այլ խաւսք, որ է պարտ ընդդիմախօսել, կամ հաւանեցուցանել, կամ հաւանել յաղագս որո(յ) է բանս։

Սեղբեստրոս ասէ. Ոչ ինչ աւտար է, քանզի ամենայն ոք որ անիրաւ է՝ յաղթի. ժամավաճառութիւն խնդրէ, (զի) թերևս կարասցէ յաղթել՝ որո(յ) ընդդէմքն են, զի յաչաղանք ոչ թողացուցանեն զարժանն տեսանել։ Եւ արդ ասա զի՛նչ և կամիս. զի ունիմք պատրաստագոյն միշտ զՍուրբ Հոգին, որ(ք) զինուորին ընդդէմ Քրիստոսի։

Վենովիմ[1] *ասէ. Վասն ծննդեանն և կամաւոր չարչարանացն ասացեր զմարգարէիցն, որ ՌԵ էջէ։ Բայց զիա՞րդ Որդի Աստուծոյ, որ 'ի սատանայէ փորձի և քաղցնու, և որ յաշտարակն ելանել և 'ի վայր անկանել հրամայէ մարգարէին բանիւ։*

Եւ դարձեալ 'ի լեառն հանել և ցուցանել զմեծութիւն աշխարհիս, երկրպագութիւն խնդրէ 'ի Նմանէ. զիա՞րդ և կամ զի՞նչ աւրինակաւ է իմանալ զայս որպէս ճշմարիտ որդի Աստուծոյ։

ὀφε'λοντα αὐτῷ ἀντιτεσθῆναι. ὅταν οὖν περὶ πάντων τὸ ἱκανὸν γένηται, τότε καὶ αὐτοὶ χεῖρας δόντες, εἰς ἐπαίνους τοῦ νικητοῦ προέλθομεν.

Σίλβεστρος ἔφη, Οὐδέν ξένον· τοῦτο γὰρ ἔθος πᾶσιν τοῖς τὴν ἀδικίαν ἐκδικοῦσιν ἀεὶ ταῖς ὑπερθέσεσιν χαιρσίν· καὶ πρὸς παραμυθίαν αὐτοῖς ὑπάρχει, νικῶσαν τὴν ἀλήθειαν ὑπερτίθεσθαι. εἰπὲ οὖν ἃ βούλει, ἵνα γνῷς τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἑτοίμην ἀπόκρισιν ἔχειν ἐν ταῖς ἡμετέραις καρδίαις.

Βενοὴμ εἶπεν, Οὐ μόνον περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ ὑμετέρου Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμπαίξεως αὐτοῦ, προδόσεως καὶ πάθους, καὶ θανάτου ἐροτηθεὶς, περὶ μόνης τῆς γενήσεως αὐτοῦ ὀλίγα τινὰ ἐδίδαξας. ἀνάγκη οὖν ἔστιν σοι περὶ πάντων ἀπολογήσασθαι. τούτου οὖν ἕνεκεν εἶπον, ὀφείλειν τὸν ἔπαινον ὑπερτιθέναι τῆς νίκης·

τότε γὰρ ἐπαινεῖταί τις, ὅταν τελείως νικήσῃ. Σίλβεστρος ἔφη, Ὀφείλεις πρῶτον ὁμολογῆσαι τετέχθαι αὐτὸν, καὶ δικαίως με περὶ αὐτοῦ δεδικαιωλογῆσθαι· ἵνα ἐν τῷ ἀσφαλεῖ εἶναι τὴν νίκην μου περὶ τῆς γενήσεως αὐ-

Ա և Գ օրինակք ունին զայն համաձայն յունին՝ այսպէս. « Վենովիմ ասէ. Անսայցես », և այլն։

1. Այս անուանս տառադարձութիւնն իսկ ըստ նախնեաց չէ. զի B փոխանակ Բի՝ Վ դարձուած է, և Oη փոխանակ ոյ գրելու՝ ով գրուած է, որ է = ω։ Հաւանաբար այդ թարգմանութիւնն այնպիսի ժամանակի մէջ եղած է, երբ հին արտասանութեան կանոնները՝ նորին համակերպած էին։

Սեղբեստրոս[1] ասէ. Ջերկրորդ Ադամ եւս զերեւեալն 'ի Կուսէն ծընեալ, և լուռ և աներևոյթ լեալ էր երեսուն ամ, անգիտացաւ զփրկիչն. և յորժամ գայ 'ի մկրտութիւնն, և լուաց զմեղս՝ վերստին ծնընդեամբ զհաւատացեալսն իւրով մարմնովն, և լուեալ զՀաւր վկայութիւն, եթէ Դայ է որդի իմ սիրելի, և զիջումն Հոգւոյն Սրբո(յ), և զվկայութիւն Յով(հ)աննու լուաւ, եթէ Սայ է որդի

τοῦ, οὕτως μετὰ ταῦτα περὶ μόνου τοῦ πάθους αὐτοῦ ἀγωνίσωμαι.

Κωνσ αντῖνος Αὔγουστος εἶπεν. Δικαία ἡ ἐπερώτησις καταφαίνεται ἡμῖν τοῦ ἱερέως. ὁμολογῆσαι γὰρ ὀφείλεις περὶ τῶν ἤδη λεχθέντων, εἰ καλῶς εἴρηνται· ὥστε μὴ πάλιν τοῖς αὐτοῖς τὸν ἀγῶνα περιπεσεῖν.

Βενοῆμ λέγει. Τότε καλῶς δύνανται λελέχθαι τὰ εἰρημένα, ὅταν τὰ ἑπόμενα μηδὲν αὐτὰ παραβλάψῃ. Σίλβεστρος ἔφη, Εἰπὲ τοίνυν τὰ ἑπόμενα. Βενοῆμ εἶπεν, Θεοῦ Υἱὸς παρὰ διαβόλου πειρασθῆναι δύναται; καί νῦν μὲν ἐν λιμῷ ὑπάρχοντα ἄρτους ἐκ λίθων ποιῆσαι ἀναγκάζεσθαι· νῦν δ' ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ἱεροῦ ἀνάγεσθαι, καὶ ῥίπτειν ἑαυτὸν ἄνωθεν κάτω. αὖθις πάλιν ἐπὶ προσκύνυσιν τοῦ διαβόλου, ὑποδεικνυμένου αὐτῷ πλούτου συμβουλεύεσθει;

Σίλβεστρος, Ἐπελήςθης εἰρηκέναι με τὸν διὰ βρώσεως τοῦ Ἀδὰμ νικητὴν γενόμενον διὰ νηστείας ἡττηθέντα. ἀκουσθεὶς γὰρ παρὰ τοῦ Ἀδὰμ, ἐνίκησεν· καταφρονηθεὶς δὲ παρὰ τοῦ Χριστοῦ, ἡττήθη. ἡμεῖς δὲ οὐ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ πειρασθῆναι φαμὲν γυμνῇ τῇ θεότητι· ἀλλὰ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἐν ᾧ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς κατοικεῖ. ἀληθῶς γὰρ γέγονεν ἄνθρωπος Ἰησοῦς

1. Յայտ իմն է և հայն յայս տարբերի, զի յայնը՝ Բենոյիմ բաղուանու դժուարութիւնքը մէջ կը բերէ, մերթ ընդ մերթ, Քրիստոսի անօրինականաց նկատմամբ, Սեղբեստրոսի անոր տուած պատասխանիքն և կայսեր միջամտութիւնը: Նոյն իսկ Սեղբեստրոսի բերան դըրուած այս վարդապետութիւնն՝ շատ տարբեր է յունէն և համառօտ. հայն՝ Ս. Գրոց խօսքն 'ի խուռն յառաջբերութեամբ կազմած է զայն, առանց կարգաբանութեան. մինչդեռ յոյնը՝ կատարեալ տրամախօսութեան ձեւ ունի:

Աստուծոյ և գառն՝ որ բառնայ զմեղս աշխարհի։ Վառեցաւ սատանայ որպէս զինու, և 'ի վերայ ընթացեալ մարդկութեանն 'ի մարտ, յորժամ ետես քաղցեալ, Հաց 'ի քարանց, ասէ, արա՛։ Եւ Քրիստոս. Ոչ հացիւ միայն, ասէ, կեալ, այլ բանիւ Աստուծոյ, որպէս գրեալ է յաւրէնս որպէս ընթեռնուս, և այնպէս ըմբերանեալ յաղթեաց։ Եւ դարձեալ 'ի տաճարին աշտարակն տարեալ, ասէր 'ի վայր ընկենուլ, առ 'ի գիտել զնա ո՛վ ոք իցէ. խարդախելով ըստ սաղմոսին, թէ Հրեշտակաց իւրոց պատուիրեալ է վասն քո, պահել զքեզ. զի մի՛ երբէք հարցես զքարի զոտս քո։ Եւ Յիսուս ասէ զգրեալն, թէ Մի՛ փորձեսցես զՏէր Աստուած քո. զի մի՛ ունափառութեան ցոյց արասցէ 'ի փորձելն զմեզ, այլ Աստուծով զյաղթութիւնն առնել, և մի՛ յերկնից շփոտն։ Եւ դարձեալ, զփառս և զմեծութիւն աշխարհի՝ իւր վարկանելով, և ընդ տեսլեանն՝ երկրպագութիւն խնդրէր. յետս հարկանէր զհակառակորդն, և ասէր. Տեառն Աստուծոյ երկիր պագանել հրամայեցաւ, և զնա միայն պաշտել. զի որպէս ընդ մարդացեալ [1], և որպէս յաղթահարեալ 'ի բաց կաց(ց)է 'ի Քրիստոսէ. և ապա հրեշտակք պաշտէին զՅիսուս։ Եւ ոչ զՈրդին Աստուծոյ սոսկ փորձեալ ասեմք 'ի սատանայէ, այլ մարմնով՝ յորում բնակեալն լրումն աստուածութեանն. եղև մարդ, որ և 'ի մարգարէիցն Քրիստոս ասի և հրեշտակաց փրկիչ, որ ետ զինքն

1. Ա և Գ օրինակք ունին «ընդ մարդոյ մարդացեալ»։

Χριστὸς, ὁ δοὺς ἑαυτὸν λύτρον ἀντὶ πολλῶν. καὶ ἐπειδὴ πάντη πειρασθῆναι οὐχ ἠδύνατο, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν φύσει Θεὸν καὶ Υἱὸν Θεοῦ· τούτου ἕνεκεν τὴν ἡμετέραν φύσιν λαβὼν ἐκ τῆς παρθένου ἥνωσεν ἑαυτῷ, ἵνα πληρέστατον ἀγῶνα ὑπομείνῃ ἡ τοῦ διαβόλου μορφή· εἰ γὰρ ἄνθρωπος τέλειος οὐκ ἐνίκησεν τὸν νικήσαντα τὸν Ἀδὰμ, ἡ νίκη αὐτοῦ ἡμῖν οὐδὲν συνεβάλλετο, ψιλὸς ἄνθρωπος, τὴν τοῦ Ἀδὰμ ἧτταν ἀνακαλέσασθαι οὐκ ἠδύνατο· καθάπερ γὰρ τὸν υἱὸν τῆς παρθένου γῆς τέλειον ἄνθρωπον νικήσας ὁ διάβολος, πάντας τοὺς τικτομένους ἐξ αὐτοῦ θανάτῳ παρεσκεύασεν καταδικασθῆναι, οὕτως παρὰ τοῦ Υἱοῦ τῆς παρθένου Μαρίας ἀνθρώπου τελείου (κατοικοῦντος [1] δηλαδὴ ἐν αὐτῷ, καθὼς εἴρηται, τοῦ πληρώματος τῆς θεότητος σωματικῶς), ἡττηθεὶς πάντας τοὺς ἀναγενωμένους διὰ αὐτοῦ, αἰωνίου ζωῆς ἀξιωθῆναι πεποίηκεν. διὰ γὰρ τοῦτο ὁ δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς εἴρηκεν, Ἐὰν μήτις ἀναγενηθῇ δι' ὕδατος, καὶ Πνεύματος ἁγίου, οὐκ ἔχει ζωὴν αἰώνιον.

Εἷς τοίνυν ἐστὶν τοκετὸς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὁ σαρκικὸς, δι' οὗ τῷ θανάτῳ γενᾶται· ἕτερος δὲ ὁ πνευματικὸς, δι' οὗ τῇ αἰωνίῳ ζωῇ ἀναγεννᾶται. ταύτην τοίνυν τὴν ἀναγέννησιν ἡμῖν ὁ δεσπότης ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἀνέῳξεν, ἐν ᾧ πειράζοντα αὐτὸν τὸν διάβολον ἐνίκησεν. μὴ τοίνυν πρόσεχε τὸν πειραζόμενον δεσπότην, ἀλλ' ἐννόησον

1. Այս բացատրութիւնս իբրև կասկածելի յաւելուած՝ փակագծի մէջ առած է Կոմբէֆիսիոս. բայց հայն ևս իր առջև ունէր զայն. և աւելի հակիրճ կերպով թարգմանած է. «Այլ մարմնով յորում բնակեալն լրումն աստուածութեան»։ Ա և Գ օրինակք՝ աստուածութեան կերպարանութեան կը յարեն. «եղև մարդ»։

փրկանս փոխանակ բազմաց. և զի փորձեցաւ ըստ նմանութեան մարդկան, և յաղթահարեաց զթշնամին մեր, ետ մեզ յաղթութեան շնորհս. և է որդի Աստուծոյ, որ միացոյց ընդ ինքեան զմեր բնութիւն զծառայի կերպարանս: Զի էր մարդ կատարեալ առանց մեղաց: Որ յաղթահարեալ զառաջին Ադամն, զ(յ)անցուցիչն ամենայն յամենայնի: Ցուցանէ մեզ ճանապարհ նորոգման. Զի հայեցեալ յելս գնացից նորա նմանողք լիցուք, որ հրաւիրեաց զմեզ, և կոչեաց յիւր յարքայութիւն և 'ի փառսըն: Ծնեալն 'ի Հօրէ անժամանակ՝ դարձեալ ծնաւ 'ի կուսէն և միացաւ եղև մի Քրիստոս յաղթող ամենայնի: Որ զկուսութիւն նախապատւեաց, և զամուսնութիւն ոչ արհամարհեաց: Վերստին ծննդեամբ աւազանին և նորոգութեամբ Սուրբ Հոգւոյն վերստեղծու որդիս լուսո(յ) և որդիս տուընջենի. զի լուսաւորեալ ընդդէմ կացցուք հնարից սատանայի: Վասն այսորիկ փորձեցաւ, զի յաղթութեամբ զմարդն մեզ երևեցուսցէ, որ հաւատով ընդդէմ կան պահաւք առ որովայնամոլութիւնն. բանիւ Աստուծոյ կերակրիլ՝ որ 'ի յերկնիցն էջ, և մեզ կեանս շնորհեաց: Եւ ոչ զքարինս դժուարուտելիս, զմնասակարան ըստ չարին խորհրրդի, և ոչ անափառութեամբ 'ի վայր անկանել 'ի մարդկայնոց, առ 'ի ցոյցս առաքինութեան, զգովիչսն յափշտակելով կամեցեալ. այլ կալ մնալ 'ի բարձրութեան աշտարակին և անփորձ 'ի փորձողէն կալ: Եւ դարձեալ մի՛ մեծութեամբ և ընչասիրութեամբ ըմբռնեալ՝ երկրպագեսցուք մամոնայի և իշխանութեան աշխարհիս. այլ իցէ յետս տուր զհակառակն բարո(յ), զի բանակք հրեշտակաց՝ որ զՔրիստոս

τὸν διάβολον ἡττηθέντα. καὶ γὰρ διάβολος ἅπαξ νικήσας τὸν Ἀδὰμ, παρὰ τοῦ Χριστοῦ τριπλῇ νίκῃ ἡττήθη. ἱκανὸν μὲν ἦν τὸν ἅπαξ διὰ βρώσεως νικήσαντα τὸν Ἀδὰμ, ἅπαξ διὰ νηστείας ἡττηθῆναι παρὰ τοῦ Χριστοῦ· νῦν δὲ διπλῇ, μᾶλλον δὲ καὶ τριπλῇ νίκῃ νενίκηται, ἵνα ὁ ἅπαξ νικήσας τριπλῶς ἡττηθῇ. καὶ γὰρ ἐπὶ τὸ πτερύγον τοῦ ἱεροῦ ἀναγθέντα αὐτὸν μετὰ τὴν νηστείαν, τοῖς κένροις τῆς ἐπάρσεως ἐπείραζεν, ἵνα ὡς ἂν εἴη νικητὴς διὰ τῆς νηστείας γενόμενος, αὐτῇ τῇ νίκῃ ἐπαρθῇ· καὶ λοιπὸν περιγενόμενος, τῶν ἀγγέλων τὴν ὑπηρεσίαν ἀπαιτήσῃ, βοηθῆσαι αὐτῷ ὀφείλοντας κρημνιζομένῳ. ἀλλ' ἵνα παρασχῇ τῷ οἰκείῳ πλάσματι τὴν νίκην, ἥν, ἐὰν ποτε ἕκαστος ἡμῶν διὰ νηστείας αἴσθηται ἑαυτὸν περιγενόμενον τοῦ διαβόλου, μηδέποτε ἐπαρθῇ, ἄξιον τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως, ὡς ἀληθῶς, καὶ ἐν τῷ μέρει τούτῳ, θρίαμβον ἐπεδείξατο· οὐχ ἑαυτῷ, ἡμῖν δὲ μᾶλλον πᾶσιν τοῖς πιστεύουσιν αὐτῷ νικήσας.

Ἀλλὰ ἐπειδὴ μετὰ τὸ ἡττηθῆναι τὸν διάβολον διὰ τῆς νηστείας, αὖθις προσελθόντα τὸν αὐτὸν, καὶ πειράζοντα, διὰ τῆς τῶν χρημάτων ἐπιθυμίας, τῇ ὑπεροψίᾳ τούτων πάλιν αὐτὸν κατέῤῥαξεν. τούτοις γὰρ τοῖς δυσὶν μάλιστα τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος εἴωθεν ἀπαίρεσθαι. καὶ γὰρ εἴ τις ἐπίδοξος γενόμενος διὰ νηστείας ἐν ἁγιοσύνῃ ἄρξηται θαυμάζεσθαι, καὶ ἄρχονται πάντες βασιλεῖς τε καὶ ἄρχοντες πᾶσαν τιμὴν, καὶ θεραπεῖαν αὐτῷ προσφέρειν, οὗτος τοίνυν ἐν τῇ τιμῇ τῶν ἐπιδόξων ἀνδρῶν προσέχων, ἐν ἐπιθυμίᾳ γένηται χρημάτων αἰχμαλωτισθεὶς τὴν νοῦν, οὐχ ἄλλως δύναται ταῦτα κερδαίνειν, εἰ μὴ πρότερον

պաշտէին յայնժամ, և այժմ որպէս

որդի Աստուծոյ: Այսպէս իսկապէս փրկիչն մեր

Քրիստոս՝ պայծառ և փառաւոր յաղթութեամբ պարտեաց զթշնամին, ոչ աստուածութեամբն միայն, այլ միաւորութեամբ տնաւրէնութեանն, զի հայեցեալ 'ի յաղթողն ամենայն կարեաց և յառաջնորդն կենաց Քրիստոս, զի զամենայն ուսոյց և կատարեաց, զաւրացեալ Նովաւ, կարասցուք յաղթել խաբէութեան չարին: Արդ եթէ հաւատայք, ապրիք 'ի փորձողէն՝ յաղթութեամբն Քրիստոսի. ապա թէ ոչ՝ մեք հաւատարիմք մնամք, երկրպագելով և պաշտելով մի աստուածութիւն Հաւր և Որդ(ւ)ո(յ) և Հոգւոյն Սրբո(յ), այժմ և հանապազ:

Զայս լուեալ բազմութեան, աւրհնէին զԱստուած, և գովէին զսուրբ հայրապետն:

ἀγενῶς, καὶ παρὰ τὸ πρέπον κολακεύσῃ τοῦτον παρ' οὗ ἐλπίζει τὰ χρήματα λαβεῖν· καὶ οὓς οἶδεν, καὶ ἐπίσταται μεμολυσμένους ὄντας, καὶ τῇ ἀσωτίᾳ, καὶ τῇ κακοτροπίᾳ, καὶ ἀδικίᾳ ἐν ἑαυτοῖς ἔχειν τὸν διάβολον, οὐ μόνον οὐ μισεῖ καὶ ἐλέγχει· ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίου τὸν αὐχένα νεύων προσκυνεῖ καὶ ἱκετεύει· καὶ διὰ τοῦτο ὁ δεσπότης ἡμῶν καὶ σωτὴρ Ἰησοῦς Χριστὸς, τὴν λαμπρὰν καὶ ἐπίδοξον νίκην ἐν τῷ μέρει τούτῳ ἐνίκησεν, προσφέροντι τῷ διάβολῳ χρήματα, καὶ κολακείαν ἐξαιτοῦντι τὴν ἐχθρὰν τῆς ἀληθείας· ἐπαγγελλομένῳ τε πάντα τὸν κόσμον δώσειν, εἰ πεσὼν προσκυνήσειεν αὐτῷ, εἰρηκὼς

Ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ· γέγραπται γὰρ, Κύριον τὸν Θεόν σου προσκυνήσεις, καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις. ἰδοὺ πᾶσαν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ πειρασμοῦ σοι ἐξεθέμην· πίστευσον λοιπὸν, ὦ Ἰουδαῖε, ἵνα δυνηθῇς καὶ σὺ διὰ τοῦ νικήσαντος τὸν πειρασμὸν ἐκφυγεῖν, καὶ σὺν ἡμῖν ἑκάστης νίκης τοῦ δεσπότου ἡμῶν ἀπολαῦσαι Χριστοῦ.

Τότε εἰς ἐπαίνους αὐτοῦ πάντες οἱ δῆμοι, ἅμα τῷ βασιλεῖ, μεγάλαις βοαῖς ἐπιπολὺ διανίστησαν. καὶ γενομένης σιωπῆς, Ἀρωὴλ[1] μεγάλῃ τῇ φωνῇ εἶπεν· Ἐκ τῶν ἰδίων βίβλων πάντα ὁ Σίλβεστρος σαφηνίζειν ὑποσχόμενος ἐκ τῶν ὑμετέρων βούλεται ἡμᾶς ἡττήσειν.

Σίλβεστρος ἔφη· Μέμνηται ὁ Αὔγουστος καὶ οἱ ἐνδοξότατοι ἄρχοντες, ὅτι πᾶσαν τὴν διήγησιν τῆς δεσποτικῆς γεννήσεως· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ πειρασμοῦ, καὶ τοῦ πάθους ἀπὸ

1. Այս և յաջորդ երկու պարբերութիւնք պակասաւոր են հայերէնի մէջ:

Ասէ Թագաւորն Կոստանդիանոս[1]. Արդ զի՞նչ 'ի մտի ունիք ասել, Եբրայեցիք:

Յոբնաղ[2] փարիսեցի ասէ. Յաղագս փորձութեան սատանայի լուաք զյաղթութիւն Քրիստոսի, որ վասն ամենեցունց յարմարեաց երևութից:

Եւ զի՞նչ բան յաղագս մատնութեանն, վասն ունելոյն և սպանելոյն, և ձաղանացն և այպանութեանց, և չարչարանացն, և թքանելոյն, և մահուանն, և խոցման գինուորին և թաղմանն:

Սեղբեստրոս ասէ. Զայս ամենայն կիրս կրեաց Քրիստոս, որպէս և մարգարէքն ասացին, և ես նախ

1. Կոստանդիանոսի 10 տող խօսակցութենէն ետ Արօէլ դպիր՝ այս երկու տողերս միայն մէջ բերած է հայն, աւելի հաւանօրէն՝ քան թարգմանիչ առանձին գործի մ՚ուղեկով լինել:

2. Ա և Գ օրինակք "Յօբնաղ" կը գրեն. տակայն երկու ձեն ալ հեղգ տառադարձութիւն չեն յուն. Ιουβάλին = Յօբնաղ. զի միայն մէջ β տառն 'ի բաց բարձուած է, իսկ միւսոյն՝ υ. երկաքանչիւրի մէջն տառն եկած է, նշան յեանութեան թարգմանութեանս:

τῶν ὑμετέρων βίβλων ἐποιησάμην· ἀλλὰ τοῦτό μοι παρὰ ὑμῶν ἀντετέθη, λεγόντων· Ὀφείλειν μετὰ λόγον πάσας τὰς ἁγίας γραφὰς σαφηνίσαι, εἴ γε περὶ Χριστοῦ ταῦτα προείρηται.

Κωνσταντῖνος Αὔγουστος εἶπεν. Ἀρωὴλ ἀμνήμων γενόμενος τῶν ἤδη κατὰ τάξιν ῥηθέντων, εἰς τοὐπίσω πάλιν ἕλκειν τὴν τοῦ παρόντος ἀγῶνος ὑπόθεσιν ἐσπούδασεν. δὶ ὃ εἰ μὲν ἀπειρίᾳ τοῦτο πεποίηκεν, συγχωρητέον· εἰ δὲ δυστροπίᾳ, φυλακτέον. ὅθεν δίκαιον εἶναι κρίνομεν σιγῆσαι τοῦτον. σιωπῆσαι γὰρ αὐτὸν ἡ δυστροπία παρακελεύεται.

Ἰουβὰλ Φαρισαῖος λέγει, Περὶ μόνου τοῦ πειρασμοῦ Σιλβέστρου ἀπολογησαμένου, θαυμάζω τὴν ὑμετέραν σοφίαν ὡςὰν νικητῇ πάντα τὰ μέρη τῆς νίκης αὐτῷ χαρισαμένην· ἡ γὰρ μεγίστη ἡμῶν ἀντίθεσις, αὐτῷ ἔτι μένει. λέγομεν γὰρ, ὀφείλειν αὐτὸν τὸ ἱκανὸν ἡμῖν ποιῆσαι περὶ τῆς πράξεως τοῦ μαθητοῦ· περὶ τῆς προδοσίας· περὶ τῆς κρατήσεως· περὶ τοῦ ἐμπαιγμοῦ· περὶ τῆς γυμνώσεως· περὶ τῆς στεφάνου τῶν ἀκανθῶν· περὶ τοῦ σταυροῦ τῆς προσηλώσεως· περὶ τοῦ θανάτου· περὶ τῆς ταφῆς.

Σίλβεστρος ἔφη, Μεμνῆσθαι ὦ Ἰουδαῖε, εἰρηκέναι με τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, παθ' ὅ ἐστιν φύσει, πάθει τὸ σύνολον

յուշ առարի: Եւ (ե)թէ դարձեալ խնդրես զքաննն ըստ փրկական մե-րո(յ) խորհրդածութեան, աստցից ո՛րքան մեզ հասանելի է՝ անհասանե-լոյն խորհուրդ: Վասն որո(յ) զայս ամենայն կրեաց, ոչ բնութիւն աս-տուածութեանն, այլ մարդկութեանն տնաւրէնութեան, կամաւորապէս և ոչ ակամա(յ). զի զառեալն 'ի սուրբ կուսէն Մարիամա(յ)՝ զծառայի կեր-պարանս՝ Որդին Աստուծոյ մարդոյ եղեր մարդ ճշմարտապէս, որ բնու-թեամբն էր Աստուած:

Մատնեալ և վաճառեալ ըստ մար-գարէութեան կամաւ, զի զաշխարհս ազատեսցէ 'ի թանաարկութին ծառա-յութենէ, որպէս փրկիչ: Ըմբռնեցաւ և կապեցաւ, և մեղացն ելոյծ զդա-տապարտութիւն, յոր ըմբռնեալ էաք 'ի չարէն: Եւ ձաղանաց և այպա-նութեան համբերեալ երկայնմտու-թեամբ՝ զի զիմս լուծցէ զպարտս, ո-րով ձաղեալ և այպանեալ՝ եղ 'ի դրախտէն և 'ի կենացն. խաղալիկ եղեալ դիւացն՝ անկաւ, զարդարեալ նորոգէ զթած Տէրն: Եւ թքումն և ապտակումն՝ զթուք ամաւթո(յ) յան-ցանացն՝ որով յանդիման [1] եղև՝ զեր-ծուցէ: Նա և 'ի պատուհասէ ապ-տակացն, որ ըստ աւրինացն պատ-

ὑποπεσεῖν μὴ δύνασθαι· ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον καθ' ὑπόστασιν ἀσυγχύτως, τὸ · ηφθέντα ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου Μαρίας· ὃν ἐπηγγείλατο ὁ Θεὸς τῷ Ἀβραὰμ λέγων, Ἐν τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσο καὶ πάντα τὰ ἔθνη καὶ τῷ Δαβὶδ ὁμοίως, λέγων, Ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου, θήσομαι ἐπὶ τοῦ θρόνου σοῦ. τοῦτον πειρασθῆναι φαμὲν, καὶ πεπονθέναι, καὶ τεθνάναι. πειρασθῆναι μὲν, ἵνα τὸν πειράζοντα διάβολον νικήσας αἰχμαλωτήσῃ· πεπονθέναι δὲ, ἵνα πάντα τὰ πάθη ὑποτάξῃ· τεθνάναι δὲ, ἵνα τὸ κράτος τοῦ θανάτου καταλύσῃ.......

ἐδέθη [1], ἵνα ἡμᾶς ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς κατάρας ἐκλυτρώσῃ. κατεγελάσθη, ἵνα ἡμᾶς τοῦ γέλωτος τῶν δαιμόνων ῥύσηται. ἐπράθη, ἵνα ἡμᾶς ἐξαγοράσηται. ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, ἵνα ἡμᾶς ἀνυψώσῃ. ἐκράθη παρὰ ἀνθρώπων, ἵνα ἡμᾶς τῆς τῶν δαιμόνων αἰχμαλωσίας ἐλευθερώσῃ. ἐγυμνώθη, ἵνα ἡ γύμνωσις τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, δι' ἣν ὁ θάνατος ἐλήλυθεν, ἔνδυμα ἀφθαρσίας κομίσηται, ἀκάνθαις ἐστεφανώθη ἵνα τὰς ἀκάνθας, καὶ τοὺς τριβόλους τῆς κατάρας ἐξαφανίσῃ. χολῇ ἐτράφη, καὶ ὄξει ἐποτίσθη, ἵνα ἡμᾶς εἰς τὴν γῆν ῥέουσαν γάλα καὶ μέλι

1. Այս տունթիւնս կլորամքանէք, յաղթա-հարգանքեան իմաստով գրուած է աստ, որ էա-կան բային հետ ոչ է ըստ նախնեաց, այլ ան-կեալ ժամանակաց դիւտ:

1. Այս հատուածս՝ կոմպլեքսիոնային հրա-տարակութեան մէջ 8 երես վերջ գրուած է, զորս հայն մերթ 'ի բաց թողեալ է և մերթ այլափոխելով զայն՝ ընդդէմն, ուղղածին պէս կ'արշաւէ աստ և անդ, այնպէս որ անկարելի էր էջ առ էջ ածել 'ի համեմատութիւն, և ոչ իսկ իբրարու ընագիր և թարգմանութեան ա-նուանել: Յունին մէջ Թուրոյէ և Մէլ-նէ ըն-րան դրուած խառակցութեանց և Սեղբեա-տրոսի հզօր ձեռնարկութիւններէն և ոչ իսկ ամբողջ կարող մի կարելի է զանել հայերն քով. Զամբըրհեայ մօղի պատմութեանը միայն կը մօտենայ հայն՝ յունին, բայց յայնմ ևս յոյժ համառօտ. Սեղբեատրոսի աղօթքը կը պակսի:

ժեալ, վասն զանազան յանցանացն, իւրով պատուհասիւն Քրիստոս լուծցէ, և չարչարանաք 'ի խաչին՝ գնեսցէ զհաւատացեալս, և հաշտեցուսցէ զՀայր ընդ արարածս իւր, որք գայցեն 'ի կոչումն ընծայութեան։ Եւ ճաշակմամբ լ'եղ(ւ)ոյն քաղցրացուսցէ զճաշակ մեղացն դառնութեան, փայտիւն գիտութեան բար(ւ)ոյ և չարի։ Մեռաւ ըստ բնութեան մարդկան և մեռոյց զմահ, և ելոյծ զբռնութիւն մահու՝ կամաւոր մահուամբն իւրով, որպէս Աստուած հզաւր։ Խոցեցաւ 'ի զինուորէն, և արիւն և ջուր 'ի կողիցն հեղեալ, (զի) արեամբ և ջրով վերըստին զմեզ նորոգեսցէ յորդեգրութիւն շնորհաց։ Թաղեցաւ 'ի գերեզմանի, և զապականութիւն խափանեաց. և զդժոխս աւերեաց, որպէս Տէր կարող։ Յարեաւ 'ի մեռելոց, և յարոյց ընդ իւր զԱդամ զանկեալն 'ի պատրանաց, և զբազումս 'ի սրբոցն։ Համբարձաւ յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ Հաւր, զի զմեզ ժողովեսցէ յորդեգրութիւն երկնաւոր Հաւրն։ Եկեսցէ դարձեալ ('ի) դատել զկենդանիս և զմեռեալս, 'ի յայտնութեան իւրում և յարքայութեան, որպէս գիրք ասեն, և մեք այսմ յուսոյ սպասեմք։

Յոբաղ ասէ. Երկո՞ւք ուրեմն Որդիք, մինն՝ յԱստուծոյ ծնեալ, և միւսն՝ 'ի Կուսէն։

Սեղբեստրոս ասէ. Մի է Քրիստոս Որդի Աստուծոյ, միաւորեալ 'ի Կուսէն ըստ տնաւրէնութեան, որպէս հոգի և մարմին. աներևելին՝ ընդ երևել(ւ)ոյն, զի զկատարեալ փրկութիւն տացէ։

Յոբաղ ասէ. Եւ զի՞արդ ընդունի կիրս մարդոյն յառողէն առողն։

εἰσαγάγῃ. ἔσχατον ἐν τῷ βωμῷ τοῦ σταυροῦ ἐθυσιάσθη, ἵνα τὴν τοῦ παντὸς κόσμου ἁμαρτίαν ἀπαλείψῃ. ἐνθαῦτα πᾶσα ἡ τοῦ διαβόλου μηχανία κατηργήθη. μόσχον γὰρ ἀντὶ μόσχου, καὶ κριὸν ἀντὶ κριοῦ ἐπινοήσας, ἀμνὸν ἀμία το εὑρεῖν οὐχ ἠδυνήθη. ἀπέθανεν, ἵνα τοῦ θανάτου τὸ βασιλεῖον αἰχμαλωσήσῃ. ἐτάφη, ἵνα τὰ μνήματα τῶν ἁγίων εὐλογήσῃ. ἀνέστη, ἵνα τοῖς νεκροῖς ζωὴν παράσχῃ. ἀνέβη εἰς οὐρανούς, ἵνα τῷ ἀνθρώπῳ, μὴ μόνον ὃν ἀπώλεσεν παράδεισον ἀποκαταστήσῃ, ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸν οὐρανὸν, καὶ τὰς ἅ.ω ἀψῖδας αὐτῷ ἀναπετάσῃ. κάθηται τοίνυν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς, ἵνα ταῖς ἱκεσίαις τῶν πιστῶν ἐπινεύοι. ἐλεύσεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, ἵνα ἀποδώσῃ ἑκάστῳ κατὰ ἔργα αὐτοῦ.

Ἰουβὰλ εἶπεν, Οὐκοῦν δύο εἰσὶν Υἱοὶ τοῦ Θεοῦ· εἷς μὲν ἐκ τῆς παρθένου τεχθείς· ἕτερος δὲ, ὃν ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ἐγέννησεν;

Σίλβεστρος ἔφη, Εἷς ἐστιν ὁ Χριστός. ὥσπερ γὰρ ἐστιν ἀληθῶς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἀόρατος, οὕτως ἐστὶν ἀληθῶς υἱὸς ἀνθρώπου ὁρατός. τέλειος γὰρ ὢν Θεὸς, τέλειος ἄνθρωπος ἀτρέπτως ἐγένετο, ἵνα τελείαν σωτηρίαν τοῖς ἀνθρώποις παράσχῃ.

Ἰουβὰλ εἶπεν, Καὶ πῶς ἐγχωρεῖ πάσχειν τὸν ἄνθρωπον τὸ ἀναληφθέντα, ἐκτὸς τοῦ ἀναλαμβάνοντος αὐτόν.

Սեղբեստրոս ասէ. Հաւաստ, կարելի է. որպէս 'ի Կուսէն ծնեալ և ոչ ապականեալ, զի հոգևոր է ծնունդն. զի ծանիցես երկուց միացելո(ց), Աստուծոյ և մարդո(յ), ըստ անաւրէնութեան ճշմարտեալ ցուցանէ զկիրս կամաւորապէս, և զներգործութեանն Աստուծոյ աքանչելիս, որպէս ասացանէն մեզ Գիրք. զի առ 'ի մարդկանէ այս անհընարինք' որ ոչ հաստատ Աստուածոյ, առ 'ի յԱստուածոյ հնարաւոր են, որ հաստատ, զի Աստուած միայն է որ առնէ սքանչելիս:

Եւ արդ Բողբեալ շնականին յեր, ո՛վ վարդապետ Հեբրաեց(ւ)ոց, խմացարաք շատացեալս 'ի մարգարէիցն, որք պատմեցան 'ի լսելիս յեր. և քանզի առ այսպէս է ասացեալ, որ վասն Քրիստոսի ծրկին մերո(յ) ասացան յառաջնոցն առաջնակք. և վկայաթիւնք մարգարէիցն, եթէ կամիք ասանել 'ի նոցանէ, թէպէտ 'ի ժամու 'ի յանյրաթենէ լուղացս' առարկեցաք զքանս 'ի նոյն էնքն 'ի Հայր և յՈրդի և 'ի Սուրբ Հոգին' 'ի մի աստուածութիւն. զի Եւ [1] եմ Աստուած Աբրահամու, Աստուած Սահակա(յ), և Աստուած Յակոբա(յ) ասացեալ է, այս էմ անուն է' յէշատակ ազգաց յազգս: Զի թէպէտ և թուով զանազանի, և առ [2] անյնաւորութիւնս, որպէս զՀայր և զՈրդի և զՍուրբ Հոգին, 'ի քնութենէն ոչ հատանի: Երրորդութիւն կատարեալ, և մի աստուածութիւն փառաւորի, և ոգի երեւաց մերոց Տէր Քրիստոս, որք ընդ հովանեաւ նորա կաց(ց)աք: Թէպէտ և խորհեցայք զառ յաղախանել և 'ի կորուանել, ըստ Երեմիայի մարգարէութեան և ըստ Եսայեա(յ). Խորհեցան խորհուրդ չար և ոչ նովաս, և զաշխնս կալեցէք և ո՛չ նորա հոգաով:

Σίλβεστρος ἔφη· Οὐκοῦν ὑποδείγματι ὀφείλεις διδαχθῆναί τινι ἵνα γνῷς ὅτι δύο καταυτὸ ἡνωμένων φύσεων, ἡ μὲν μία περιπίπτει τῇ ὕβρει, ἡ δὲ ἑτέρα ταύτην διαφεύγει.

1. Այս և յաջորդ պարբերութիւնները, որք յունին մէջ կը պակսին, դարձեալ Ս. Գր. Լուսաւորչի վարդ. պետութենէն համառօտ և աղաւ յառաջբերութիւնք են։

2. Ա և Գ օրինակք գրեն. « առ առանձնաւորութիւնս »։

Այլ մեք՝ որ հաստատեալք և խոստովանիմք 'ի Հայր ամենակալ և յՈրդին միածին և 'ի Հոգին Սուրբ, յերիս կատարեալ պատկերս [1], և 'ի մի աստուածութիւն և 'ի զօրութիւն և 'ի փառս: Եւ չէ վասն մարմնանալոյն Քրիստոսի փոփոխումն միոք 'ի իըն-դէր, չէ'ոք կամ չէ'նչ աւրինակաւ միաւորէ ընդ Երրորդութեանն փառաբանութիւն աստուածութեանն. անհնարինքն 'ի մարդկանէ՝ հնարաւորք են յԱստուծոյ: Չէ առաւելեալ 'ի Հաւրէ վասն Որդւոյ ծնելութեան, և առ 'ի [2] մարմին 'ի սրբոյ կուսէն և նկարեաց և պատրեաց և խառնեաց չէրպարան ծառայէն 'ի յորովայնի կուսէն ընդ աստուածութեանն. և վասն այսորիկ աստուածածին [3] զսուրբ կոյսն խոստովանիմք. և զծնեալն 'ի կուսէն՝ Տէր և ածեալ Աստուած ճշմարիտ, և ոչ կարծիս ունելով. Չէ աւծ զքեզ Աստուած՝ Աստուած քո առաւել քան զընկերս քո, ասէ մարգարէն: Չէ զամենայն կիրս կրեաց զմարդկան՝ կամաւորութեամբ, քաց 'ի մեղաց. չէ մ' համարեսցէ ո'յլ ազգ և առ աչաւք հարևանցի ինչ տեսանել զտնաւրէնութիւնն, տնաւրէնեաց որպէս ինքն գիտէ. չէ ոչ ամենայն ներգործութիւն Քրիստոսի հասանելի է, և ոչ հրեշտակաց է իմանալի, թող թէ մարմնաւորաց. որ և ոչ զմեր ծնանդն կարեմք ճառել. չէ և մարգարէն Ամբակում՝ զարմանացեալ ընդ Քրիստոսի տնաւրէնութիւնն ա-

1. Ա և Գ օրինակք են այսպէս կը գրեն. բայց նշանակող բառն անձն ստորածայէն՝ անտեղի է այս բացատրութիւնս, և միայն այստեղ գործածուած. Հայ թարգմանն ներշնչուած է Խորենացւոյ, — Ա. գլ. Թ. — այս բացատրութենէն. « Որոյ անձն և գործք՝ որպէս և է բուն մեր աստուածոց », բայց ոչ ուղղապէս. զի վերջնոյս խօսքը դրոշմելոց վերայ է, և « անձն » յառելուածով իմաստն 'ի կիր արկած:

2. Ա և Գ օրինակք ունին. « և առ մարմին 'ի կուսէն »:

3. Այս բացատրութիւնս տես և 'ի ճառն « Յարձրացուցէք » Դաւթի Անյաղթի:

Սեղբեստրոս ասէ. Հաւատա, կա-
րելի է. որպէս 'ի կուսէն ծնեալ և ոչ
ապականեալ, զի հոգևոր է ծնունդն
զի ծանիցես երկուց միացելո(ց),
տուծոյ և մարդո(յ), ըստ ան-
նութեան ճշմարտեալ ցուցան
կամաւորապէս, և զներգոր
Աստուծոյ աքանչելիս, որ
նէն մեզ Գիրք. զի [illegible] 'ի մար-
նարէնք՝ որ ոչ [illegible]
յԱստուծոյ [illegible]
զի Աստուծոյ [illegible]

[illegible]

[illegible]

Σίλβεστρος ἤρξατο παρακαλεῖν τὸν
βασιλέα, καὶ πάντας τοὺς παρόντας,
ἵνα ποιήσωσιν ἀχθῆναι τὸν ταῦρον,
'ελευσάντων δὲ αὐτῶν ἀχθῆναι, ἐν
μεταξὺ ἀπόντων τῶν ὀφειλόντων
ν ἀγαγεῖν, ὁ Σίλβεστρο; καὶ ὁ
ῆς τοιοῦτον δὴ φιλόνεικον εἴ-
ν, ἤγοου διάλεξιν. Ἠρώτησεν
ἐεστρος τὸν Ζαμβρὴν, λέ-
νεκεν τὸν ταῦρον τὸν ἄγ-
ἀχθῆναι; ὁ δὲ Ζαμ-
ὑπάρχων, ἔφη, Ὅτι
έρου Θεοῦ οὐδεμία
αται. καὶ γὰρ οἱ
θυσίαν ἐπετέ-
ἐν τῇ ἀκοῇ
σφέροντες,
ἔλεγον,
τεναγ-
αὶ τὸ
ὺς

Սեղբեստրոս ասէ. Հաւատա, կա-
րելի է. որպէս 'ի կուսէն ծնեալ և ոչ
ապականեալ, զի հոգևոր է ծնունդն.
զի ծանիցես երկուց միացելո(ց), Ա-
տուծոյ և մարդո(յ), ըստ տնաւ-
նութեան ճշմարտեալ ցուցանէ.
կամաւորապէս, և զներգործու
Աստուծոյ աքանչելիս, որպէս
նեն մեզ Գիրք. զի ա... 'ի մարդկա՛
նութեն՝ որ ոչ հաստատեն Ա-
յԱստուծոյ հնարաւոր է՞
չէ Աստուած միայն է.

Եւ արդ թողեալ
վարդապետք Հեթ.
դառնացեալք 'ի մա [illegible]
'ի լսելն յետ. [illegible] է մեղաց:
ցեալ, որ մ [illegible] յետ երկրպագեան
տանցան. [illegible] ներ չվարդապետեան, որք
թեանք [illegible] (յ) 'ի մեծութեան:
նոցա [illegible] Տեառն 'ի մերայ նորա ընթեա-
թե [illegible] 'ի կարգէն է խորհրդածութեան՝ որ
ալ, որ [illegible] ասէ 'ի Քրիստոս: Եւ դար-
[illegible] յետ Լ. ամ էր 'ի հրատութեան որ
[illegible] և նորայն էր մեծնարդ, զՅով(հ)աննէս
[illegible] զոր դարձի ամենայն, որ մկրտեաց զՔրիս-
տոս, և մկրտեալ, եթէ Դա է որդի Ա-
ստուծոյ, և ձայն անապատ՝ որ քարոզեա(յ)
զՏէր աշխարհի: Որ և 'ի Յորդանան մկրտեալ
'ի Հօրէ և 'ի Հոգւոյն Սրբոյ. պահեալ և
փորձեալ 'ի սատանայէ, և յաղթեալ 'ի քաջ
եկաց. և հրեշտակք սպասէին նմա, որպէս ա-
սացաք:

Յայնժամ նշանացն [illegible] արարեալ ըն-
ջառն 'ի գինի փոխարկեալ: Եւ զաշակերտան
կոչէ 'ի քարոզութեան աւետարանին. և ըն-
դէմ հալածէր, որք աղաղակէին, թէ Մի՛-
տանջեր յառաջ քան զժամանակն: Զհիւան-
դս բժշկէր, զբորոտս սրբէր, զկաղս գնա-
ցուցանէր, զհամրս 'ի բան դարձուցանէր,
և խլից լսել տայր. զկոյրս լուսաւորէր,
զանդամալոյծս առողջացուցանէր, և զմե-
ռեալս յարուցանէր: Եւ ըստ մարգարէին բան,
թէ Նա զհիւանդութիւնս մեր եբարձ: Զմե-

յարուցանէր, և յա
դամբանայն արքայ
անէր թագաւոր [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] մեզ, և [illegible] [illegible], և մահուամբ [illegible] մահու խափանեցոյց. և երեքաւրեայ(յ) յարուցեալ, և նստեալ ընդ աջմէ Հաւր 'ի յերկինս: Եւ յարութիւն մեզ պարգեւեաց, և անեղծանելոց խաղաղութիւն հեռաւորաց և մերձաւորաց: Եւ Սուրբ Հոգին առաքեաց և [illegible] [illegible], [illegible] ազգաց, յորս [illegible] էր (ᶜ) և զի [illegible] [illegible] ընդ [illegible] և [illegible], և [illegible] 'ի [illegible]: Եւ քարոզել յանուան նորա ապաշխարութիւն 'ի թողութիւն մեղաց, 'ի ձեռն աշակերտացն: Եւ նշանաւք և [illegible] և զաւրութեամբ յայտ արարեալ յամենայն ազգս ապշեցութեամբ: Եւ Սուրբ Հոգւոյն երևեալ, զի քարոզեսցեն աւետարանն արքայութեան ընդ ամենայն, և ապա եկեսցէ կատարած. յոր դարձեալ գայ 'ի դատաստան դատել զկենդանիս և զմեռեալս: Որք հաւատացին յԱստուած և գործեցին զարդարութիւն, ժառանգորդք [illegible], և յարքայութիւն [illegible] [illegible]. [illegible] որ ոչ հաւատան զամենասուրբ Երրորդութիւն, և գործեցին զանիրաւութիւն, [illegible] 'ի [illegible]. զի երթիցեն արդարքն 'ի կեանս յաւիտենական, և մեղաւորքն 'ի տանջանս յաւիտենից:

Σίλβεστρος ἤρξατο παρακαλεῖν τὸν βασιλέα, καὶ πάντας τοὺς παρόντας, ἵνα ποιήσωσιν ἀχθῆναι τὸν ταῦρον, [illegible]ελευσάντων δὲ αὐτῶν ἀχθῆναι, ἐν [illegible] μεταξὺ ἀπόντων τῶν ὀφειλόντων [illegible]ν ἀγαγεῖν, ὁ Σίλβεστρος καὶ ὁ [illegible]ης τοιοῦτον δὴ φιλόνεικον εἶ[illegible]ν, ἥγοου διάλεξιν. Ἠρώτησεν [illegible]εστρος τὸν Ζαμβρῆν, λέ[illegible] [illegible]νεκεν τὸν ταῦρον τὸν ἄγ[illegible] ἀχθῆναι; ὁ δὲ Ζαμ[illegible] [illegible]πάρχων, ἔφη, Ὅτι [illegible]ρου Θεοῦ οὐδεμία [illegible]αται. καὶ γὰρ οἱ [illegible] θυσίαν ἐπετέ[illegible] [illegible]ἐν τῇ ἀκοῇ [illegible]τφέροντες, [illegible]ἔλεγον, [illegible]τεναγ[illegible] [illegible]ι τὸ [illegible]ῦς

Այս խոստովանութեան մերո(յ) հաստատութիւն հաւատո(յ) և յոյս 'ի Քրիստոս Յիսուս 'ի Տէր. ընդ որում Հաւր միանգամայն և Հոգւոյն Սրբո(յ) փառք, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից: Եւ ասացեալ բազմութեան զամէնն:

Ասէ Բուզանդոս. Արդ ամենայն ինչ կատարեցաւ 'ի փառս Աստուծոյ բան հաւատո(յ). արդ եկեսցէ [1] Նշանացոյց երկոտասաներորդ:

Յայնժամ Զամբրիս մոգ ասէ [2]. Ըստ կարծեաց յաղթահարեալ ցուցան մեզ աստուածային վարդապետք Հրէից 'ի Սեղբեստրոսէ ճարտարաբանու... էդ. այլ ես ո՛չ բանիւ ընդդիմահարիմ [3], այլ գործով յանդիման առնեմ զանուն Աստուծոյ, զոր ոչ ոք կարէ առնել:

αὕτη ἐστὶν ἡ πίστις ἡ ἡμετέρα, ἣν κρατοῦμεν, καὶ κηρήττομέν· εἰ οὖν ἐνδεἰς τι ὑπολαμβάνεις, ὦ Ἰουδαῖε, ἐρώτησον·

Τότε Ζαμβρῆς δωδέκατος φυσήσας εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἔφη, Εἰ ἀνθρωπίνοις λογισμοῖς, καὶ ὑποδειγμάσιν ὁ Σίλβεστρος κεχρῆσθαι εὐπορεῖ, ἤδη ἡμεῖς καταλεῖψαι τοὺς πατρώους νόμους ὀφείλομεν, καὶ ἀκολουθῆσαι ἀνθρώπῳ μάγῳ, ὃν οἱ πατέρες ἡμῶν ἐκ συμφώνου κατέκριναν· ἀλλ' ἄκουσόν μου, κύριε βασιλεῦ, καὶ κέλευσον ἀχθῆναι ταῦρον ἄγριον, ἵνα δείξω σήμερον ἐναντίον αὐτοῦ τὴν δύναμιν τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ μου. οὐ θέλω γὰρ ἐγὼ λόγοις τούτῳ φιλονεικεῖν, ἀλλ' ἔργοις.

Ἀρξαμένων οὖν ἐπιζητεῖν ταῦρον ἄγριον, Εἰρηναῖός[1] τις τοὔνομα, εἷς ὢν τῆς συγκλήτου, ἔφη ἔχειν αὐτὸν ταῦρον ἄγριον, καὶ τοῦτον οὐ μακρὰν τῆς πόλεως ἐν τοῖς βουκολίοις εἶναι, ὃν ἔλεγεν μόλις δύνασθαι ὑπὸ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἰσχυρῶν κρατεῖσθαι. τότε ὁ

1. Ա օրինակն գրէ „ Նշանաց ցոյցք „: Յունարէնի մէջ Նշանացուցի յիշատակութիւն չըկայ, այլ կ'ըսուի, թէ „ Յորժամ կամէր կայսերըն վերջ տալ վիճաբանութեան, յայնժամ Զամբրիս „, և այլն:

2. Զամբրիս մոգին խօսակցութիւնն և ցլու պատմութիւնն՝ որ յունարէնի մէջ 8 էջ ընդարձակ տեղ գրաւեր է, մանր և հետաքրքրական պարագայիւք, հայն ընդհակառակն 2 էջի վերածեր է զայն. ըստ քմաց յարմարելով գրանս:

3. Ընդդիմահարէմ կրաւորականը՝ հոս միայն գործածուած է, հակառակիմի իմաստով:

1. Այս անուանս ծագումն յունական է և ոչ հռովմէական, այսինքն՝ Խաղաղասէր. իսկ առ Հռովմայեցիս նախ ազատագրեալք 'ի գործածեն զայն: Գ և Դ դարուն այլ և այլ երևելի անձինս կ'ընծայեն մեզ յիշատակարանք և հնութիւնք. սակայն հոս յիշուածը կամ այն ականաւոր դատաւորն և նօտարն ըլլալու է, զոր կը դրուատէ Լևոն կայսրն (Cod. 10. 31. 61., և կամ լաւ ևս՝ ընտանին Սիմմաքոսի Պապին, որուն նամակն ևս կը գտնուի Ը գրոց Թ գլխում:

Σίλβεστρος ἤρξατο παρακαλεῖν τὸν βασιλέα, καὶ πάντας τοὺς παρόντας, ἵνα ποιήσωσιν ἀχθῆναι τὸν ταῦρον, κελευσάντων δὲ αὐτῶν ἀχθῆναι, ἐν τῷ μεταξὺ ἀπόντων τῶν ὀφειλόντων αὐτὸν ἀγαγεῖν, ὁ Σίλβεστρος καὶ ὁ Ζαμβρῆς τοιοῦτον δὴ φιλόνεικον εἶχον λόγον, ἤγουν διάλεξιν. Ἠρώτησεν γὰρ ὁ Σίλβεστρος τὸν Ζαμβρῆν, λέγων, Τίνος ἕνεκεν τὸν ταῦρον τὸν ἄγριον ἐζήτησας ἀχθῆναι; ὁ δὲ Ζαμβρῆς· φαρμακὸς ὑπάρχων, ἔφη, Ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἡμετέρου Θεοῦ οὐδεμία ἰσχὺς ὑπενέγκαι δύναται. καὶ γὰρ οἱ πρόγονοι ἡμῶν ἡνίκα θυσίαν ἐπετέλουν [1] τῷ Θεῷ, τὸ μέγα ἐν τῇ ἀκοῇ παμμεγέθεις θαύρους προσφέροντες, τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ ταύρου ἔλεγον, καὶ παραχρῆμα μυχηθμὸν καὶ στεναγμὸν διδόντες οἱ ταῦροι ἅμα καὶ τὸ πνεῦμα ἀπέλυον. οὐδεμία γὰρ ἰσχὺς τοῦτο ἀκούσασα τὸ ὄνομα, δύναται ὑποστῆναι.

Սեղբեստրոս ասէ. Եւ զիա՞րդ զանուն Աստուծոյ յայտնի ոչ ասես։

Σίλβεστρος εἶπεν, Καὶ σὺ πῶς τὸ ὄνομα τοῦτο μὴ ἀκούσας ἔμαθες; Ζαμβρῆς λέγει, Σὺ γὰρ νομίζεις, ὅτι ἐξ ἀκοῆς τοῦτο ἔμαθον ὅ περ ἀκουσθὲν οὐδενὶ τρόπῳ δύναται φύσις ὑπενέγκαι οὐδεμία, οὐκ ἀνθρώπων, οὐ πετεινῶν, οὐδὲ κτηνῶν.

Σίλβεστρος λέγει, Κἂν γενοῦ τοῖς βασιλεῦσιν, εἰπὲ ποίῳ τρόπῳ τὸ ὄνομα τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ἀκοῦσαι, ἔμαθες.

Զամբրիհ ասէ. Ոչ է քեզ պարտ լսել,

Ζαμβρῆς λέγει, Οὐκ ἔστιν σὸν γνῶμαι

1. Առ Հեբրայեցիս գրած Պօղոս Առաքելոյ թղթէն կը տեսնուի, թէ ստուգիւ Հրէայք 'ի հնումն ցուլս և նոխազս կը զոհէին Աստուծոյ. սակայն Զամբրիհեայ այն աւանդութիւնը, թէ " Այն ինչ մեծին Աստուծոյ անունը կը կարդային մեր նախնիք ցլուն վերայ, նա մեծաւ մռնչելով կ'իյնար կը մեռնէր ", բոլորովին անհիմն է։ Այս կախարդական արուեստ վերջէն սկսան 'ի գործ արկանել Հրէայք։

և կամ այլոց, այլ լռութիւն ունի։

Թագաւորն ասէ. Եւ դու զիա՞րդ ուսար յորո՛ց ուսարն։

Զամբրիհ ասէ. Ցաղբերէ ջուրց յարծաթի կոնք արկեալ, և եւթն աւր պահեալ և հսկեալ, մատամբ իմն գրեալ անուն Աստուծոյ 'ի վերայ ջուրցն, հազիւ կարացի 'ի միտ առնուլ, զոր ոչ է պարտ մարդո(յ) խաւսել։

τὸ μυστήριον τοῦτο, μάλιστα ἐχθρόν σε ὄντα τῶν Ἰουδαίων.

Λέγει αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, Ἀναγινώσκων οὖν ἔμαθες τὸ μυστήριον τοῦτο τοῦ ὀνόματος, ἢ οὐχ; λέγει αὐτῷ ὁ Ζαμβρὴς, Οὔτε χάρτης, οὔτε σῶμά τι, οὔτε ξύλο , οὔτε λίθος τοῦτο τὸ ὄνομα δύναται ὑπογεγραμμένον ὑπενεγκεῖν. Ἔφη αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, Προσηνῶς οὖν εἰπὲ ἡμῖν σὺ πῶς ἔμαθες τὸ ὄνομα τοῦτο. ὁ δὲ Ζαμβρὴς εἶπεν, Ἑπτὰ ἡμέρας νηστείαις ἐσχόλασα, καὶ μετὰ ταῦτα ἐν λεκάνῃ, ᾗ οὐδεὶς οὐδέποτε ἐχρήσατο, ἐβλήθη πηγημαῖον ὕδωρ· καὶ ἐν τῷ ταύτην πεπληρῶσθαι ηὐλογήθη· καὶ οὕτως ἐν τῷ ὕδατι δακτυλίῳ τινὶ γέγονεν γράμματα τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ διδάσκοντα σιωπῶντι τῷ λογισμῷ. τότε οὖν ἀπὸ ὥρας πρώτης ἕως ἑσπέρας ἐπιγραφέντος τοῦ ὀνόματος ἐν τῷ ὕδατι, μόλις ἠδυνήθην αὐτὸ κατ' ἀκρίβειαν ἐν τῇ μνήμῃ τῆς διανοίας μου παρακαταθέσθαι. ἀλλὰ τίς χρεία μακροὺς ἀνειλίττειν λαβυρίνθων λόγους;

Ταῦτα, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια λεγόντος τοῦ Ζαμβρῆ, παραγίνεται ὁ ταῦρος, οὕτως ἄγριος, ὡς μόλις δύνασθαι ἑκατὸν ἄνδρας, καθὼς προείρηται, σχοινίοις καινοῖς δεδεμένον τοῖς νεύρασιν, καὶ τῷ τραχήλῳ ἐπέχειν αὐτὸν διὰ τὸ (ασφαλές.) τότε Ζαμβρὴς ἐπεμβάλλων καὶ ἐπιτοθάζων, τῷ Σιλβέστρῳ ἔφη, Ἐνταῦτα οἱ λόγοι σου, καὶ τὰ ὑποδείγματα σου τῶν κεκαλλωπισμένων λόγων, τὴν ἰσχὺν ἑαυτῶν ἐπιδειξάτωσαν. ἢ εἰπὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ σου πρὸς τὴν ἀκολὴν αὐτοῦ, καὶ πείσεις ἡμᾶς ὅτι τὸν παντοκράτορα σέβῃ· ἢ ἐγὼ λέγω καὶ πάντες τῇ ἐμῇ θρησκείᾳ συναινεσάτωσαν. τότε ἐθορυβήθησαν σχεδὸν πάντες οἱ τῇ ἡμετέρᾳ πίσει κοινωνοῦντες. ἀλλ'

Սեղբեստրոս ասէ. Ո՛չ չարքն և խա-
բէութեան ծուփք զօրութեամբ. զի ոչ ա-
ռանց Աստուծոյ, այլ զինուցն՝ զոր ող ասեն,
զի ծանիցէ ու զինուորութեանդ. Այդ եւ
յայտնի ճշմարիտ չեղելոյ Աստուած, և
զննող գաղտնութեանն. և զոր ասա՛ զոր ինչ
ասանելոց ես, որ Փրկչական լսեցանելոց է:

Եւ հրամայեաց ածել Զամբրիհ ցուլ մի հզաւր ամեհի և վայրենագոյն յանդէ: Եւ իբրև ածաւ, մատուցեալ Զամբրիհ յունկն ցլուն, դիւթեաց, ըստ դիւացն ախորժակաց, լռու-թեամբ: Եւ գոչեաց ցուլն ուժգնա-կի, և զարհուրեցոյց զբազմութիւն տեսողացն, և զչորսն հարեալ ոստեան աչք նորա, և անդէն անշընչացեալ մեռաւ, առանց սրո(յ) և մեքենայից իրաց: Եւ պատառեցաւ [1] բազմու-թիւնն, ոմանք 'ի Հրէայսն և ոմանք 'ի Սեղբեստրոս՝ հանդերձ թագաւո-րաւն: Եւ էր ամբոխ և աղաղակ մեծ յոյժ. և Հրէայքն 'ի վերա(յ) յարու-ցեալ Սեղբեստրոսի, և Զամբրիհ մե-ծարանեալ որպէս յաղթող, պար-տաւորէր զայրն Աստուծոյ՝ բազում հայհոյութեամբ:

ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἵστατο ἀπτόητος, καὶ ἱλαρὸς, λέγων, Οἱ μεγάλοι τῶν δαιμόνων ἀγῶνες μείζοσι θείας ἡττῶνται βοηθείας. ἀλλ' ὅμως ἀρχαὶ τῶν πιστευόντων ἦσαν· καὶ ἔτι νεοπαγῶν αὐτῶν ὄντων ἐν τῇ πίστ ι, ἡ τῶν πειρασμῶν καταιγὶς πάνυ αὐτοὺς ἐθορύβει. συνίεσαν οὖν ὅμως ἅπαντες, ἵνα εἴπῃ τὸ ὄνομα. εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦ ταύρου, ὥστε τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Ζαμβρῆ δοκιμασθῆναι· Ὅτι οὖν ἀπῆλθεν ὁ Ζαμβρῆς, καὶ ἐλάλησεν εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦ ταύρου, παραχρῆμα σύντομος γενόμενος ὁ ταῦρος, ἐμικήσατο· καὶ βίᾳ πολλῇ ἐκπηδησάντων αὐτοῦ τῶν ὀφθαλμῶν ἐξέπνουσεν. τότε πάντες οἱ Ἰουδαῖοι ἐπεμβαίνοντες, καὶ ἐπιγελῶντες, ἐπέστησαν τῷ Σιλβέστρῳ. καὶ τὸ πλῆθος σχισθὲν εἰς δύο, τὸ μὲν τοῦτο, τὸ καὶ ἐκεῖνο προετίθεντο. καὶ ἐγένετο ὡσεὶ δύο ὡρῶν διάστημα.

1. Այս խօսքը համեմատութիւն ունի հայն՝ յունարէնի հետ. այսինքն է վերջինոյս մէջ կը պակսի Հրէից նախատական աղա-ղակն առ Սեղբեստրոս, և ապա երկպառա-կութիւն ժողովրդեան յերկուս:

յուշ արարի: Եւ (ե)թէ դարձեալ խնդրես գբանն ըստ փրկական մե-րո(յ) խորհրդածութեան, ասացից ո՛րքան մեզ հասանելի է՝ անհասանե-լոյն խորհուրդ: Վասն որո(յ) զայս ամենայն կրեաց, ոչ բնութիւն աս-տուածութեանն, այլ միաւորութեամբ տնաւրէնութեան, կամաւորապէս և ոչ ակամա(յ). զի զառեալն 'ի սուրբ կուսէն Մարիամա(յ)՝ զծառայի կեր-պարանս՝ Որդին Աստուծոյ միացոյց իւր մարդ ճշմարտապէս, որ բնու-թեամբն էր Աստուած:

Մատնեալ և վաճառեալ ըստ մար-գարէութեան կամաւ, զի զաշխարհս ազատեսցէ 'ի բանսարկուին ծառա-յութենէ, որպէս փրկիչ: Ըմբռնեցաւ և կապեցաւ, և մեղացն ելոյծ զդա-տապարտութիւն, յոր ըմբռնեալ էաք 'ի չարէն: Եւ ձաղանաց և այպա-նութեան համբերեալ երկայնմտու-թեամբ՝ զի զիմս լուծցէ զպարտս, ո-րով ձաղեալ և այպանեալ՝ եղ 'ի դրախտէն և 'ի կենացն. խաղալիկ եղեալ դիւացն՝ անկաւ, զարդարեալ նորոգէ գթած Տէրն: Եւ թքումն և ապտակումն՝ զթուք ամաւթո(յ) յան-ցանացն՝ որով յանդիմանեալ[1] եղև՝ զեր-ծուցէ: Նա և 'ի պատուհասէ ապ-տակացն, որ ըստ աւրինացն պատ-

ὑποπεσεῖν μὴ δύνασθαι· ἀλλὰ τὸν ἄν-θρωπον. καθ' ὑπόστασιν ἀσυγχύτως, τὸ · ηφθέντα ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου Μαρίας· ὃν ἐπηγγείλατο ὁ Θεὸς τῷ Ἀβραὰμ λέγων, Ἐν τῷ σπέρματί σου ἐνευλογηθήσο καὶ πάντα τὰ ἔθνη καὶ τῶ Δαβὶδ ὁμοίως, λέγων, Ἐκ καρποῦ τῆς κοιλίας σου, θήσομαι ἐπὶ τοῦ θρό-νου σοῦ. τοῦτον πειρασθῆναι φαμὲν, καὶ πεπονθέναι, καὶ τεθνάναι. πειρασ-θῆναι μὲν, ἵνα τὸν πειράζοντα διάβο-λον νικήσας αἰχμαλωτήσῃ· πεπονθέ-ναι δὲ, ἵνα πάντα τὰ πάθη ὑποτάξῃ· τεθνάναι δὲ, ἵνα τὸ κράτος τοῦ θανά-του καταλύσῃ.......
ἐδέθη [1], ἵνα ἡμᾶς ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς κατάρας ἐκλυτρώσῃ. κατεγελάσθη, ἵνα ἡμᾶς τοῦ γέλωτος τῶν δαιμόνων ῥύ-σηται. ἐπράθη, ἵνα ἡμᾶς ἐξαγοράση-ται. ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, ἵνα ἡμᾶς ἀνυψώσῃ. ἐκράθη παρὰ ἀνθρώπων, ἵνα ἡμᾶς τῆς τῶν δαιμόνων αἰχμαλω-σίας ἐλευθερώσῃ. ἐγυμνώθη, ἵνα ἡ γύμνωσις τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, δι' ἣν ὁ θάνατος ἐλήλυθεν, ἔνδυμα ἀφ-θαρσίας κομίσηται, ἀκάνθαις ἐστεφα-νώθη ἵνα τὰς ἀκάνθας, καὶ τοὺς τρι-βόλους τῆς κατάρας ἐξαφανίσῃ. χολῇ ἐτράφη, καὶ ὄξει ἐποτίσθη, ἵνα ἡμᾶς εἰς τὴν γῆν ῥέουσαν γάλα καὶ μέλι

1. Այս ասութիւնս կրաւորականի, յարա-կատարեան իմաստով գրուած է աստ, որ էա-կան բային հետ ոչ է ըստ նախնեաց, այլ ան-կեալ ժամանակաց գիւտ:

1. Այս հատուածս՝ կոմբեֆիսեան հրա-տարակութեան մէջ 8 երես վերջ գրուած է, զորս հոյն մերթ 'ի բաց թողեալ է և մերթ այլափոխելով զայն՝ բնագիրն, ուզածին պէս կ'արշաւէ առաջ և անդ, այնպէս որ անկարելի էր էջ առ էջ ածել 'ի համեմատութիւն, և ոչ իսկ իրարու բնագիր և թարգմանութիւն ա-նուանել: Յունին մէջ Թօրայի և Սելինի բե-րան գրուած խօսակցութեանց և Սեղբես-տրոսի հզօր ձեռնարկութիւններէն և ոչ իսկ ամբողջ կտոր մի կարելի է գտնել հոյնին քով. Զամբրիհեայ մոգի պատմութեամբ միայն կը մտնենայ հոյն՝ յունին, բայց յայնմ եւս յոյժ համառօտ. Սեղբեստրոսի աղօթքը կը պակսի:

ժեալ, վասն զանազան յանցանացն, իւրով պատուհասիւն Քրիստոս լուծցէ, և չարչարանաւք 'ի խաչին՝ գնեսցէ զհաւատացեալս, և հաշտեցուցէ զՀայր ընդ արարածս իւր, որք գայցեն 'ի կոչումն ընծայութեան։ Եւ ճաշակմամբ լ'եղ(ւ)ոյն քաղցրացուցէ զճաշակ մեղացն դառնութեան, փայտիւն գիտութեան բար(ւ)ոյ և չարի։ Մեռաւ ըստ բնութեան մարդկան և մեռոյց զմահ, և ելոյծ զբռնութիւն մահու՝ կամաւոր մահուամբն իւրով, որպէս Աստուած հզաւր։ Խոցեցաւ 'ի զինուորէն, և արիւն և ջուր 'ի կողիցն հեղեալ, (զի) արեամբ և ջրով վերըստին զմեզ նորոգեսցէ յորդեգրութիւն շնորհաց։ Թաղեցաւ 'ի գերեզմանի, և զապականութիւն խափանեաց. և զդժոխս աւերեաց, որպէս Տէր կարող։ Յարեաւ 'ի մեռելոց, և յարոյց ընդ իւր զԱդամ զանկեալն 'ի պատրանաց, և զբազումս 'ի սրբոցն։ Համբարձաւ յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ Հաւր, զի զմեզ ժողովեսցէ յորդեգրութիւն երկնաւոր Հաւրն։ Եկեսցէ դարձեալ ('ի) դատել զկենդանիս և զմեռեալս, 'ի յայտնութեան իւրում և յարքայութեան, որպէս գիրք ասեն, և մեք այսմ յուսոյ սպասեմք։

εἰσαγάγῃ. ἔσχατον ἐν τῷ βωμῷ τοῦ σταυροῦ ἐθυσιάσθη, ἵνα τὴν τοῦ παντὸς κόσμου ἁμαρτίαν ἀπαλείψῃ. ἐνθαῦτα πᾶσα ἡ τοῦ διαβόλου μηχανία κατηργήθη. μόσχον γὰρ ἀντὶ μόσχου, καὶ κριὸν ἀντὶ κριοῦ ἐπινοήσας, ἀμνὸν ἀμία το εὑρεῖν οὐκ ἠδυνήθη. ἀπέθανεν, ἵνα τοῦ θανάτου τὸ βασιλεῖον αἰχμαλωσήσῃ. ἐτάφη, ἵνα τὰ μνήματα τῶν ἁγίων εὐλογήσῃ. ἀνέστη, ἵνα τοῖς νεκροῖς ζωὴν παράσχῃ. ἀνέβη εἰς οὐρανούς, ἵνα τῷ ἀνθρώπῳ, μὴ μόνον ὃν ἀπώλεσεν παράδεισον ἀποκαταστήσῃ, ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸν οὐρανὸν, καὶ τὰς ἄνω ἀψίδας αὐτῷ ἀναπετάσῃ. κάθηται τοίνυν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς, ἵνα ταῖς ἱκεσίαις τῶν πιστῶν ἐπινεύοι. ἐλεύσεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, ἵνα ἀποδώσῃ ἑκάστῳ κατὰ ἔργα αὐτοῦ.

Յոբաղ ասէ. Երկո՞ւք ուրեմն Որդիք, մինն՝ յԱստուծոյ ծնեալ, և միւսն՝ 'ի Կուսէն։

Ἰουβὰλ εἶπεν, Οὐκοῦν δύο εἰσίν Υἱοὶ τοῦ Θεοῦ· εἷς μὲν ἐκ τῆς παρθένου τεχθείς· ἕτερος δὲ, ὃν ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ ἐγέννησεν;

Սեղբեստրոս ասէ. Մի է Քրիստոս Որդի Աստուծոյ, միաւորեալ 'ի Կուսէն ըստ տնաւրէնութեան, որպէս հոգի և մարմին. աներևելին՝ ընդ երևել(ւ)ոյն, զի զկատարեալ փրկութիւն տացէ։

Σίλβεστρος ἔφη, Εἷς ἐστιν ὁ Χριστός. ὥσπερ γὰρ ἐστιν ἀληθῶς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἀόρατος, οὕτως ἐστὶν ἀληθῶς υἱὸς ἀνθρώπου ὁρατός. τέλειος γὰρ ὢν Θεὸς, τέλειος ἄνθρωπος ἀτρέπτως ἐγένετο, ἵνα τελείαν σωτηρίαν τοῖς ἀνθρώποις παράσχῃ.

Յոբաղ ասէ. Եւ զի՞արդ ընդունի կիրս մարդոյն յառողէն առողն։

Ἰουβὰλ εἶπεν, Καὶ πῶς ἐγχωρεῖ πάσχειν τὸν ἄνθρωπον τὸ ἀναληφθέντα, ἐκτὸς τοῦ ἀναλαμβάνοντος αὐτόν.

Սեղբեստրոս ասէ. Հաւատա, կարելի է. որպէս 'ի Կուսէն ծնեալ և ոչ ապականեալ, զի հոգևոր է ծնունդն. զի ծանիցես երկուց միացելո(ց), Աստուծոյ և մարդո(յ), ըստ անաւրէնութեան ճշմարտեալ ցուցանէ զկիրս կամաւորապէս, և զներգործութեանն Աստուծոյ սքանչելիս, որպէս ուսուցանէն մեզ Գիրք. զի առ 'ի մարդկանէ այս անհընարինք' որ ոչ հնարաւոր Աստուծոյ, առ 'ի յԱստուծոյ հնարաւորք են, որք հնարաւոր, զի Աստուած միայն է որ առնէ սքանչելիս:

Եւ արդ թողեալ զհակառակսն ձեր, ո՛վ վարդապետք Հեբրաեց(ւ)ոց, իմացարուք ստացեալս 'ի մարգարէիցն, որք պատմեցան 'ի ընթեռլս ձեր. և քանզի աս այսպէս է ասացեալ, որ վասն Քրիստոսի Տեառն մերո(յ) ասացան յառաջնոցն առաջնակք. և վկայեալեան մարգարէիցն, եթէ կուսէ ծնանել 'ի նոցանէ, թլփատեալ 'ի ժամու 'ի յանձնարութենէ լուալա' առաքելոցն զքանս 'ի նոյն էին 'ի Հայր և յՈրդի և 'ի Սուրբ Հոգին' 'ի մի աստուածութեան. զի Եւ[1] եմ Աստուած Աբրահամու, Աստուած Սահակա(յ), և Աստուած Յակոբա(յ) ասացեալ է, այս էմ անուն է' յէշատակ ազգաց յազգս: Զի թէպէտ և թուով զանազանի, և առ[2] անձնաւորութեանս, որպէս զՀայր և զՈրդի և զՍուրբ Հոգին, 'ի բնութենէն ոչ հատանի: Երրորդութեան կատարեալ, և մի աստուածութեան փառաւորի, և ոչ երեաց մերոց Տէր Քրիստոս, որք ընդ հովանեաւ նորա կաց(ց)աւք: Թողեալ և խորհեցայք դուք յաղագս կանել և 'ի կորուսանել, ըստ Երեմիայ մարգարէութեան և ըստ Եսայեա(յ). Խորհեցան խորհուրդ չար և ոչ նովաւ, և դաշինս կուեցէք և ո՛չ նորա հոգւով:

Σίλβεστρος ἔφη· Οὐκοῦν ὑποδείγματι ὀφείλεις διδαχθῆναί τινι ἵνα γνῷς ὅτι δύο κατατὸ ἡνωμένων φύσεων, ἡ μὲν μία περιπίπτει τῇ ὕβρει, ἡ δὲ ἑτέρα ταύτην διαφεύγει.

1. Այս և յաջորդ պարբերութիւններն, որք յունին մէջ կը պակսին, դարձեալ Ս. Գր. Լուսաւորչի վարդ. պետութենէն համառօտ և ազատ յառաջբերութիւնք են:

2. Ա և Գ օրինակք գրեն. “ առ առանձնաւորութեանս ”:

Այլ մեք՝ որ հաւատացաք և խոստովանիմք 'ի Հայր ամենակալ և յՈրդին միածին և 'ի Հոգին Սուրբ, յերիս կատարեալ դա- կերպս [1], և 'ի մի աստուածութիւն և 'ի զօրութիւն և 'ի փառս: Եւ չէ կամ մարմնանալոյն Քրիստոսի տարակուսանս մեզ 'ի խընդիր, զի՞ արդ կամ զի՞նչ անբնական միաւորէ ընդ Երրորդութեանն փառաւորութեան աստուածութեանն. անհնարինքն 'ի մարդկանէ՝ հնարաւորք են յԱստուծոյ: Զի առաքեցաւ 'ի Հաւրէ կամս միոյ էութեան, և առ 'ի [2] մարմին 'ի սրբոյ կուսէն և նկարեաց և տպաւորեաց և խառնեաց զկերպարան ծառայի 'ի յորովայնի կուսին ընդ աստուածութեանն. և կամս այսորիկ *աստուածածին* [3] զարդք կոյսն խոստովանիմք. և զծնեալն 'ի կուսէն՝ Տէր և ասեմք Աստուած ճշմարիտ, և ոչ կարծիս անելով. Զի օծ զքեզ Աստուած՝ Աստուած քո առաւել քան զընկերս քո, ասէ մարգարէն: Զի զամենայն կիրս կրեաց զմարդկան՝ կամաւորութեամբ, բայց 'ի մեղաց. զի մի՛ համարեսցի ա՛յլ ոք և առ այլոք հարևանցի ինչ տեսանել զտնօրէնութիւնն, տնօրէնեաց որպէս ինքն գիտէ. զի ոչ ամենայն ներգործութիւն Քրիստոսի հասանելի է, և ոչ հրեշտակաց է իմանալի, թող թէ մարմնաւորաց. որ և ոչ զմեր ծնունդն կարեմք ճանել. զի և մարգարէն Ամբակում՝ սքանչացեալ ընդ Քրիստոսի տնօրէնութիւնն ա-

1. Ա և Գ օրինակք և այսպէս կը գրեն. բայց նշանակող իբրև անձն աստուածային՝ անսովոր է այս բացատրութիւնս, և միայն այստեղ գործածուած. Հայ թարգմանն ներշնչուած է Խորենացւոյ, — Ա. գլ. Թ. — այս բացատրութիւնէն. “ Որոց անձն և դէմքեր՝ որպէս և է իսկ մեր աստուածոց „, բայց ոչ ուղղապէս. զի վերջինս խօսքը դրոշելոյ վերայ է, և “ անձն „ յաւելուածով իմաստին 'ի կեր արկած:

2. Ա և Գ օրինակք ունին. “ և առ մարմին 'ի կուսէն „:

3. Այս բացատրութիւնս առև և 'ի ճառն “ Բարձրացուցէք „ Դաւթի Անյաղթի:

ռէ. Տէր շնորհ քո լոյս(յ) և երկնա(յ),
նայեցա(յ) 'ի փորձս քո և զարմացա(յ)։ Յոր-
ժամ 'ի մերձենալ ամաց յայտնեցի, և 'ի
հասանել ժամանակի երևեցի։ Ծնաւ, այլ
'ի կուսէն և 'ի Հոգւոյն Սրբո(յ). 'ի մարէ
եղաւ մարմնացեալ, և խանձարրաք պա-
տեալ, այլ 'ի հրեշտակաց և 'ի քաղաքութեա(յ)
հովուացն փառաւորեցաւ, էջև զհոգին հո-
վուաց և հօտից քանաւոր ոչխարաց։ Եւ 'ի մա-
գուց երկրպագեալ աստուածութեանք առ-
տեղն ընծայէաք ոսկ(ա)ով և կնդրկով և զմուռ
որպէս Թագաւոր և Աստուած, և մեռեալ
վասն մեր։ Եւ քառասնօրեա(յ) եկեալ 'ի
տաճարն վասն մեր բեր աւրէնացն, և Տէր
և լոյս հեթանոսաց, և փառք Իսրայէլին
Աստուծոյ, և արժանի ընդունելոյ 'ի մեղաց։
Եւ դարձեալ 'ի տաճարն, յետ երկոտասան
ամաց, զարմացուցանէր զվարդապետսն, որք
տային զգիրս զԵսայեա(յ) 'ի վկայութեան։
Զի Հոգի Տեառն 'ի վերայ նորա ընթեռ-
նուլ, որ 'ի կարգին է խորհրդածութեան' որ
'ի մարգարէէն առ 'ի Քրիստոս։ Եւ դար-
ձեալ յետ Լ. ամ գայ 'ի մկրտութեան որ
հնոյն և նորոյն էր միջնորդ, զՅով(հ)աննէս
աւեմ զորդի ամլոյն, որ մկրտեաց զՔրիս-
տոս, և վկայեալ, եթէ Դա է որդի Ա-
ստուծոյ, և գառն անարատ' որ բառնա(յ)
զմեղս աշխարհի։ Որ և 'ի վերուստ վկայեալ
'ի Հաւրէ և 'ի Հոգւոյն Սրբոյ. պահեալ և
փորձեալ 'ի սատանայէ, և յաղթեալ 'ի բաց
եկաց. և հրեշտակք տեսին զնա, որպէս ա-
ասցաք։

Յայնժամ նշանաց սկիզբն արարեալ ըզ-
ջուրն 'ի գինի փոխարկեալ։ Եւ զաշակերտսն
կոչէ 'ի քարոզութեան առաքելոյն. և ըզ-
դևս հալածէր, որք աղաղակէին, թէ Մի՛-
տանջեր յառաջ քան զժամանակն։ Զհիւան-
դըս բժշկէր, զբորոտս սրբէր, զկաղս գնա-
ցուցանէր, զհամրն 'ի բան դարձուցանէր,
և խլից լսել տայր. զկոյրս լուսաւորէր,
զանդամալոյծս առողջացուցանէր, և զամե-
նայն ախտաժէտս։ Եւ լնոյր մարգարէին բան,
թէ Նա զհիւանդութիւնս մեր եբարձ։ Զմե-

մեռեալս յարուցանէր, և յաղքատս աւետա-
րանէր և զամենայն արդարութիւնս լնոյր:
Եւ ուսուցանէր բազում մասամբք և օրի-
նակօք զնորա արքայութեան երկնից, զի
որ ունի հաւատս և լսէ աւետարանին՝ կեցցէ:
Եւ զՂազար զչորեքօրեա(յ) յարուցանէ
'ի գերեզմանէն: Եւ դարձեալ գայր յԵրու-
սաղէմ, զի 'ի բերանո(յ) մանկանց հաստա-
տէր զօրհնութիւնս Աստուծոյ: Եւ ըստ
մարգարէութեան որդի Դաւթի կոչէր: Եւ
մտանէ և ոչ ելանէ, ըստ աստուածու-
թեանն 'ի կամաւոր չարչարանացն, զի հաշ-
տեցուսցէ զՀայր իւրովք չարչարանօքն
ընդ մեզ, և բժշկեսցէ զմեզ մեր ընդ խա-
չափայտին, և մահուամբ զկենդանութիւնն
մահու խափանեսցէ. և երեքօրեա(յ) յա-
րուցեալ, և նստել ընդ աջմէ Հօր 'ի
յերկինս: Եւ յարութիւն մեզ պարգեւեաց,
և աւետարանեաց խաղաղութիւն հեռաւո-
րաց և մերձաւորաց: Եւ զՍուրբ Հոգին ա-
ռաքեաց և մխիթարեաց զառաքեալս հրեղէ-
նաւ լեզուաւ, առ բանն ընտրութեան
ազգաց, յորս աստուածութեան էր (*) և զի
այսպէս պարտ էր չարչարել Քրիստոսի ըստ
օրինաց և մարգարէից, և մեռանել և յեր-
րորդ աւուր յառնել, և մտանել 'ի փառս
իւր: Եւ քարոզել յանուն նորա ապաշխա-
րութիւն 'ի թողութիւն մեղաց, 'ի յամն ա-
շխարհացն: Եւ նշանօք և արուեստիւք
և զօրութեամբ յայտ արարեալ յամենայն
ազգս ազդեցութեամբ: Եւ Սուրբ Հոգւոյն
երևեալ, զի քարոզեսցի աւետարանն արքա-
յութեան ընդ ամենայն, և ապա եկեսցէ կա-
տարած. յոր դարձեալ գայ 'ի դատաստան
դատել զկենդանիս և զմեռեալս: Որք հա-
ւատացեն յԱստուած և գործեսցեն զար-
դարութիւն, ժառանգորդք են ասէ, և
յարքայութեան իւր մտանեն. իսկ որ ուրա-
ցան զամենասուրբ Երրորդութիւն, և գոր-
ծեցին զանիրաւութիւն, մտցեն 'ի դժոխս.
զի երթիցեն արդարքն 'ի կեանս յաւիտենա-
կան, և մեղաւորքն 'ի տանջանս յաւիտե-
նից:

Այս խոստովանութեան մերո(յ) հաստատութիւն հաւատո(յ) և յոյս 'ի Քրիստոս Յիսուս 'ի Տէր. ընդ որում Հաւր միանգամայն և Հոգւոյն Սրբո(յ) փառք, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից։ Եւ ասացեալ բազմութեան զամէնն։

Ասէ թագաւորն. Արդ ամենայն ինչ կատարեցաւ 'ի փառս Աստուծոյ բան հաւատո(յ). արդ լիցի [1] նշանացոյց երկոտասանիցերոց։

Յայնժամ Զամբրիհ մոգ ասէ [2]. Ըստ կարծեաց յաղթահարեալ ցուցան մեստասան վարդապետք Հրէից 'ի Սեղբեստրոսէ ճարտարաբանու... էդ. այլ ես ո՛չ բանիւ ընդդիմահարիմ [3], այլ գործով յանդիման առնեմ զանուն Աստուծոյ, զոր ոչ ոք կարէ ասել։

αὕτη ἐστὶν ἡ πίστις ἡ ἡμετέρα, ἣν κρατοῦμεν, καὶ κηρήττομέν· εἰ οὖν ἐνδεῖς τι ὑπολαμβάνεις, ὦ Ἰουδαῖε, ἐρώτησον·

Τότε Ζαμβρῆς δωδέκατος φυσήσας εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἔφη, Εἰ ἀνθρωπί·οις λογισμοῖς, καὶ ὑποδειγμάσιν ὁ Σίλβεστρος κεχρῆσθαι εὐπορεῖ, ἤδη ἡμεῖς καταλεῖψαι τοὺς πατρώους νόμους ὀφείλομεν, καὶ ἀκολουθῆσαι ἀνθρώπῳ μάγῳ, ὃν οἱ πατέρες ἡμῶν ἐκ συμφώνου κατέκριναν· ἀλλ' ἄκουσόν μου, κύριε βασιλεῦ, καὶ κέλευσον ἀχθῆναι ταῦρο· ἄγριον, ἵνα δείξω σήμερον ἐναντίον αὐτοῦ τὴν δύναμιν τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ μου. οὐ θέλω γὰρ ἐγὼ λόγοις τούτῳ φιλονεικεῖν, ἀλλ' ἔργοις.

Ἀρξαμένω· οὖν ἐπιζητεῖν ταῦρο· ἄγριον, Εἰρηναῖός [1] τις τοὔνομα, εἷς ὧν τῆς συγκλήτου, ἔφη ἔχειν αὐτὸν ταῦρον ἄγριον, καὶ τοῦτον οὐ μακρὰν τῆς πόλεως ἐν τοῖς βουκολίοις εἶναι, ὃν ἔλεγεν μόλις δύνασθαι ὑπὸ ἑκατὸν ἀνδρῶν ἰσχυρῶν κρατεῖσθαι. τότε ὁ

1. Ա օրինակն գրէ «Նշանաց ցոյցք»։ Յունարէնի մէջ Նշանացուցի յիշատակութիւն չըկայ, այլ կ'ըսուի, թէ «Յորժամ կամէր կայսրըն վերջ տալ վիճաբանութեան, յայնժամ Զամբրիհ», և այլն։

2. Զամբրիհ մոգին խօսակցութիւնն և ցլու պատմութիւնն՝ որ յունարէնի մէջ 8 էջ ընդարձակ տեղ գրաւեր է, մանր և հետաքըրքրական պարագայիւք, հայն ընդհակառակն 2 էջի վերածեր է զայն. ըստ քմաց յարմարեցնելով գրանս։

3. Ընդդիմահարիմ կրաւորակերպ՝ հոս միայն գործածուած է, հակառակիմի իմաստով։

1. Այս անուանս ծագումն յունական է և ոչ հռովմէական, այսինքն՝ Խաղաղարար. իսկ առ Հռովմայեցիս նախ ազատագրեալք 'ի գործածեն զայն։ Գ. և Դ. դարուն այլ և այլ երևելի անձինս կ'ընծայեն մեզ յիշատակարանք և հնութիւնք. սակայն հոս յիշուածը կամ այն ականաւոր դատաւորն և նօտարն ըլլալու է, զոր կը գրուատէ Լևոն կայսրն (Cod. 10. 31. 61.), և կամ լաւ ևս՝ ընտանին Սիմմաքոսի Պապին, որուն նամակն ևս կը գտնուի Ը գրոց Թ. գլխում։

Σίλβεστρος ἤρξατο παρακαλεῖν τὸν βασιλέα, καὶ πάντας τοὺς παρόντας, ἵνα ποιήσωσιν ἀχθῆναι τὸν ταῦρον, κελευσάντων δὲ αὐτῶν ἀχθῆναι, ἐν τῷ μεταξὺ ἀπόντων τῶν ὀφειλόντων αὐτὸν ἀγαγεῖν, ὁ Σίλβεστρος καὶ ὁ Ζαμβρὴς τοιοῦτον δὴ φιλόνεικον εἶχον λόγον, ἤγουν διάλεξιν. Ἠρώτησεν γὰρ ὁ Σίλβεστρος τὸν Ζαμβρὴν, λέγων, Τίνος ἕνεκεν τὸν ταῦρον τὸν ἄγριον ἐζήτησας ἀχθῆναι; ὁ δὲ Ζαμβρὴς φαρμακὸς ὑπάρχων, ἔφη, Ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἡμετέρου Θεοῦ οὐδεμία ἰσχὺς ὑπενέγκαι δύναται. καὶ γὰρ οἱ πρόγονοι ἡμῶν ἡνίκα θυσίαν ἐπετέλουν [1] τῷ Θεῷ, τὸ μέγα ἐν τῇ ἀκοῇ παμμεγέθεις θάυρους προσφέροντες, τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ ταύρου ἔλεγον, καὶ παραχρῆμα μυκηθμὸν καὶ στεναγμὸν διδόντες οἱ ταῦροι ἅμα καὶ τὸ πνεῦμα ἀπέλυον. οὐδεμία γὰρ ἰσχὺς τοῦτο ἀκούσασα τὸ ὄνομα, δύναται ὑποστῆναι.

Սեղբեստրոս ասէ. Եւ զիա՞րդ զանուն Աստուծոյ յայտնի ոչ ասես։

Σίλβεστρος εἶπεν, Καὶ σὺ πῶς τὸ ὄνομα τοῦτο μὴ ἀκούσας ἔμαθες; Ζαμβρὴς λέγει, Σὺ γὰρ νομίζεις, ὅτι ἐξ ἀκοῆς τοῦτο ἔμαθον ὅ περ ἀκουσθὲν οὐδενὶ τρόπῳ δύναται φύσις ὑπενέγκαι οὐδεμία, οὐκ ἀνθρώπων, οὐ πετεινῶν, οὐδὲ κτηνῶν.

Σίλβεστρος λέγει, Κἂν γενοῦ τοῖς βασιλεῦσιν, εἰπὲ ποίῳ τρόπῳ τὸ ὄνομα τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ἀκοῦσαι, ἔμαθες. Ζαμβρὴς λέγει, Οὐκ ἔστιν σὸν γνῶμαι

Զամբրիհ ասէ. Ոչ է քեզ պարտ լսել,

1. Առ Հեբրայեցիս գրած Պօղոս Առաքելոյ թղթէն կը տեսնուի, թէ ստուգիւ Հրէայք 'ի հնումն ցուլս և նոխազս կը զոհէին Աստուծոյ. սակայն Զամբրհեայ այն աւանդութիւնը, թէ " Այն ինչ մեծին Աստուծոյ անունը կը կարդային մեր նախնիք ցլուն վերայ, նա մեծաւ մռնչելով կ'իյնար կը մեռնէր ", բոլորովին անհիմն է։ Այս կախարդական արուեստս վերջէն սկսան 'ի գործ արկանել Հրէայք։

և կամ այլոց, այլ լռութիւն ունի։

Թագաւորն ասէ. Եւ դու զիա՞րդ ուսար յորո՛ց ուսարն։

Զամբրիհ ասէ. Ցաղբերէ ջուրց յարծաթի կոնք արկեալ, և եւթն աւր պահեալ և հսկեալ, մատամբ իմն գրեալ անուն Աստուծոյ 'ի վերայ ջուրցն, հազիւ կարացի 'ի միտ առնուլ, զոր ոչ է պարտ մարդո(յ) խաւսել։

τὸ μυστήριον τοῦτο, μάλιστα ἐχθρόν σε ὄντα τῶν Ἰουδαίων.

Λέγει αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, Ἀναγινώσκων οὖν ἔμαθες τὸ μυστήριον τοῦτο τοῦ ὀνόματος, ἢ οὐχ; λέγει αὐτῷ ὁ Ζαμβρῆς, Οὔτε χάρτης, οὔτε σῶμά τι, οὔτε ξύλο , οὔτε λίθος τοῦτο τὸ ὄνομα δύναται ὑπογεγραμμένον ὑπενεγκεῖν. Ἔφη αὐτῷ ὁ βασιλεὺς, Προσηνῶς οὖν εἰπὲ ἡμῖν σὺ πῶς ἔμαθες τὸ ὄνομα τοῦτο. ὁ δὲ Ζαμβρῆς εἶπεν, Ἑπτὰ ἡμέρας νηστείαις ἐσχόλασα, καὶ μετὰ ταῦτα ἐν λεκάνῃ, ᾗ οὐδεὶς οὐδέποτε ἐχρήσατο, ἐβλήθη πηγημαῖον ὕδωρ· καὶ ἐν τῷ ταύτην πεπληρῶσθαι ηὐλογήθη· καὶ οὕτως ἐν τῷ ὕδατι δακτυλίῳ τινὶ γέγονεν γράμματα τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ διδάσκοντα σιωπῶντι τῷ λογισμῷ. τότε οὖν ἀπὸ ὥρας πρώτης ἕως ἑσπέρας ἐπιγραφέντος τοῦ ὀνόματος ἐν τῷ ὕδατι, μόλις ἠδυνήθην αὐτὸ κατ' ἀκρίβειαν ἐν τῇ μνήμῃ τῆς διανοίας μου παρακαταθέσθαι. ἀλλὰ τίς χρεία μακροὺς ἀνειλίττειν λαβυρίνθων λόγους;

Ταῦτα, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια λεγόντος τοῦ Ζαμβρῆ, παραγίνεται ὁ ταῦρος, οὕτως ἄγριος, ὡς μόλις δύνασθαι ἑκατὸν ἄνδρας, καθὼς προείρηται, σχοινίοις καινοῖς δεδεμένον τοῖς νεύρασιν, καὶ τῷ τραχήλῳ ἐπέχειν αὐτὸν διὰ τὸ (ασφαλές.) τότε Ζαμβρῆς ἐπεμβάλλων καὶ ἐπιτοθάζων, τῷ Σιλβέστρῳ ἔφη, Ἐνταῦτα οἱ λόγοι σου, καὶ τὰ ὑποδείγματα σου τῶν κεκαλλωπισμένων λόγων, τὴν ἰσχὺν ἑαυτῶν ἐπιδειξάτωσαν. ἢ εἰπὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ σου πρὸς τὴν ἀκολὴν αὐτοῦ, καὶ πείσεις ἡμᾶς ὅτι τὸν παντοκράτορα σέβῃ· ἢ ἐγὼ λέγω καὶ πάντες τῇ ἐμῇ θρησκείᾳ συναινεσάτωσαν. τότε ἐθορυβήθησαν σχεδὸν πάντες οἱ τῇ ἡμετέρᾳ πίσει κοινωνοῦντες. ἀλλ'

Սեղբեստրոս ասէ. Ո՛չ չարին և խաբէութեան մեծի չարչարանօքն. զի ով անուանն Աստուծոյ, այլ զինացն՝ զոր ով ասես, զի ծանիցէ ես զինութինն : Այդ են յայտնի փորձիմ զՔրիստոս՝ Աստուած, և զնորա զօրութիւնն. և դու տես՝ զոր ինչ առնելոց ես, որ Քրիստոսի լուծանելոց է :

Եւ հրամայեաց ածել Զամբրիհ ցուլ մի հզաւր ամեհի և վայրենագոյն յանդէ : Եւ իբրև ածաւ, մատուցեալ Զամբրիհ յունկն ցլուն, դիւթեաց, ըստ դիւացն ախորժակաց, լռութեամբ : Եւ գոչեաց ցուլն ուժգնակի, և զարհուրեցոյց զբազմութիւն տեսողացն, և շչողջ հարեալ ոստեան աչք նորա, և անդէն անշընչացեալ մեռաւ, առանց սրո(յ) և մեքենայից իրաց : Եւ պատառեցաւ [1] բազմութիւնն, ոմանք 'ի Հրէայսն և ոմանք 'ի Սեղբեստրոս՝ հանդերձ թագաւորաւն : Եւ էր ամբոխ և աղաղակ մեծ յոյժ. և Հրէայքն 'ի վերա(յ) յարուցեալ Սեղբեստրոսի, և Զամբրիհ մեծարանեալ որպէս յաղթող, պարտաւորէր զայրն Աստուծոյ՝ բազում հայհոյութեամբ :

ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἵστατο ἀπτόητος, καὶ ἱλαρὸς, λέγων, Οἱ μεγάλοι τῶν δαιμόνων ἀγῶνες μείζοσι θείας ἡττῶνται βοηθείας. ἀλλ' ὅμως ἀρχαὶ τῶν πιστευόντων ἦσαν· καὶ ἔτι νεοπαγῶν αὐτῶν ὄντων ἐν τῇ πίστ ι, ἡ τῶν πειρασμῶν καταιγὶς πάνυ αὐτοὺς ἐθορύβει. συνίεσαν οὖν ὅμως ἅπαντες, ἵνα εἴπῃ τὸ ὄνομα. εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦ ταύρου, ὥστε τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Ζαμβρῆ δοκιμασθῆναι· Ὅτι οὖν ἀπῆλθεν ὁ Ζαμβρῆς, καὶ ἐλάλησεν εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦ ταύρου, παραχρῆμα σύντομος γενόμενος ὁ ταῦρος, ἐμικήσατο· καὶ βίᾳ πολλῇ ἐκπηδησάντων αὐτοῦ τῶν ὀφθαλμῶν ἐξέπνουσεν. τότε πάντες οἱ Ἰουδαῖοι ἐπεμβαίνοντες, καὶ ἐπιγελῶντες, ἐπέστησαν τῷ Σιλβέστρῳ. καὶ τὸ πλῆθος σχισθὲν εἰς δύο, τὸ μὲν τοῦτο, τὸ καὶ ἐκεῖνο προετίθεντο. καὶ ἐγένετο ὡσεὶ δύο ὡρῶν διάστημα.

1. Այս խօսքը համեմատութիւն ունի հայն՝ յունարէնի հետ. այսինքն է վերջնոյս մէջ կը պատմուի Հրէից նախատական աղաղակն առ Սեղբեստրոս, և ապա երկպառակութիւն ժողովրդեան յերկուս :

Յայնժամ Սեղբեստրոս ասէ [1]. Լուեա՛ 'ի յանդգնութեննէդ, Զամբրէհ, և 'ի ւրբենէ անամաւթութեննէդ, զի ծանիցէ և Քրիստոսի զաւրութեանն նշան։ Եւ զամաւթի հարեալ՝ լռեաց։ Եւ *իբրև լռութիւն քարոզեցաւ 'ի թագաւորէն ամենայն բազմութեանն։*

Ὁ βασιλεὺς εἶπεν, Θαυμάζω τὴν ἀναισχυντίαν σου. σὺ εἶπας, Σχολαζέτωσαν οἱ λόγοι, καὶ ἔργοις ἀγωνιζέσθω. οὗτος νῦν ὑπισχνεῖται ποιῆσαι ὅπερ σὺ παντελῶς λέγεις ἀδύνατον εἶναι· ὅθεν δίκαιόν ἐστιν ὁμολογῆσαι τοῦτον εἶναι Θεὸν ἀληθινὸν, τὸν νεκροὺς ἀναστῆσαι δυνάμενον· ἐκεῖνον δὲ διάβολον, τὸν ἀποκτένοντα, καὶ ζωοποιῆσαι μὴ ἰσχύοντα. τότε ὁ Ζαμβρ ς καταχρίνειν ἑαυτὸν ἤρξατο, καὶ ὀμνῦναι κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως, ὅτι ἐὰν Σίλβεστρος τοῦτον ἐκ νεκρῶν ἐγερεῖ τὸν ταῦρον, πάντες Ἰουδαϊκὸν καταλείψαντες νόμον, πρὸς τῇ τῶ Χριστιανῶν αὐτῷ ὁμολογήσομεν πίστει.

Խրախուսեալ 'ի Քրիստոս Սեղբեստրոս՝ ասէ. Որպէս սպան զցուլն, դարձեալ կենդանացուսցէ. ապա թէ ոչ, ես ծառայս Քրիստոսի յանուն նորա կենդանացուցից։ Ասէ Զամբրիհ և ամենայն Հրէայքն. Եթէ զայդ առնես հաւատասցուք 'ի Քրիստոս։

Τότε ὁ ἅγιος Σίλβεστρος ἐκτείνας εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπὶ πολὺ τὰς χεῖρας, καὶ μετὰ ταῦτα κλίναξ γόνυ, μετὰ πολλῶν δακρύων ἤρξατο ἱκετεύειν τὸν δεσπότην Χριστὸν, καὶ αὖθις ἀναστὰς, καὶ ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εἶπεν, Ἐγὼ δέσποτα Ἰησοῦ Χριστὲ, τὸ ὄνομά σου μεγάλῃ φωνῇ ἐπικαλοῦμαι, ἵνα γνῷ πᾶς ὁ λαὸς ὅτι ὁ ταῦρος οὗτος, ὁ τῇ ἐπικλήσει τοῦ διαβόλου θανατωθεὶς, διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου σου ὀνόματος ζωοποιεῖται. καὶ διὰ τοῦτο καταξίωσον τὸν δοῦλον σου· ἀπαιτεῖ γὰρ ὁ καιρὸς γνωρίσαι σε τὴν δύναμιν τοῦ ὀνόματος σου πᾶσιν τοῖς πιστεύσιν ἐπὶ σὲ, δέομαι οὖν, καὶ ἱκετεύω τὴν σὴν ἀγαθότητα, ἐγερθήτο ὁ ταῦρος οὗτος τῇ παντοδυνάμῳ σου δεξίᾳ, ἵνα γνῷ πᾶς ὁ λαὸς τὴν δύναμίν σου. καὶ εἰπὼν ταῦτα ὁ ἅγιος Σίλβεστρος, ἐγγὶς γενομένος

1. Այս և յաջորդ երկու պարբերութիւնք՝ յունարէնի իմաստը միայն կու տան, որոնք ոչ միայն շատ աւելի ընդարձակ են, այլ նոյն խսկ տարբեր պարագաներ կը յայտնեն մեզ։

Յայնժամ կացեալ Սեղբեստրոս 'ի բարձրաւանդակ տեղ(ւ)ոջ, ասէ մեծաձայն. Քե՛զ ասեմ, որ սպանարդ 'ի դիւթութենէ, արի՛ կաց կենդանի, յանուն Յիսուսի Քրիստոսի։

τοῦ ταύρου, ἔφη πρὸς αὐτὸν μεγάλῃ τῇ φωνῇ, Ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐσταυρωμένου ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἔγειρε, καὶ στῆθι μετὰ πάσης ἡμερότητος, καὶ κινηθεὶς ὁ ταῦρος ὅλῳ τῷ σώματι, μετὰ πολλῆς τῆς ἐπειχείας ἀναστὰς ἔστη.

Եւ անդէն վաղվաղակի կենդանացաւ ցուլն.

καὶ προσελθὼν αὐτῷ ὁ ἅγιος Σίλβεστρος, ἔλυσεν πάντα τὰ περικείμενα αὐτῷ δεσμά, καὶ εἶπεν,

և ասէ. Ե՛րթ 'ի տեղին քո, և մի՛ ումեք վնասես [1]. և գնաց։

Ἄπελθε μετὰ πάσης ἐπεικε'ας εἰς τ ν σὴν ἀγέλην, ὅθεν ἐλήλυθας, μηδένα βλάπτων, παρ' οὐδενὸς βλαπτόμενος· οὐδ' οὐ μὴ φονευθήσῃ· ἀλλὰ πληρωθέντος σου τοῦ χρόνου, φυσικῷ θανάτῳ τὸν βίον ὑπεξέλθεις. καὶ ταῦτα εἰπὼν ἐκέλευσεν αὐτῷ γενέσθαι τόπον· καὶ ἀπέλυσεν αὐτὸν πορευόμενον μετὰ πάσης ἡμερότητος.

Յայնժամ անկան առ ոտս առն Աստուծոյ Հրէայքն, աղաչէին մի՛ ինչ առնել նոցա վնաս. և ամենայն բազմութիւնն փառաւոր առնէին զԱստուած։

Τότε πάντες Ἰουδαῖοι πρὸς τοῖς ποσὶν αὐτοῦ χυλινδούμενοι, ἐδέοντο εὔξασθαι αὐτὸν ὑπὲρ αὐτῶν, ἵνα μήτι συμβῇ αὐτοῖς ἐναντίον.

Իսկ դշխոյն Հեղինեա(յ) անկեալ առ ոտս հայրապետին խոստովանութեամբ, չէ մի՛ շրջեսցէ 'ի հոգևոր Պետրոսինեն' 'ի Քրիստոս, լուսաւորեալ Պետրոսեամբ 'ի ձեռն Առաքելոյ.

καὶ αὐτὴ δὲ ἡ βασίλισσα Ἑλένη ἐπαρθέντων τῶν παραπετασμάτων, ὁρῶντος παντὸς τοῦ δήμου, ἐξῆλθεν· καὶ προσπεσοῦσα τοῖς γόνασιν τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου, ἐν ᾧ Σίλβεστρος θεὶς τὰ γόνατα ἐδέετο τοῦ δεσπότου Χριστοῦ βοήθειαν ἐξαιτούμενος. τότε παρεκάλεσεν τὸν Αὔγουστον ὁ Σίλβεστρος, ποιῆσαι αὐτὸν ἡσυχάσαι τὸ πλῆθος. γενομένης δὲ σιωπῆς, ἐν γεολόφῳ τινὶ ἀνελθὼν ὁ Σίλβεστρος, λαμπρᾷ τῇ φωνῇ ἐβόα, λέγων. Ἀκούσατέ μου ἄρχοντες καὶ δυνάσται, καὶ ἐνωτίσασθε λαοί. ἐγὼ τὸν δεσπότην Ἰησοῦν κυρίσσω, τὸν παρέχοντα τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, κωφοῖς ἀκούειν, ἀλάλοις χαρισάμενον τὸ λαλεῖν, τὸν χεῖρας ξηρὰς ἰασάμενον, τὸν κυλλοῖς

1. Ա և Գ օրինակք ունին « վնասեսցես »։

ἴασιν δωρησάμενον· τὸν λεπροὺς καθαρίσαντα, καὶ νεκροὺς ἐγείραντα· ὅθεν φανερῶς ἀποδείκνυται τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ διαβόλου εἶναι, οὐ τοῦ Θεοῦ, τὸ ζῶντα ταῦρον ἀποκτεῖναν. εἰ γὰρ θανόντα ἀναστῆσαι οὐ δύναται, ἔστιν ἄρα ζωῆς, καὶ σωτηρίας ἐχθρός, ὁ ζῶντα μὲν ἀποκτεῖναι δυνηθείς.

Τότε ὁ Ζαμβρῆς διαῤῥήξας τὸν ἑαυτοῦ χιτῶνα, ἔφη, Δέσποτα ἐπεικέστατε, βασιλεῦ αἰώνιε Αὔγουστε, Σίλβεστρον νικῆσαι οὐδεὶς ἠδυνήθη. ἐγὼ ἐν τῷ παντοκράτορι Θεῷ ἐνίκησα αὐτόν· δίκαιον οὖν ἐστιν μὴ ἐπὶ πολὺ δοθῆναι αὐτῷ ἐξουσίαν τοῦ λαλεῖν. ξένα γὰρ ἀεὶ ἐφευρίσκων, καὶ ἐναντία τοῦ Θεοῦ λαλῶν οὐ παύεται· καὶ τῇ αὐτοῦ φλυαρίᾳ ἐπιβαρὴς γίνεται τῇ ὑμῶν βασιλείᾳ.

Πρὸς ὃν ὁ Σίλβεστρος ἔφη ἄκουε Ἰουδαῖε, καὶ ἀπὸ τῶν σῶν γραφῶν τὴν ἀλήθειαν μάνθανε. ἐν τῷ Δευτερονομίῳ αὐτὸς ὁ Θεὸς λέγει. Ἴδετε, ἴδετε ὅτι ἐγώ εἰμι, καὶ οὐκ ἔστιν Θεὸς πλὴν ἐμοῦ. ἐγὼ ἀποκτενῶ καὶ ζῆν ποιήσω· πατάξω κἀγὼ ἰάσομαι. εὐκαίρως πάλιν ζωοποιεῖ. ἐπικάλεσαι οὖν εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦ ταύρου. καὶ ἐὰν αὐτὸν ἐγερεῖς, πιστεύομεν πάντες καθὼς σὺ ἔφης.

Τότε ὁ Ζαμβρῆς ἔφη, Οὐκ εἶπον σοι δέσποτα, ἐπιεικέστατε βασιλεῦ, ὅτι ἐν λόγοις Σίλβεστρον οὐδεὶς δύναται νικῆσαι; κέλευσον οὖν αὐτῷ μὴ ῥήμασιν, ἀλλ᾽ ἔργοις ἐπιδεῖξαι ἡμῖν τι. Σίλβεστρος ἔφη, Θέλεις οὖν, ἐγὼ τῇ ἐπικλήσῃ τοῦ δεσπότου μου Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγερῶ τὸν ταῦρον; Ζαμβρὴς λέγει, Τοῦτο οὐ ποιεῖς, οὐδ᾽ εἰ πτεροῖς πετασθῆναι δυνηθῇς.
παρεκάλει τόπον μετανοίας αὐτῇ παραρασχεθῆναι.

Եւ բազումս է ասել վասն դշխոյին բարե(ե)կարգութեանն, որ յաղագս նորա է պատմութեան գիրք խօսին, և յԵրուսաղէմ եկեղեցւո(յ) [1] շինութեան և ամենայն աշխարհաց. և զարդարանք սպասուց և պայծառութիւնք, որ նովաւ ցուցաւ ընդ տիեզերս ամենայն։

Եւ 'ի ժամուն յայնմիկ բազումք 'ի դիւաց Ակեալ բժշկեցան. և բազմաց ախտաժետաց լինէր առողջութիւն 'ի ձեռն սուրբ Հայրապետին. և մեծանայր անուն Տեառն մերո(յ) Յիսուսի Քրիստոսի, և քաղցած 'ի լուղոց բանէին և 'ի տեղողաց նշանէն՝ հաստատեցին, տեսեալ զնշանսն, զոր առնէր Տէր 'ի ձեռն նորա մեծ։

Ἀλλ' ἐπειδὴ μακρόν ἐστιν καταλέγειν τὰ περὶ τῆς βασιλίσσης Ἑλένης λεγόμενα, τῷ εἶναι αὐτὰ μάλιστα ἐπιμελῶς γεγραμμένα ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς [1] ἱστορίαις, ἐπὶ ταῦτα τρέψω τὸν λόγον ἅπερ ὁ δεσπότης Θεὸς εἰς δόξαν τοῦ ἰδίου ὀνόματος ποιῆσαι κατηξίωσεν. Αὐτῇ τῇ ὥρᾳ πολλοὶ δαιμονιῶντες ἐκαθαρίσθησαν, τῶν δαιμόνων βοώντων, καὶ λεγόντων, Σιλβέστρου τὸ χάρισμα τοῦτο εἶναι· καὶ πάντες δεδώκασιν αἶνον τῷ Θεῷ. ἐπράχθη δὲ ταῦτα ἐν ἀρχῇ τοῦ μαρτίου μηνός. ἐβαπτίσθησαν δὲ ἐν τῷ πάσχα. ἐξ ἐκείνης δὲ ἤρξατο μεγαλύνεσθαι παρὰ τοῦ δήμου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ·

Ὁ δὲ ἅγιος Σίλβεστρος μετὰ ταῦτα ἐκοιμήθη τὸν καλὸν ὕπνον, καὶ ἐτέθη πρὸς τοὺς πατέρας αὐτοῦ, μηνὶ Ἰανουαρίῳ [2] β'. εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμὴν [3].

1. Հոյն՝ կը տեսնուի, թէ և ոչ իսկ թարգմանուած բնագիրը կարող էր հասկնալ. զի յունին աւանդածը բոլորովին այլ ինչ է. այս ինչն է. “ Զի յայժ երկարի բանս, ասէ, 'ի հաւել զգործս կայսրուհոյն Հեղինեայ, որք յեկեղեցական պատմագրաց անտի խնամով գրեցան ”։

1. Այս տեղս՝ Սեղբեստրոսի Վարուց խմբագիրն կ'ակնարկէ մեզ զԵւսեբիոս, զԱղկրատ. զՍոզոմէն և զայլ պատմագիրս Դ և Ե դարուց. և կը ցուցնէ, թէ իր խմբագրութիւնն անոնցմէ շատ ժամանակ վերջ եղած է։

2. Այս տեղիս յունական աղբերէ մի կը յառաջադայի, զի յունական և հայկական հին տօնացուցից համաձայն՝ Ս. Սեղբեստրոսի տօնը յ2 Յունուարի կը կատարուէր. իսկ լատինք 'ի 31 Դեկտեմբերի։

3. Սեղբեստրոսի Վարուց յունարէնի հրատարակութիւնն առ ընթեր հայոյն, թերևս ոմանց աւելորդ համարուի, իբրև անմատչելի ազգային բանասիրաց շատերուն. սակայն մենք համոզուած ենք, որ առանց յունին՝ հայոյն ինչ և ինչպիսի ըլլալը՝ լաւ չպիտի հասկըցուէր. որով պիտի հարկադրուէին դարձեալ բաղդատել զայն յունարէնին հետ, և չգիտեմ, թէ պիտի գտնէին զայն։ Ուստի այս ծառայութիւնս մենք ուղեցինք մատուցանել անոնց՝ մերովս ժամավաճառութեամբ և քրտամբք։

Եւ Լուսաւորիչն [1] Կոստանդիանոս արքայութեամբ ուրախ լինէր, որ յամենայնի յաղթող երեւեցաւ սուրբն Սեղբեստրոսս: Եւ ամենեցուն ժողովէր հետաւորաց և միջնաւորաց շեղջելուն. և քարէկարգութեամբ հաստատուն հաւատով պաշտէր զԱստուած, զՀայր ամենակալ և զՈրդի Նորա միածին, և զՀոգին Սուրբ, որում փառք յաւիտեանս:

1. Այս յաւելուածս բոլորովին օտար է 'ի յոյն բնագրէն. զի ոչ այս տեղ և ոչ իսկ Կոստանդիանոսի անունը կը յիշէ, այլ Սեղբեստրոսի սքանչելագործութիւնն և յաղթութիւնն աստուածէն յետոյ' կը յարէ, թէ « Այս ամենայն կատարեցաւ 'ի սկիզբն Մարտ ամսոյ, — թէ բազումք մկրտեցան 'ի Զատկին, — և թէ Սեղբեստրոս ապրելով 'ի բարի ծերութեան, թաղեցաւ առ հարս իւր յՁ Յունուարի »: Հայն զայս ամենայն զանց ընելով, կ'ըսէ. « Պաշտէր զԱստուած' զՀայր », և այլն: Սակայն այս զանցառութիւնս, — եթէ ըստ դիպաց եղած չէ, — կը ցուցնէ, թէ նորա գործածած բնագիրն' այժմեան յունարէնէն աւելի հնագոյն էր, գուցէ թէ և Սեղբեստրոսի ժամանակակցի միոյ գործ, այր վասն և ոչ սուրբ հայրապետին մահը յիշած էր, ինչպէս Ագաթանգեղոսն ալ Լուսաւորչի մահը չյիշատակեր:

Ուրեմն մէկ կողմէն 'ի նկատի ունելով Սեղբեստրոսի Վարուց պատմական կէտերու և անուանց և ժամանակագրութեան ընդհանուր զանցառութիւնը, միւս կողմէն ալ ցայս վայր նշանակուած այն բազմաթիւ յաւելուածներն և յապաւումները, կը կրկնենք դարձեալ. Ա. թէ հայ թարգմանչի նպատակն այն եղած չէ, որ Ս. Սեղբեստրոսի Վարուց հարազատ թարգմանութիւնն 'ի լոյս ընծայէ, այլ անոր վրայէն իբրև հոգևորական ճառ մի պատրաստէ' Յայսմաւուրաց համար, ըստ աւուր պատշաճի տօնին Ս. Սեղբեստրոսի և 'ի յիշատակ Կոստանդիանոսի, որոնք երկրորդ անգամ կըրկնուեցան 'ի 21 Մայիսի, պատճառաւ այլայլակ միջոցի տօնին: Ստոյգ է այս բանիս կռուան մ'է նոյն իսկ հայերէնի վերջաբանն, ուր յաւելուածով մի Կոստանդիանոս դարձեալ կուգայ 'ի հանդէս' ընկերանալու Ս. Սեղբեստրոսի, մինչդեռ յունարէնն' Սեղբեստրոսով կը սկսի և Սեղբեստրոսով կ'աւարտի: Բ. Հայ թարգմանչին յունարէնի վերայ ունեցած գիտութիւնը խիստ չափաւոր է, մանաւանդ թէ տեղ տեղ գրեթէ ոչ ինչ, այնպէս որ կարծել կուտայ, թէ աւելի մի ուրիշ բնագրէ' քան թէ այս ծանօթ յունարէնի վրայէն թարգմանած ըլլայ գիրքն. որ թէպէտ և աւելի ընդարձակուած է քան զհին խմբագրութիւնն և փոփոխութիւններ կրած, բայց դարձեալ կը պարունակէ անոր էական մասունքը: Գ. Այն լեզուական և պատմական բազմաթիւ հանգամանքներն' յորոց զոմանս միայն նշանակեցինք, — իբրև յայտարար հայ թարգմանութեանս յետնութեան, — եթէ ժամանակաւ ապացուցուին իբրև լոկ խանգարմունք' յետագայ դարուց մէջ եղած ընդօրինակութեանց, և հայերէն թարգմանութիւնը հանիցուի իբրև հարազատ գործ Ե դարու թարգմանչի ուրումն, այնու աւելի պիտի արդարանայ Մ. Խորենացի, և կարևորէրի ենթադրութիւնքն ընդ օդս ցնդին: Սոկրատայ Պատմութեան հայ թարգմանութեան մի գոյութիւնն 'ի Ե դարու' արդէն անժխտելի կ'երևի ինձ, այն չօշափելի յիշատակարանով, զոր նորագոյնութեանս մէջ յիշատակեցի, այսինքն է' ժամանակաւ Ս. Յակոբայ վանաց մատենադարանի գրչագիրէ մի ընդօրինակուած մի քանի էջ թարգմանութենէն, որ մեր ունեցած Սոկրատայ Պատմութեան հայ թարգմանութենէն մեծապէս կը տարբերի, — թէ յառաջութեամբ չարաբանութեան և թէ ընդարձակութեամբ նիւթոյն, և Խորենացւոյ ոճոյն շատ կը նմանի. և հաւանական է, թէ նա թարգմանած ըլլայ իբրև չարայարութիւն Պատմութեան Եւսեբիոսի: Այնը, — գէթ առ այժմ, — չեմ կարող եզրակացնել նաև Սեղբեստրոսի Վարուց հայ թարգմանութեանս համար:

